

Қазақ білім академиясының

БАЯНДАМАЛАРЫ

*Тоқсандық журнал
2008 жылдан бастап шығады*

ДОКЛАДЫ

**Казахской академии
образования**

*Ежеквартальный журнал
издается с 2008 года*

Журналда келесі бағыттардағы ғылыми зерттеулер көрініс табады:

- педагогика;
- психология;
- тарих;
- филология;
- философия;
- саясаттану;
- әлеуметтану;
- әлеуметтік жұмыс;
- экономика;
- құқықтану.

В журнале отражаются результаты научных исследований по направлениям:

- педагогика;
- психология;
- история;
- филология;
- философия;
- политология;
- социология;
- социальная работа;
- экономика;
- юриспруденция.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласын бақылау жөніндегі комитеті Коллегиясының шешімімен диссертациялардың негізгі қорытындыларын баспаға шығаруға ұсынылатын Ғылыми басылымдар тізіміне енгізілген

Решением Коллегии Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан включен в Перечень научных изданий, рекомендуемых для публикаций основных результатов диссертаций

Журналда Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің қазіргі жағдайының нәтижелері басылады, білім беру теориясы мен тәжірибесі мәселелері талқыланады.

В журнале публикуются результаты исследований современного состояния системы образования в Республике Казахстан, обсуждаются вопросы теории и практики образования.

БІЗДІ ЖОО-ЛАРДЫҢ ОҚЫТУШЫЛАРЫ, БІЛІМ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ, ЕЛІМІЗДЕГІ КІТАПХАНАЛАРДЫҢ МИЛЛИОНДАҒАН ОҚЫРМАНДАРЫ ОҚИДЫ

Жазылым индексі: 74182

Баспаның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев к-сі, 3.

Телефон/факс: (7172) 56-19-33

E-mail: eagi@list.ru

Бас редактор:

Оспанова Ярослава Николаевна, п.ғ.к., доцент

Бас редактордың орынбасары:

Шормақова Айжан Ботанқызы, п.ғ.к., доцент

**Құрылтайшы – «Қазақ білім академиясы» Қазақстан Республикасының
ғалымдары мен педагогтерінің қоғамдық ұйымы**

БАҚ - қа тіркелгендігі туралы № 9608 - Ж куәлікті Қазақстан Республикасының
Мәдениет және ақпарат министрлігі 2008 жылы 4 қарашада берген

Редакциялық кеңестің төрағасы

Құсайынов А.Қ., т.ғ.д., профессор

Редакциялық алқаның мүшелері

Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Өзбекстан Республикасы)
Абдрашитова Т.А., психол.ғ.д., доцент
Айтқазин Т.Қ., филос.ғ.д., профессор
Арабаев А.А., з.ғ.д., профессор (Қырғызстан Республикасы)
Ахметов Қ.Ә., т.ғ.д., профессор
Аширбекова А.Д.
Букалерова Л.А., з.ғ.д, профессор (Ресей Федерациясы)
Боланьос Х.Э., PhD, профессор (Испания)
Борбасов С.М., саясаттану ғ.д., профессор
Волкова Л.В., п.ғ.к., доцент
Дәдебаев Ж.Д., ф.ғ.д., профессор
Дронзина Т.А., саясаттану ғ.д., профессор (Болгария Республикасы)
Евгениева Е.Х., п.ғ.д., доцент (Болгария Республикасы)
Жекова Р.Ж., саясаттану ғ.д., доцент (Болгария Республикасы)
Иншаков О.В., э.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)
Исмаилов А.Ж., психол.ғ.к., профессор
Қадырбаев А.Ш., т.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)
Қадыров Б.Р., психол.ғ.д., профессор (Өзбекстан Республикасы)
Кодин Е.В., т.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)
Косанов Ж.Х., з.ғ.д., профессор
Кузьменко В.В., п.ғ.д., профессор (Украина Республикасы)
Мамаділ Қ.А., ф.ғ.к., доцент
Пакуш Л.В., э.ғ.д., профессор (Беларусь Республикасы)
Рындак В.Г., п.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)
Сарсекеев Б.С., п.ғ.д., доцент
Слюсаренко Н.В., п.ғ.д., профессор (Украина Республикасы)
Терзийска П.М., п.ғ.к., доцент (Болгария Республикасы)

Жауапты хатшы: Мұхамбетова Қ.А.

Компьютерлік беттеу: Сыздыкова А.С.

ЖАРНАМАҢЫЗДЫ БЕРУГЕ ШАҚЫРАМЫЗ

Жарнама жөніндегі менеджер – Хамзина Салтанат Болатқызы

Телефон/факс: (7172) 56-19-33. E-mail: eagi@list.ru

ҚАЗАҚ БІЛІМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ БАЯНДАМАЛАРЫ 1/2019

Журнал 2008 жылдан бастап шығады

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

*ЖАЛПЫ ПЕДАГОГИКА. ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ ТАРИХЫ.
ЭТНОПЕДАГОГИКА*

*ОБЩАЯ ПЕДАГОГИКА. ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИКИ И ОБРАЗОВАНИЯ.
ЭТНОПЕДАГОГИКА*

Т.Т. Галиев	Интенсификация учебного процесса как педагогическая система	6
В.В. Кузьменко	Перспективы развития физической подготовки младших школьников	15
Т.Г. Чижик	Организация психолого-педагогического сопровождения адаптации студентов-первокурсников в условиях вуза	22
Я.Н. Оспанова	О прикладной направленности дисциплины «Математика» для специальности «Машиностроение»	28
Н.Ф. Абаева	Идеи экономического воспитания в трудах казахских просветителей и мыслителей прошлого	36
И.И. Ерахтина	Перспективы реализации положительного опыта социализации детей в современной украинской семье	45
С.М. Ударцева	The pedagogical conditions for professionally oriented teaching a foreign language to future teachers	54
А.Ш. Досбенбетова	«Некоторые проблемы организации учебно-воспитательной работы в дошкольных учреждениях Акмолинской области» (1948-1964 г.г.)	65
Н.В. Слюсаренко	Оқыту процесінде педагогикалық технологияны қолданудың тиімділігін бағалау	74
В.С. Дереш	Рухани-адамгершілік білім беруді жүзеге асырудағы мұғалімнің рөлі	83
S.A. Nurgaliyeva	Подготовка педагогических кадров для дошкольных учреждений в Акмолинской области (1948-1964г.г.)	91
A.B. Izdeleuova	Оқу сапасын жақсарту мүмкіндіктері	99
ZH.R. Zhexembayeva	Білім берудің жаңартылған мазмұны: артықшылықтары мен кемшіліктері	109
ZH. Zulkarnayeva	Жоғары оқу орындарындағы тілдік емес мамандықтарға «Кәсіби бағытталған шет тілі» пәнін оқыту	115
Р.Х. Аймагамбетова	Общие требования к содержаниям элективных курсов в	126
К.Р. Калкеева		
Г.К. Шамбилова		
Б.У. Куанбаева		
Ф.Н. Жұмабекова		
А.И. Омарбекова		
Р.Х. Аймагамбетова		
М.П. Асылбекова		
Қ.Қ. Мұқанова		
А.С. Сарсекеев		
Н.А. Устелимова		
А.Б. Касенова		
Г.С. Касбаева		
Д.Н. Нургабыл		

У.А. Бекиш	рамках обновления содержания образования в высшем учебном заведении	
Г.К. Накыпова	Магистранттардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: негізгі мәселелері мен түсініктері	133

ПСИХОЛОГИЯ ПСИХОЛОГИЯ

Х.Т. Шерьязданова	Стратегия самостоятельной работы	в 140
Г.М. Касымова	профессиональной подготовке студентов	

ФИЛОЛОГИЯ

Ж.Д. Дәдебаев	Сөз өнерінің көркемдігі және Абай	150
Н.Ж. Құрман	Қазақ тілін оқытуда шәкірттердің креативтік-шығармашылық жазу дағдыларын дамыту	158
М.Ж. Тусупбекова	Практический анализ некоторых сходств и различий английских, русских и казахских слов	166
Г. Шотте		
М.А. Идрисова		
Б.М. Смағұлова		
А.А. Аймолдина	Специфика реализации стратегий воздействия в деловом тексте: создание положительного образа компании	176
С.Қ. Иманбердиева	Павлодар облысының гидротерминдік топонимдері	185
А.Б. Шормақова		
Г.Н. Смағұлова	Қазақ құндылықтары: ұлттық ойындар	192
А.А. Ақажанова		
С.М. Дүйсенғазы	Тыныштықбек Әбдікәкімов поэзиясындағы көркемдік һәм дүниетанымдық ізденістер	201
С.С. Шоқабаева	Сөзжасамның стилистикамен байланысы туралы	208
А.Б. Бейсенбай		
Н.Х. Шадиева	Қазақ тіліндегі етістікті бірыңғай баяндауыштардың грамматикалық сипаты	215
А.М. Әділбек		
М.Е. Жапанова	Восток в репрезентации Жюль Верна	222
М.Т. Куштаева	Кәсіпке қатысты тілдік бірліктердің әлеуметтік мәнділік деңгейі	229
К.Қ. Есіркепова	Индивидуалды-авторлық метафоралардың танымдық қызметі	237
С.Ғ. Қанапина		
Ғ.Р. Акманова	Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша лирикалық шығармаларды оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер	244
С.М. Султанова	Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі мамандық, кәсіп атауларын білдіретін сөзжасамдық жұрнақтар ерекшеліктері	252
Х.К. Ченгел	Қазақ тіліндегі жусан атауының лингвомәдени семантикасы	259
А.Б. Шормақова		
Е.Н. Нурахметов	Дискуссионные вопросы терминов «просодия» и «интонация»	269
К.С. Кенжигожина		
Қ.М. Байтанасова	Эпистолярлық жанрдың қалыптасу тарихы және әдеби	277

Н.Қ. Бәшіров	ерекшеліктері	
Қ.Т. Мұхамеди	Заманауи ақпараттық технологиялардың білім сапасын арттырудағы қызметі	284
Г.С. Сансызбаева	Жанровые трансформации святочного рассказа («Рождественский рассказ» В.Токаревой, «Капустное чудо» Л. Улицкой)	290
Н.У. Исина		
Қ.С. Нұрсали		
А.Т. Жаманкозова	Теория биографии как литературного жанра	297
М.Х. Ергалиева		
А.А. Жалмырза	Қазақ және түрік тілдерінде Алланың 99 атымен жасалған антропонимдер	304
А.Ж. Сүйіндікова		
М.Е. Жапанова	Реконструкция темы раскулачивания в романе г. Яхиной «Зулейха открывает глаза»	312
Ф.Т. Утегенова		
А.Е. Алимбаев	Күлтегін жырындағы елдік мұрат	319
А.Т. Жумсақбаев	А.П. Чехов и «Новая драма»	326
Ж.Т. Карипбаев	«Шайырлар» әдеби ағымы және оның негіздемесі	332

УДК 378

ИНТЕНСИФИКАЦИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА

Т.Т. ГАЛИЕВ

доктор педагогических наук, профессор,
директор научно-исследовательского центра
опережающей подготовки специалистов,
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина

Аннотация

В работе рассмотрена модель системы интенсификации учебного процесса, разрабатываемой в качестве средства опережающего достижения целей обучения при минимизации затрат.

Ключевые слова: интенсификация учебного процесса, системный подход, модель системы, компоненты системы, целевые программы реализации системы.

Системность в любом из своих проявлений обуславливает существенные преобразования учебного процесса. Наиболее продуктивным в этом смысле является системный подход, который, повышая определенность интенсификации учебного процесса, является реальной основой для ее проектирования и реализации.

Особенность интенсификации учебного процесса заключается в том, что она может рассматриваться одновременно как интегральный продукт функционирования и взаимодействия элементов учебного процесса, как системный объект и как процесс.

Как системный объект интенсификация учебного процесса имеет свой состав входящих в нее компонентов. Функционирование этих компонентов для достижения целей и решения поставленных задач представляет собой процесс интенсификации учебного процесса.

Для осуществления системной интенсификации учебного процесса важным условием является реализация системного подхода и

формирование на его основе у обучающихся системных представлений, умений и навыков системного и иных эффективных способов мышления.

Устойчивое и эффективное функционирование системы интенсификации учебного процесса требует необходимого для этого информационного, программного, методического, научного, материально-технического, психологического и иного обеспечения.

Рассматривая интенсификацию учебного процесса как систему предлагается учитывать следующие моменты:

1. Подобная система должна разрабатываться как средство достижения целей и решения поставленных задач интенсификации учебного процесса и деятельности его участников.

2. Как интегрированный объект педагогической действительности данная система включает в себя разнородные компоненты, основными из которых являются:

- подсистема учебного процесса – как совокупность принципов, содержания, методов, форм, средств, среды и текущих результатов обучения;

- субъекты интенсификации учебного процесса;

- целевые программы реализации подсистемы учебного процесса и деятельности его участников;

- целевые программы обеспечения интенсификации учебного процесса.

3. Важным ресурсом интенсификации учебного процесса и самостоятельной работы обучающихся является наличие у обучающихся системных представлений, умений и навыков системного и иных эффективных способов мышления, системного подхода в осуществляемой и предстоящей познавательной и иной деятельности.

4. К педагогическим условиям интенсификации учебного процесса, а также учебно-познавательной, научной, практической и иной деятельности обучающихся могут быть отнесены:

- разработка теоретико-методологических и методических основ интенсификации учебного процесса на основе системного подхода;

- внедрение системного подхода в учебный процесс и деятельность его участников;

- теоретико-методологическая, методическая, организационная и иная разработанность всех элементов подсистемы учебного процесса с точки зрения интенсификации учебного процесса. Например:

- разработка и внедрение принципов интенсивности и системности;

- преобразование известных дидактических принципов у учетом указанных принципов интенсивности и системности;
- реализация каждого принятого принципа обучения как органической части целостной системы принципов интенсификации учебного процесса;
- рассмотрение и изучение содержания обучения как информационной системы;
- использование принципа укрупнения различных составляющих содержания обучения;
- разработка и активное внедрение технологии обучения на основе системного подхода;
- разработка и использование интенсивных и системных методов обучения;
- сочетание коллективных и индивидуальных форм обучения с доминированием самостоятельной работы обучающихся;
- использование технических средств обучения одновременно в качестве средств интенсификации учебного процесса и элементов управления процессом обучения;
- целенаправленное формирование и поддержание в процессе всего занятия творческой среды обучения;
- своевременное использование получаемых текущих результатов субъектов для обеспечения качества и эффективности своего дальнейшего (например, в рамках учебного занятия) обучения и ускоренного достижения поставленных целей и задач обучения;
- наличие у преподавателей системных представлений, умений и навыков
 - системного мышления и системного подхода в своей деятельности по интенсификации учебного процесса, ускоренного и эффективного достижения планируемых результатов обучения и подготовки будущих специалистов;
 - осознанное и самостоятельное формирование обучающимися и целенаправленное использование в своей деятельности системных представлений, умений и навыков системного и иных эффективных (в том числе предметных) способов мышления;
 - усвоение обучающимися видов деятельности и действий, направленных на целостное познание изучаемых объектов и окружающей действительности, а также эффективное осуществление предстоящей профессиональной деятельности;

- формирование у обучающихся умений, навыков и опыта самоуправления в познавательной и иной осуществляемой и предстоящей профессиональной деятельности;

- иное.

5. Соблюдение и разумное повышение внешних (по отношению к системе учебного процесса) требований должно рассматриваться как критерий, ключевой фактор и механизм повышения качества и эффективности обучения и подготовки будущих специалистов.

Важным ключевым требованием и критерием интенсификации учебного процесса является достижение целей и решение поставленных задач учебного процесса при минимизации (временных, финансовых, физических, эмоциональных и иных) затрат [1-4].

6. Интенсификация учебного процесса как система и как процесс должна охватывать следующие основные направления современного высшего образования:

- интенсификация обучения и профессиональной подготовки обучающихся на основе системного подхода;

- интенсификация формирования системных представлений, умений и навыков системного и иных эффективных способов мышления, системного подхода в осуществляемой и предстоящей познавательной и иной деятельности. При этом, как показали исследования, формирование системного мышления активно и эффективно способствует развитию интеллектуальных и творческих способностей человека [4].

- интенсификация формирования профессиональной компетентности выпускника высшего учебного заведения, надсистемой которой является профессиональная компетентность действующего специалиста, а подсистемами – соответствующие компетенции;

- интенсификация профессиональной социализации будущих специалистов;

- интенсификация системных процессов формирования профессионально значимых и личностных качеств личности;

7. Педагогический аспект интенсификации учебного процесса должен рассматриваться и органично сочетаться с психологическими, философскими и иными аспектами рассматриваемого явления.

Модель обучения, выступая в качестве промежуточного объекта в процессе познания окружающей действительности, имеет важное практическое значение, так как позволяет оптимизировать учебный процесс на основе имитации форм организации учебно-познавательной деятельности.

В целом, моделирование как способ научного познания дает человеку возможность сознательной оптимизации своей деятельности.

Мы рассматриваем структуру теоретической модели системы интенсификации учебного процесса как включенную в процесс достижения поставленных целей совокупность спроектированных на эти цели взаимодействующих элементов с гибкими связями и отношениями с внешней средой, каждая из которых влияет и накладывает свои ограничения на процесс обучения в целом.

К числу важнейших принципов в данном случае относится принцип одновременной разработки и реализации всех подсистем и элементов рассматриваемой системы, обеспечивающих решение комплекса учебно-воспитательных, научных, организационных и иных задач, что, в свою очередь, обуславливает интенсификацию деятельности участников учебного процесса и осуществляемых процессов.

В процессе проектирования изучаемого объекта предлагается учитывать следующие положения:

системный подход позволяет спроектировать и реализовать целостную систему интенсификации учебного процесса, как средства ускоренного (при минимизации временных и иных затрат и обеспечении требуемого качества) достижения целей и решения поставленных задач обучения и образования в целом;

реализация системного подхода способствует формированию системного и иных способов мышления, развитию интеллектуальных и творческих способностей обучающихся;

наличие у субъектов обучения системных представлений, умений и навыков системного мышления и системного подхода в познавательной и иной деятельности является важным механизмом, условием и средством интенсификации учебного процесса;

В структуру модели интегрированной системы интенсификации учебного процесса нами включены:

- Цель: интенсификация учебного процесса, направленная на ускоренное достижение цели и поставленных задач обучения при минимизации временных затрат, обеспечение и повышение качества и эффективности подготовки будущих специалистов.

- Интенсификация учебного процесса, включая интенсификацию: профессионального обучения; формирования системных представлений, умений и навыков системного и иных актуальных способов мышления, системного подхода в осуществляемой и предстоящей деятельности; формирования профессиональной компетентности обучающихся; профессиональной

социализации будущих специалистов; формирования профессионально значимых и личностных качеств личности; иное.

- Подсистема учебного процесса, компонентами которой являются: принципы, содержание, методы, формы, средства, среда и текущие результаты обучения, взаимосвязанная и целенаправленная деятельность обучающихся и обучающихся. Иное.

Например, компонентом «содержание обучения» системы учебного процесса предусматривается опережающее формирование у обучающихся навыков и опыта самостоятельного структурирования, изучения и «свернутого» представления содержания обучения. От наличия подобных умений во многом зависит эффективность интенсификации учебного процесса и самостоятельной деятельности обучающихся.

- Требования: к качеству и эффективности учебного процесса; к деятельности его субъектов; к обеспечивающим подсистемам (целевым программам обеспечения) интенсификации учебного процесса; иное.

- Управление процессом интенсификации учебного процесса. Самоуправление обучающихся в познавательной и иной самостоятельной деятельности. Учебник (учебное пособие) как элемент управления. Управленческие функции технических средств обучения. Иное.

- Педагогические условия для: организации и осуществления учебного процесса в условиях его интенсификации; формирования системных представлений, умений и навыков системного и иных актуальных способов мышления, системного подхода обучающихся в осуществляемой и предстоящей деятельности; формирования профессиональной компетентности обучающихся; профессиональной социализации будущих специалистов; формирования профессионально значимых и личностных качеств личности; иное.

- Обеспечение интенсификации учебного процесса и деятельности его участников (подсистемы информационного, программного, методологического, методического, научного, материально-технического, психологического, кадрового и иного обеспечения).

- Факторы интенсификации учебного процесса:
 - системный подход;
 - повышение целенаправленности процесса обучения;
 - ускорение темпов учебного процесса и деятельности участников учебного процесса;
 - повышение напряженности задач;

- углубление мотивации учебной, научной, трудовой и иной деятельности обучающихся, повышение к ней интереса, долга и ответственности за ее успешное выполнение;

- увеличение содержательной емкости каждого занятия (аудиторного, внеаудиторного, самостоятельного) при сохранении сложности с доступностью для каждого обучающегося;

- внедрение новых методов обучения, активизирующих познавательную, творческую деятельность обучающихся;

- внедрение новых форм обучения, развивающих инициативу, самостоятельность и активность каждого;

- применение технических средств, компьютеризация обучения; всемерное развитие навыков и умений самообразования и самовоспитания обучающихся;

- формирование у обучающихся умений и навыков системного и иных актуальных способов мышления, системного подхода в познавательной и иной деятельности;

- иное.

Целевые программы учебного процесса, его интенсификации, реализации педагогических условий и обеспечивающих подсистем. Личностные целевые программы обучающихся. Иное.

Реализация интегрированной системы интенсификации учебного процесса (включая целевые программы) для достижения целей и поставленных задач обучения и подготовки будущих специалистов.

Мониторинг: учебного процесса и его результатов, интенсификации учебного процесса; процесса и результатов реализации обеспечивающих подсистем; деятельности и состояния субъектов учебного процесса; иное.

Внешние (выявленные и ожидаемые, объективные и субъективные, непосредственные и опосредованные, положительные и отрицательные) факторы, оказывающие или могущие оказать влияние на состояние учебного процесса, его субъектов, соответствующее обеспечение интенсификации учебного процесса и т.д.

Результаты учебного процесса в условиях его интенсификации. Результаты: профессионального обучения; формирования системных представлений, умений и навыков системного и иных актуальных способов мышления, системного подхода в осуществляемой и предстоящей деятельности; формирования профессиональной компетентности обучающихся; профессиональной социализации будущих специалистов; формирования профессионально значимых и личностных качеств личности; иное.

К области знаний и деятельности, как одной из основных компонентов интегрированной системы интенсификации учебного процесса, могут быть отнесены (1.2): система принципов обучения; научно-методические основы теории и практики современного обучения; закономерности теории обучения, обуславливаемые системным подходом и интенсификацией учебного процесса; научно-естественная основа теории обучения, связанная с закономерностями физиологии высшей нервной деятельности и психологии учения (которые, как и психологический подход в настоящей работе принимаются такими, какие они сформировались для научного объяснения активной деятельности личности в обучении и поэтому отдельно не рассматриваются); системное выражение учебного процесса – как способ его эффективного изучения и динамичного развития в современных условиях; практическая реализация интенсификации учебного процесса, позволяющая накапливать опытные данные и активно влиять на совершенствование и развитие теории обучения, разработку и внедрение соответствующих технологий, методов и т.д.; научно - экспериментальное исследование, обеспечивающее выявление опытных данных, их обобщения и проверку выдвинутых гипотез интенсификации учебного процесса; иное.

В качестве элементов «внешней» (по отношению к системе учебного процесса, реализуемого в условиях его интенсификации) среды могут рассматриваться: экономическая, политическая, социальная, экологическая, информационная и иные составляющие; сфера трудовой, научной или учебной деятельности выпускников вуза с целью установления с ними и эффективного использования обратной связи, повышения адаптационных качеств выпускников вузов в сфере их трудовой деятельности и к окружающей среде; учебные, научные и иные организации и учреждения, а также объекты производственной сферы и услуг, с которыми взаимодействует вуз и его структурные подразделения; иное.

Например, компонентом «содержание обучения» системы учебного процесса предусматривается опережающее формирование у обучающихся навыков и опыта самостоятельного структурирования, изучения и «свернутого» представления содержания обучения. От наличия подобных умений во многом зависит эффективность интенсификации учебного процесса и самостоятельной деятельности обучающихся.

Системообразующими факторами интенсификации учебного процесса являются цели и задачи опережающего достижения

планируемых результатов обучения при существенной минимизации затрат.

К числу ключевых механизмов интенсификации учебного процесса относятся прежде всего его участники, обладающие фундаментальными знаниями, умениями, навыками и способностями применения их в предстоящей профессиональной деятельности, определенными системными представлениями, умениями и навыками системного (и иными актуальными способами) мышления, навыками и опытом системного подхода для достижения поставленных целей.

В целом система интенсификации учебного процесса рассматривается нами как совокупность взаимосвязанных субъектов, принципов, содержания, методов, форм, средств, среды и текущих результатов обучения, необходимых условий, ресурсов и целевых программ их реализации для эффективного и опережающего достижения планируемых результатов обучения при минимизации затрат.

Список литературы

- 1 Бабанский Ю.К. Интенсификация процесса обучения. – М.: Знание, 1987. – 80 с.
- 2 Пидкасистый П.И. Проблемы интенсификации учебной деятельности. – М.: МЭИ, 1982. – 162 с.
- 3 Галиев Т.Т. Интенсификация учебного процесса. – Алматы: Ғылым, 1998. – 303 с.
- 4 Галиев Т.Т., Галиева А.Т. Формирование системного мышления в опережающем обучении. – Саарбрюккен: Изд-во Lambertacademicpublishing, 2017. - 425 с.

Түйін

Бұл жұмыста оқыту мақсаттарына оза қол жеткізу құралдары ретінде жасалатын оқу процесін интенсификациялау жүйесінің моделі қарастырылған.

Resume

The author of the article considers a model of the system of intensification of the educational process, which is developed as a means of advancing the achievement of learning objectives while minimizing costs.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

В.В. КУЗЬМЕНКО

доктор педагогических наук, профессор,
заведующий кафедрой педагогики и
менеджмента образования,
Коммунальное высшее учебное заведение
«Херсонская академия
непрерывного образования» Херсонского областного совета

Т.Г. ЧИЖИК

кандидат педагогических наук, и.о. доцента
кафедры дошкольного и начального образования,
Частное высшее учебное заведение
«Международный классический
университет имени П. Орлика»,
Украина

Аннотация

В статье проведён анализ перспектив развития физической подготовки в младшем школьном возрасте. Изучены основные факторы, влияющие на физическое здоровье и физическую подготовку младшего школьника. Исследованы работы В.А. Сухомлинского, которые освещают различные аспекты обучения и воспитания учащихся начальной школы, в частности, вопросы о физическом развитии и физической подготовке, сохранении здоровья и укреплении организма ребенка. На основе анализа нами было выявлено, что важными вопросами, которые остаются актуальными и сейчас, являются полноценное регулярное питание, контроль и чередование физических и умственных нагрузок, соблюдение гигиенических норм и оздоровление детей.

Ключевые слова: физическая подготовка, физическое развитие, здоровье, здоровый образ жизни, режим дня, физическое здоровье.

На сегодняшний день в условиях малоподвижного образа жизни и гипокинезии развитие, укрепление и поддержание физического здоровья детей является одним из ключевых направлений. В Государственных программах по развитию образования в Республике Казахстан, Украине и других странах основными задачами

образовательных учреждений является разностороннее развитие школьника как целостной личности в духовном, интеллектуальном, эмоциональном, физическом, нравственном и психическом проявлениях, а также выработка навыков здорового образа жизни и ценностного отношения к здоровью.

Качественная физическая подготовка детей, формирующаяся с раннего детства, дошкольного и младшего школьного возраста, позволяет развивать у ребёнка адаптационные механизмы, способствующие борьбе с неблагоприятными факторами окружающей среды, а также повышает потенциал ребёнка к умственной и физической деятельности, поэтому развитие физического воспитания и физической подготовки в системе школьного образования должно основываться не только на современных исследованиях, но и черпать опыт передовых учёных прошлых столетий.

Целью нашей работы является изучение перспектив развития физической подготовки младших школьников, основывающихся на педагогическом опыте В. Сухомлинского.

Большой вклад в развитие теории физического воспитания учащихся, который сегодня можно рассматривать как перспективный опыт для подражания, сделал выдающийся украинский педагог XX века – В. Сухомлинский. Его 30 книг и 500 статей освещают различные аспекты обучения и воспитания учащихся начальной школы, в частности вопрос о физическом развитии, сохранении здоровья и укреплении организма ребенка.

Как администратор и ученый, значительное внимание он уделял вопросам, которые остаются актуальными до сих пор, – полноценное питание, чередование физических и умственных нагрузок, контроль дозировки нагрузок (особенно умственных) в зависимости от возраста учащихся, оздоровления детей и т.д. В своей школе он пытался обеспечить учащимся здоровый режим дня, а именно: целесообразный, установленный порядок жизни, при котором чередуются работа и отдых, физическая и умственная работа, сон и активность, организованное регулярное питание. По мнению ученого, именно такой режим способствовал выработке у детей полезных условных рефлексов.

Так, в режиме дня авторской школы В. Сухомлинского предполагалось: сбалансированное питание, физические нагрузки, обучение (выполнение домашних заданий в частности), соблюдение гигиенических норм и медицинских рекомендаций, полноценный отдых (в частности сон) [1, с.45; 2, с.87]. Организованная жизнь учеников начиналась с подъема – основываясь на медицинских

рекомендациях, педагог и руководитель требовал, чтобы он проходил в одно и то же время. Соглашаясь с ученым, считаем целесообразным выполнение обязательной утренней гимнастики детьми вместе с родителями (лучше под музыку), поскольку эта физическая активность способствует формированию глубокого дыхания, усиливает кровообращение и обмен веществ, развивает различные группы мышц, формирует правильную осанку, расшевеливает нервную систему после сна, и вообще – вызывает положительные эмоции. Разумным продолжением утра в школе является разминка – выполнение специальных упражнений перед уроками для закрепления формирования правильной осанки.

Центральным моментом режима дня учащихся ученый считал правильное чередование труда и отдыха: в правильном режиме и правильной организации умственного труда на уроках он видел источник свободного времени, а следовательно, возможности для отдыха. Заметим, что отдыхом выдающийся педагог называл «разумное чередование видов деятельности» [1, с.81; 3], что следует учитывать при составлении расписания в современной начальной школе.

С целью обеспечения нормальной работы желудочно-кишечного тракта учеников питание следует организовать не только достаточной калорийности, но и обогащенным на продукты, которые легко усваиваются – молоко, масло, сахар и другое, а также компонентами, которые играют важную роль в формировании организма – белки, выполняющие пластическую, каталитическую, транспортную, гормональную и иммунную функции, витамины. По этому поводу В. Сухомлинский писал: «От питания в годы детства зависит гармония, пропорциональность частей тела, в частности правильное строение костной ткани и особенно грудной клетки» [1, с.53]. Педагог справедливо считал, что полноценное питание повышает сопротивляемость организма, способствует развитию иммунитета.

В. Сухомлинский настаивал на необходимости проведения родительского всеобуча по планированию питания учащихся дома, при котором время и частота приема пищи согласуются с режимом обучения учащихся в школе. Для этого учёным были разработаны методические рекомендации, которые можно использовать как памятку о нормальном питании, в которых в частности говорится, что 70% пищи должны составлять сырые овощи и фрукты, при незначительной двигательной активности перед каждым приемом пищи нужно 10-15 минут выполнять физические упражнения, а при высокой активности – в составе пищи необходимы превалировать

углеводы (растительная пища) или белки (животная пища) то есть, перед физическими нагрузками пища должна быть легкой, а после – плотной [4]. Актуальными остаются и выводы В. Сухомлинского по калорийности питания учащихся, которая должна быть на 25-30% больше, чем предусмотрено нормами для детских учреждений, которые остаются неизменными с советских времен [1, с.34; 3; 4].

Целесообразным для подражания является и практика Павлышской школы по системе индивидуализации и дифференциации обучения, которая базировалась на изучении детей во время учебы и предусматривала:

- развитие учащихся путем преодоления посильных трудностей;
- профессионально ориентированную дифференциацию обучения;
- определение программного «максимума» или «минимума» для каждого ученика с отдельного школьного предмета;
- внутреннюю классную дифференциацию учащихся по группам
- обучение с учетом индивидуально-типологических особенностей, здоровья, мышления, памяти, склонностей, интересов относительно возможностей перехода в другие группы высшего порядка;
- дифференциацию и индивидуализацию учебных задач для учеников;
- индивидуализацию оценок и проверки выполнения учебных задач [1, с.84; 3].

Особое внимание уделялось физической подготовке учащихся, которую ученый считал важнейшим элементом развития ребенка. Следуя взглядам В. Сухомлинского, анатомо-физиологические процессы, происходящие в младшем школьном возрасте, тесно связаны с духовной жизнью и формированием сознания ребенка, поэтому физическая подготовка не может ограничиваться только культурой тела и здоровья. Занятия физическими упражнениями в начальной школе следует организовывать как целенаправленную, нормированную форму организованной учебно-познавательной деятельности, которая имеет целью оптимизацию двигательного режима учащихся, формирование и закрепление двигательных умений и навыков [1]. То есть целью физической подготовки должно выступать не только воспитание физических качеств школьников – силы, гибкости, ловкости и выносливости, но и формирование у них чувства красоты движений, их эстетического совершенства.

Для того, чтобы физические упражнения имели положительное влияние на здоровье современных младших школьников, можно применять правила В. Сухомлинского:

- использовать только научно обоснованные средства и методы физической подготовки, имеющие оздоровительную ценность;
- планировать физические нагрузки в соответствии с физиологическими возможностями учащихся;
- обеспечивать регулярность и единство врачебного и педагогического контроля с самоконтролем [1, с.96; 5, с.47; 6].

Наряду с физической подготовкой В. Сухомлинский ставил и оздоровление детей, которое должно выполнять профилактическую и развивающую функцию, то есть совершенствовать функциональные возможности организма, повышать его сопротивляемость не только к заболеваемости, но и к другим негативным воздействиям окружающей среды; компенсировать недостаток двигательной активности, которая иногда возникает, в частности, из-за погодных условий. В этом ракурсе замечательным способом закаливания педагог считал туристические походы, которые сегодня можно использовать не только для развития физической силы и выносливости, но и для формирования мировоззрения, воспитания моральных качеств. Целесообразным является включение в программу физического воспитания учащихся начальной школы оригинального перечня умений, необходимых для участия в походе, которые на основании многолетней практики разработал В. Сухомлинский.

Основываясь на определенных закономерностях (биологических, медицинских, педагогических, психологических) развития ребенка, педагог сформулировал и проверил на практике собственные принципы оздоровления учащихся. В частности, в Павлышской школе он успешно реализовывал авторскую систему закаливания – комплекс мероприятий, направленных на повышение сопротивляемости организма, развитие у детей способности быстро, без потерь для здоровья, приспосабливаться к изменяющимся условиям окружающей среды. Речь идет о двух видах мероприятий: ежедневные – комфортный температурный режим, широкая аэрация, использование прохладной воды для умывания и специальные – воздушные и солнечные ванны, различные водные процедуры (например, сухое и влажное обтирание, обливание ног, ходьба босиком по росе, камням), сон при открытых окнах [1, с.51]. Учитывая критическое состояние здоровья современных учеников, все эти меры актуальны и сегодня.

Во время прогулок на свежем воздухе следует обращать внимание на правильность выполнения школьниками жизненно необходимых движений: ходьбы, бега, прыжков, бросанию предметов, и на развитие основных физических качеств: силы, быстроты, гибкости, выносливости, ловкости, координации движений.

Если обобщить описанные ученым факты, можно говорить о таких достояниях В. Сухомлинского по сохранению физического здоровья учащихся и обеспечения их физического развития. Во-первых, обучение на свежем воздухе – «Школа радости», когда в весенние и осенние месяцы уроки проводились в «Зеленых классах» [2, с.62], что позволяло предотвращать чрезмерную утомляемость, а следовательно, и разрушение здоровья детей, а открытие учениками «чудесного мира» в живых красках, ярких и трепетных звуках, в красоте и гармонии, – способствовало формированию положительных эмоций. Во-вторых, научно-предметные кружки – важная форма воспитания, когда каждый ученик в течение длительного времени (даже несколько лет) пробует себя в разных делах, спорте в частности. В-третьих, лагеря и туристические походы на несколько дней в первозданную природу: «умение отдыхать, умение щадить нервные силы для современного человека так же важно, как и умение работать», – писал ученый [1, с.72; 3; 7].

Итак, следуя В. Сухомлинскому, физическую подготовку учащихся можно начинать с утренней гимнастики в два этапа – семейный и школьный, а продолжать выполнением упражнений в перерывах между уроками, подвижными играми во дворе, прогулками на свежем воздухе и физическим трудом во второй половине дня (с обязательным развитием мелкой моторики рук). При этом степень физических нагрузок следует определять в зависимости от возраста учащихся, а для слабых детей – согласовывать со специалистами. Следуя четкому распорядку дня, рекомендуемого и апробированного ученым на практике, режима питания и рекомендаций по его рациону, можно обеспечить здоровьесберегающую среду в школе, которую следует усиливать процедурами закаливания.

Таким образом, определяя перспективы реформирования начальной школы вообще и системы физической подготовки учащихся в частности, физическую подготовку учащихся разного возраста необходимо рассматривать в следующих направлениях:

- активная двигательная деятельность ребенка – не любая, а только организованная так, чтобы формировались жизненно важные двигательные умения и навыки, обеспечивалось совершенствование природных качеств и свойств организма, повышалась физическая работоспособность, укреплялось здоровье;

- положительные изменения в физическом состоянии человека – повышение уровня работоспособности, уровня развития морфо-функциональных свойств организма, количества и качества освоенных

жизненно важных умений и навыков, улучшения показателей здоровья;

– комплекс материальных и духовных ценностей, созданных в обществе для удовлетворения потребности в физической активности [1, с.72].

Список литературы

1 Бобрышев С.В. Историко-педагогическое исследование развития педагогического знания: методология и теория. Ставрополь, 2006. - 300 с.

2 Всемирный историко-педагогический процесс: концепции, модели, историография / под ред. Г.Б. Корнетова, В.Г. Безрогова. Москва, 1996. - 269 с.

3 Бондар А.Д. З історії розвитку народної освіти на Україні за роки Радянської влади // Український історичний журнал, 1967. - № 11. - С. 23–33.

4 Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості // Вибрані твори: [у 5 т.]. Київ, 1976. - Т. 1. - С. 53–206.

5 Сухомлинська О.В. Историко-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ, 2003. - 68 с.

6 Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // Историко-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ, 2003. - С. 47–66.

7 Сухомлинська О.В. Историко-педагогічне дослідження та його „околиці” // Шлях освіти. 2007. - Вип. 44, т. 2. - С. 6–12.

Түйін

Мақалада бастауыш мектеп жасындағы дене даярлығын дамытудың келешегіне талдау жүргізіледі.

Resume

The article provides an analysis of the prospects for the development of physical training at an early school-age.

**ОРГАНИЗАЦИЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
СОПРОВОЖДЕНИЯ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ-
ПЕРВОКУРСНИКОВ В УСЛОВИЯХ ВУЗА**

Я.Н. ОСПАНОВА

кандидат педагогических наук, и.о. профессора,
проректор по воспитательной работе,
Евразийский гуманитарный институт

Аннотация

В статье раскрыто значение психолого-педагогического сопровождения студентов первого курса на этапе адаптации к условиям вуза. Также автором описывается программа психолого-педагогического сопровождения адаптации студентов-первокурсников, включающая институт кураторов, студенческое самоуправление, взаимодействие с общественными организациями, а также мониторинг, позволяющий отслеживать уровень адаптированности студентов.

Ключевые слова: психолого – педагогическое сопровождение, адаптация, студенты, кураторы, студенческое самоуправление, общественные организации, мониторинг.

Психолого-педагогическое сопровождение процесса адаптации первокурсников к новому образу жизни и деятельности в вузе должно быть направлено на поиск путей активизации процесса адаптации. Ведь профессиональная деятельность студентов после окончания вуза во многом зависит от уровня адаптации к новой образовательно-воспитательной среде [1, с. 223]. Этим объясняется актуальность разработанной нами программы психолого-педагогического сопровождения адаптации студентов-первокурсников к процессу обучения в Евразийском гуманитарном институте.

Цели программы психолого-педагогического сопровождения направлены на создание условий для личностной самореализации студентов-первокурсников, предупреждение и снятие у студентов психологического дискомфорта, связанного с учебной деятельностью, развитие их творческих способностей, научно-исследовательского потенциала как активных участников преобразования современного общества. Задачи программы: выявление, исследование и определение путей решения актуальных и практически значимых проблем жизни современной студенческой молодежи; формирование у студентов-

первокурсников активной жизненной позиции, обучение психологической саморегуляции, индивидуальная работа со студентами, направленная на снятие состояния тревожности, агрессии и страхов; готовности к участию в созидательной деятельности; формирование у юношества убеждений в доминирующей роли духовных ценностей в жизни человека; развитие интереса у студентов к нравственному историческому наследию; формирование культуры здорового образа жизни, навыков ответственного поведения.

В основе программы заложены следующие принципы: комплексность, целенаправленность, преемственность форм и методов, осуществляемых на конкретном этапе обучения; непрерывность, вариативность психолого – педагогического воздействия на всем протяжении периода обучения в вузе. Важным является принцип социально-профессиональной ориентации воспитательной деятельности, предполагающий содействие развитию студента как личности и индивидуальности, приобщение к профессии, к профессиональным ценностям, воспитание конкурентоспособного профессионала.

Эффективность реализации программы оценивается по ряду показателей, которые характеризуются активностью студентов-первокурсников, участвующих в её реализации, формированием у студентов познавательного интереса и навыков научно-исследовательской деятельности, активной жизненной позиции, опытом участия в позитивной деятельности.

Данная программа психолого-педагогического сопровождения состоит из разных уровней: институт кураторов, студенческое самоуправление, взаимодействие с общественными организациями.

Важнейшими задачами в деятельности куратора являются создание оптимального психологического климата для реализации педагогического взаимодействия, поддержка в решении проблем студентов т.д. Работа куратора складывается из следующих направлений: содержательное – вопросы адаптации к учебно-воспитательному процессу вуза, сплочение группы и коллектива в целом, ознакомление с правовым и социальным статусом студентов, с элементарными сведениями о культуре умственного труда, этике, основах здорового образа жизни и прочее. Особое внимание в работе куратора студенческой группы первого курса уделяется их адаптации к вузу и оказанию помощи в учебе и самостоятельной работе.

В процессе реализации программы осуществляется анкетирование студентов по проблемам жизнедеятельности в вузе по следующим направлениям: «Портрет первокурсника», «Кураторская

поддержка», «Психолого-педагогическая адаптация первокурсников», «Спорт – здоровье» и др. Для выявления учебных трудностей студентов нами была разработана анкета, по результатам которой организуются дополнительные занятия по предметам, консультации психологов, усилена работа в направлении информационного обеспечения («Справочник-путеводитель», «Узелок на память или дельные советы первокурснику», сайт). При этом большое внимание уделяется вопросам профессионального самопознания и саморазвития студента с момента поступления в вуз через стадию самостоятельного, осознанного выбора профессии и своего жизненного пути к творческой самореализации личности в профессии.

Одним из основных факторов, совершенствующих психолого-педагогическое сопровождение, можно назвать организацию сотрудничества вуза с общественными организациями как институтами социализации. Например, с КФ «SOS детские деревни Казахстана», Обществом Красного Полумесяца Республики Казахстан, центром «Жасыл Жайлау», «Центром адаптации несовершеннолетних», Молодежным сообществом столицы, где студенты являются волонтерами. А в сотрудничестве с Польским обществом «Полония» проводится научно – исследовательская работа студентов по организации досуговой деятельности младших школьников. Также студенты являются волонтерами – тьюторами у детей из социально – уязвимых слоев населения.

Самый распространенный способ сотрудничества вуза с социальными институтами - проведение педагогических, производственных, социальных практик. Эти виды практик предусмотрены учебным планом института, имеют системный характер, способствуют развитию профессиональных умений и навыков студентов.

Помимо таких практик не менее важным является посещение студентами детских и юношеских учреждений, Дворцов школьников, клубов, где студенты-первокурсники совершенствуют свою профессиональную социализацию. Связь вуза с общественными организациями осуществляется также через организацию встреч с видными деятелями культуры, искусства, работниками медицинских, образовательных и правоохранительных учреждений, ведущими психологами-практиками, в том числе в рамках деятельности лектория «Евразия и молодежь». Ценность этих встреч заключается в формировании ценностных отношений студентов к социальным явлениям, развитию мировоззрения, творческих способностей и социально ценных качеств личности. Систематичность таких встреч

уже заранее настраивает студентов на получение новой интересной информации, нахождение ответов на проблемные вопросы, что способствует укреплению связи вузовского образовательного пространства с другими институтами социализации.

Вместе с тем, посещение кинотеатров, театров, музеев, художественных галерей способствует развитию эстетического восприятия мира, осознания этических сторон взаимоотношений людей в обществе, формированию гуманных и нравственных качеств личности.

Одним из эффективных направлений программы является привлечение студентов к участию в работе органов студенческого самоуправления и студенческих общественных объединений. Это способствует развитию потенциальных возможностей студентов, помогающих скорейшей адаптации, самореализации и самоутверждению в личностном и профессиональном плане.

Следует отметить, что студентам также предлагаются тренинговые формы работы волонтерами программы «Равный равному» Психологической службы института, ориентированные на знакомство студентов друг с другом, установление доброжелательной атмосферы в группе, снятие элементов психологического напряжения, создание положительного образа каждого студента. Параллельно эти занятия позволяют заложить ценностные основания взаимодействия в группе: толерантность, взаимное уважение, доброжелательность, конструктивность. Вместе с тем для первокурсников действуют кабинет психологического консультирования, служба психолога – педагогического сопровождения инклюзивного образования, психологический клуб «Инсайт», Центр по подготовке волонтеров.

Также студенты принимают участие в волонтерской работе в Аккольском детском доме. А в рамках «Столичной школы волонтерства» являются участниками программы «Сплочение команды».

Следует отметить, что в процессе реализации программы нами осуществляется мониторинг, который обеспечивается с помощью диагностического инструментария, позволяющего отслеживать уровень адаптированности студентов, их направленность на взаимодействие в группе, потребность в установлении новых контактов в вузе, психологический климат в группе. Здесь нами используются преимущественно стандартизированные тестовые методики, экспертное оценивание, интервьюирование участников психолога - педагогического сопровождения, а также анализ успеваемости студентов и их активность во внеаудиторной

деятельности, позволяющий количественно и качественно отследить динамику изменений.

Критериями результативности психолого - педагогического сопровождения адаптации студентов выступили вовлеченность студентов в разнообразную деятельность, направленную на командообразование, а также на формирование в ходе этой деятельности коммуникативных навыков и на развитие личностных качеств; учебные и личностные достижения студентов в образовательном процессе и внеаудиторной деятельности; удовлетворенность процессом образования в вузе по выбранной профессии; позитивное отношение к своей учебной группе, выраженное в дефиниции «мы» в личностном восприятии группы; методическое обеспечение процесса сопровождения; востребованность студентами услуг сопровождения [2, с.43].

Эффективность программы подтверждают результаты диагностики. Участвуя в планировании, подготовке, проведении коллективных дел, приобретая опыт организаторской работы, студенты становятся более ответственными и активны. Они выражают готовность к включению в различные мероприятия, научно-исследовательскую работу, волонтерство, органы студенческого самоуправления, студенческие общественные объединения.

Таким образом, можно сделать вывод, что реализация программы психолого-педагогического сопровождения влияет на успешность в учебе, развитие личности студента и предполагает активную включенность в новую социальную среду, учебно-познавательный процесс, новую систему отношений.

Список литературы

- 1 Агаева А.Э. Особенности адаптации студентов 1 курса к обучению в вузе // Научно-методический журнал «Концепт». – 2016. – С. 221-225.
- 2 Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: теоретико-методологический аспект. – М.: «Наука» Новосибирск, 2002. - 173 с.

Түйін

Мақалада бірінші курс студенттерінің бейімделулеріне психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетудің бағдарламасын жүзеге асыру сипатталады.

Resume

In the article the realization of the programme of psychological-pedagogical support of the first-year students' adaptation is described.

**О ПРИКЛАДНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ДИСЦИПЛИНЫ
«МАТЕМАТИКА» ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНОСТИ
«МАШИНОСТРОЕНИЕ»**

Н.Ф. АБАЕВА

кандидат педагогических наук,
старший преподаватель кафедры «Высшая математика»,
Карагандинский государственный технический университет

И.И. ЕРАХТИНА

кандидат педагогических наук, доцент,
декан Машиностроительного факультета,
Карагандинский государственный технический университет

С.М. УДАРЦЕВА

кандидат педагогических наук, доцент,
директор департамента по академическим вопросам,
Карагандинский государственный технический университет

Аннотация

Статья посвящена необходимости профессиональной ориентации курса математики для студентов технического вуза. Определяется место математических дисциплин в учебном процессе вуза. Рассматриваются особенности преподавания математики и педагогические методики при обучении математики.

Ключевые слова: высшее техническое образование, математическое моделирование, профессиональная ориентация, обучение математике.

Наиболее точно цели и задачи курса высшей математики в техническом вузе определяют слова Р. Декарта – «Математика предоставляет искуснейшие изобретения, способные удовлетворить любознательность, облегчить ремёсла, уменьшить труд людей» [1, с. 1]. Изменение роли математики в современном мире, утверждение ее в качестве одного из важнейших методов познания и решения задач практики должно найти отражение во всей системе образования.

Как бы ни была построена программа курса высшей математики, как бы ни были разнообразны разделы читаемого курса, изложение математики как учебного предмета должно выявить ее единство как науки и вооружить студентов общими методами исследования и

решения задач. Вкрапливание элементов теории множеств в изложение высшей математики в техническом вузе позволяет укрупнить дидактические единицы на лекциях и практических занятиях. Теоретико-множественные концепции, несомненно, имеют фундаментальное значение не только для самой математики, но и для прикладных научных дисциплин. Теория множеств позволяет глубже понять и проникнуть в сущность, свободнее взглянуть на реальные явления в самых разнообразных отраслях знаний. Теоретико-множественные концепции отражают стремление приблизить курсы математики к позициям и направлениям современной математической науки и глубже проникнуть в запросы практики. Это обеспечивает прогрессивный переход к современному пониманию математики. Тем самым уровень преподавания математики сблизится с уровнем развития самой математической науки. Воспитание широкого взгляда на математические объекты, повышение идейно-теоретического, научного уровня делает математику более доступной в процессе обучения.

В условиях технических вузов следует придерживаться разумного уровня строгости, не быть излишне педантичными, умышленно и открыто допускать огрубления и опускать некоторые тонкости в процессе изложения основного результата, пусть сформулированного не в самом общем виде, в жестких, но благоприятных для уровня восприятия условиях. В конце, однако, в форме замечаний следует указать на допущенные огрубления.

Наша главная задача - учить прочно и глубоко в рамках общей программы высшей математике, которая в целом создает фундамент для дальнейшего математического роста. Основательно научить студентов основным понятиям - это самое естественное в улучшении математической подготовки инженера. Главное - математическая вышкола, четкая логическая система мышления, умение выделить существенное, математизировать техническую ситуацию, владеть математическим аппаратом в рамках общей программы. Если студент будет хорошо знать общую программу, он при необходимости сам сможет дальше самостоятельно работать над литературой, овладеть нужными ему специальными математическими курсами, будет уметь составлять математическую модель поставленной перед ним проблемы и, что самое главное, будет видеть способы и методы решения этих задач.

Математика в техническом вузе должна стать базой для изучения как других фундаментальных дисциплин, так и специальных курсов. В этом состоит сложность читаемого курса. Первая сложность, с которой

сталкиваются преподаватели, это уровень математической подготовки студентов I курса. Слабая школьная математическая подготовка студентов накладывает отпечаток и на методику чтения лекций по курсу высшей математики, и на методику проведения практических занятий. При этом никакие попытки ухода от этих проблем, то есть чтение курса высшей математики без обращения к элементарной математике, не имеют никакого смысла. Поэтому целесообразно таким образом организовать преподавание курса высшей математики, чтобы был закреплен по возможности на необходимом уровне курс элементарной математики и параллельно с этим освоен курс высшей математики.

Эта очень сложная в смысле методики преподавания дисциплины задача разрешима только при активном участии самих студентов. Активизация деятельности обучающихся - студентов возможно только в том случае, когда студент будет понимать целесообразность изучения того или иного раздела математики, будет видеть в целом всю систему построения курса высшей математики и ее отдельных разделов. Мы мало внимания уделяем внутренней красоте математики, мало привлекаем студентов к математике. Речь идет не о студентах, которые плохо учатся, на которых мы тратим много времени, пытаюсь поднять уровень их элементарной математической подготовки до уровня восприятия высшей математики, речь идет о грамотных студентах, которые с интересом учатся сами, а не из-под «палки». На лекциях и практических занятиях надо воспитывать эмоции, симпатии к математике, чтобы студент видел внутреннюю красоту и мощь математического аппарата и понимал, что этот аппарат можно воплотить в металл и конструкцию. Необходимо будить мысль на занятиях математики, побуждать студента к изучению математики, воспитывать у него внутренний стимул к этому. Нельзя пренебрегать беседами о математике, конкурсами на лучшие студенческие работы, математическими олимпиадами, популяризирующими идеи и значение математики.

Сущность математики - это постановка и решение проблем. Математика-наука задач, в ней все начинается и завершается задачами. Постановка задачи - это постановка проблемы. Проблемное обучение означает внесение творческого стиля науки математики в процесс преподавания. Преподаватель излагает свой предмет так, чтобы студент сам активно добывал знания, участвовал в творческом процессе познания. В процессе преподавания должны быть мобилизованы мысленные усилия студента. Не подавить их напором потока готовой информации, а возбудить, направив на решение или

участие в решении проблем рассматриваемого раздела математики - вот задача преподавателя.

При таком подходе при подготовке специалистов-инженеров достигается главная задача: математика для инженеров становится способом мышления. Неотъемлемой его частью является доказательство, рассуждения, внутренняя логика, четкость и строгость изложения. Любой математический текст состоит из определений, теорем, следствий, доказательств, задач и техники использования теоретического материала для решения практических задач. Очень важно, чтобы студент понимал все структурные составные части математического повествования. Понятийный аппарат математики должен быть хорошо освоен. Ощущаемый дефицит времени при изучении математики не является оправданием быстрого форсированного изучения программы, игнорируя прочность усвоения основных понятий. Понимание должно предшествовать запоминанию.

В рамках общей программы, осуществляя осторожный и внимательный отбор прикладных задач, нельзя удовлетворять утилитарные, научно необоснованные интересы и при этом комкать и приносить в жертву некоторые разделы математики, портить ее логическую структуру.

В условиях ограниченного времени преподавателю надо выбирать рациональные оптимальные методы эффективного обучения курса математики. Надо обеспечить освоение понятийного, формульного аппарата, основных фактов, придерживаться определенного доказательного уровня и активизировать знания в приложениях. Все это подкрепляется организацией самостоятельной работы и контролем, управлением конспектом, работой над литературой, выполнением расчетно-графических работ (РГР), текущих проверочных и итоговых контрольных работ, индивидуальных домашних заданий (ИДЗ), коллоквиумов.

Система обучения математике должна быть результативной. Для этого надо использовать методику поощрений и наказаний за выполнение и невыполнение определенного задания. Система индивидуального учета (баллы) проделанной работы является хорошим стимулом в процессе обучения курса математики. Для справедливого выставления оценок следует аккуратно и тщательно разработать и объяснить студентам систему отчетов по различным заданиям и выставляемые при этом оценки (баллы). Все аспекты и тонкости преподавания высшей математики в техническом вузе перечислить невозможно. Но четко налаженная система обучения обеспечивает правильный ритм эффективной работы студента.

В систему обучения математике должны быть заложены стимулы, мотивирующие постоянно растущий интерес к предмету. Современные курсы технических дисциплин, книги, статьи, конкретные технические исследования существенно используют различные понятия, идеи и методы прикладной математики. Однако многие математические курсы лекций и руководства для инженеров представляют собой сокращенные университетские курсы, составленные почти без учета специфики прикладной математики. В результате значительная часть знаний и навыков, приобретенных на занятиях, остается балластом, и при переходе к специальным дисциплинам студенту приходится переучиваться, перестраивать всю свою математическую интуицию, причем делается это стихийно, часто без квалифицированного руководства. Такое нарушение единства математического образования инженеров значительно снижает его эффективность.

Устранение разрыва между математикой, изучаемой на I курсе, и применение потом в специальных дисциплинах можно осуществить только в результате систематической совместной работы математиков с профилирующими кафедрами, направленной на изучение вопросов приложения математики в спецдисциплинах. Анализ учебников и учебных пособий, рекомендованных программами профилирующих дисциплин, показывает в целом обильную насыщенность их математическим аппаратом. Однако чаще всего специалист профилирующих кафедр выбирает описательный, бездоказательный, нематематизированный поверхностный вариант изложения своего предмета, облегченного как для себя, так и для студента. Это связано с недостаточной математической подготовкой самих преподавателей технических кафедр.

При этом стиле преподавания снижается уровень профессиональной подготовки, высока забываемость математических знаний у студентов и формируется негативный взгляд на математику, как на ненужную данной технической специальности.

Необходимо добиться того, чтобы определенный комплекс математических представлений прочно входил в мироощущение инженера. Действующая программа по математике содержит большой объем материала. Понятия, идеи, методы, теоремы объединены в общую систему, где они взаимосвязаны. Усвоить их можно в этой взаимной связи, когда эти связи раскрываются, то есть, когда доказываются, а не просто формируются математические утверждения. Существенную роль в математике и в ее изучении играет дедукция, логика, и изучать математику следует на доказательном уровне.

Однако существует другая точка зрения некоторых специалистов спецкафедр: учить лишь приложения математики, вместо самой математики, исходя из будущей специальности студентов. По их мнению, следует пренебречь логической доказательной частью, общими математическими структурами и общей теорией. Горняков, по их мнению, следует учить сугубо решению задач горной практики, строителей – задачам строительного производства и т.д. Такой подход к обучению математике лишает студентов возможности глубоко овладеть математикой. Надо уберечь курс математики от вульгаризации, упрощенчества и рецептурности, надо привить студентам методологию и идею современной математики.

Современная тенденция заключается в том, что прикладные вопросы подняты на большую теоретическую высоту. В процессе преподавания мы не уходили от прикладных вопросов, стараясь каждый раздел начинать и кончать приложениями, нередко связанными с будущей специальностью.

Анализ учебных планов спецкафедр показывает, что запросы кафедр в целом удовлетворяются действующими программами по математике. Некоторые общеинженерные и профилирующие кафедры не используют в должной мере математический аппарат в лекционных курсах, практических и лабораторных занятиях, курсовых и дипломных проектах. Необходимо использование математического аппарата на хорошем уровне на старших курсах. Надо составлять математические модели, используя законы физики, уравнения механики, опираться, ссылаться, требовать повторения в своих предметах известных положений, законов, утверждение общеобразовательного цикла. Например, не начинать кустарным способом вводить в терминах и для определения скорости процесса, а работать с развитым в математике готовым аппаратом производных, не составлять интегральные суммы, а ссылаться на возможности интегрального исчисления.

Однако, несмотря на вышесказанное, учебные программы технического вуза не предусматривают спецификацию курса математики на будущую профессиональную деятельность студента. Например, студентам специальности «Машиностроение» было бы очень интересно проводить лабораторные работы:

1. Размерный анализ технологического процесса с применением теории графов (Содержание работы - выявление технологических размерных цепей при помощи теории графов, методика расчета технологических размерных цепей, средства технологического оснащения) [2, с.16];

2. Проверка адекватности математических моделей шероховатости поверхности реальным условиям механической обработки заготовок (Содержание работы - формирование шероховатости при обработке резанием, средства технологического оснащения) [2, с.38];

3. Решение транспортной задачи линейного программирования распределительным методом (Содержание работы – постановка транспортной задачи, распределительный метод решения транспортной задачи, вырождение при решении транспортной задачи и способы его устранения, открытая модель транспортной задачи, средства технологического оснащения) [2, с.15];

4. Применения теории массового обслуживания для решения производственных задач (Содержание работы – основные понятия и определения, общая характеристика систем массового обслуживания, оценка эффективности разомкнутой многоканальной системы массового обслуживания, оценка эффективности замкнутой многоканальной системы массового обслуживания, средства технологического оснащения) [2, с. 78];

5. Исследование системы массового обслуживания на примере работы робототехнического комплекса (Содержание работы - устройство микроконтроллера МКП-1, Принцип работы микроконтроллера МКП-1, Программирование работы микроконтроллера МКП-1, формирование исходных данных и описание модели) [2, с.105].

Следует подробно и обстоятельно составлять математические модели, например, на уровне обыкновенных дифференциальных уравнений математической физики, связанные с профилем специальности. Речь идет о прямом, непосредственном использовании профилирующими кафедрами в процессе преподавания математического аппарата.

Общий курс математики является фундаментом математического образования инженера. Специальные курсы (теория функций комплексного переменного, уравнения математической физики, статистический анализ, численные методы, методы оптимизации) содержат современные методы анализа и ориентированы на применение математических методов в прикладных задачах. В эти курсы рекомендуется включать также элементы математического моделирования, знакомить студентов с использованием вычислительной техники. И там, где это возможно, уместно приводить примеры, связанные с будущей профессией. Мы учим математике инженеров, о чем не следует забывать. И как бы мы ни ставили вопрос

о математической подготовке будущих инженеров, усилиями лишь математической кафедры решить этот вопрос полностью нельзя. Это дело всего вуза в целом. Поэтому нужна непрерывная математическая подготовка студентов в течение всего периода обучения на основе глубокого обучения математическим дисциплинам и применения математических методов в преподавании общенаучных, общеинженерных и специальных дисциплин. Вопрос о выпуске грамотного инженера упирается не только в то, как мы учим фундаментальным наукам, но и в то, как эти знания используются специалистами.

Список литературы

1 <http://kvm.gubkin.ru/mysli.html>

2 Ю.В. Псигин, Лабораторный практикум по дисциплине «Математическое моделирование в машиностроении». - Ульяновск: УлГТУ, 2014г. – 137с.

Түйін

Мақала техникалық жоғарғы оқу орнының студенттеріне математика курсының кәсіби бағдарлау қажеттілігіне арналған, оқу үрдісіндегі математика пәнінің орны анықталады.

Resume

The article is devoted to the need for professional orientation of the course of mathematics for students of a technical college. The place of mathematical disciplines in the educational process of the university is determined.

ИДЕИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ТРУДАХ КАЗАХСКИХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ И МЫСЛИТЕЛЕЙ ПРОШЛОГО

А.Ш. ДОСБЕНБЕТОВА

доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики,
Южно-Казахстанский государственный
педагогический университет

Аннотация

Статья посвящена исследованию вопросов экономического воспитания в трудах казахских просветителей и мыслителей прошлого. Исторический подход в исследовании данной проблемы позволяет актуализировать многовековое наследие наших предков, сделав его понятным и *востребованным в современных условиях*. Автор анализирует произведения Аль-Фараби, Шокана Валиханова, Ибрая Алтынсарина, Абая Кунанбаева и других известных казахских просветителей, отмечает, что их сочинения содержат большую просветительскую ценность, так как в них изложены концепции трудового воспитания, советы и наставления экономического характера.

Ключевые слова: экономическое воспитание, экономическая культура, исторический подход, историческое наследие, мыслители прошлого, казахские просветители.

Исторический подход в исследовании проблемы формирования экономической культуры школьников обеспечивает анализ эволюции изучаемого процесса с позиции характера и содержания социальных воздействий на личность и ее деловую творческую активность. В контексте статьи Н. Назарбаева «Семь граней великой степи» это становится актуальным, так как исторический подход - «это правильный подход, позволяющий понять свои истоки, да и всю национальную историю во всей глубине и сложности. Новые компоненты общенациональной программы *«Рухани жаңғыру»* позволят актуализировать многовековое наследие наших предков, сделав его понятным и *востребованным в условиях цифровой цивилизации»*. Далее Президент подчеркивает, что «у народа, который помнит, ценит, гордится своей историей, великое будущее. Гордость за

прошлое, прагматичная оценка настоящего и позитивный взгляд в будущее – вот залог успеха нашей страны» [1].

Эмпирические знания народа о способах хозяйствования можно проследить в древнетюркских памятниках культуры, орхон-енисейской письменности, в произведениях устного поэтического творчества, в материальных и духовных ценностях.

Дальнейшее свое развитие они получили в трудах мыслителей средневековья Абу Насыра Аль-Фараби, Жусипа Баласагуни, Ахмета Игунеки («Хибатул-Халайик»), Хайдара Дулати («Тарих-и-Рашиди»), Кадыргали Жалаира («Жамигат-тауарих»). Их сочинения содержат большую просветительскую ценность, так как в них изложены концепции трудового воспитания, советы и наставления экономического характера.

В этом плане особого внимания заслуживают мысли великого ученого-энциклопедиста Абу Насыра Аль-Фараби о труде как ценности, изложенные в трактате «Указание пути к счастью» [2, с.102].

Ценность труда, его практическая направленность в сфере использования другими народами – обоснование таких моментов, как закономерности трудовой деятельности, сознательное отношение людей к своей работе, аккуратность и старание, усердие в труде, развитие производства, стремление повысить производительность труда, работоспособность человека, овладение ремеслами (профессиями).

В системе воспитания людей, особенно молодежи Аль-Фараби на первое место ставит нравственное и трудовое воспитание. Целью воспитания он считает выработку у молодого человека определенных нравственных норм поведения и практических навыков овладения ремеслом.

Вопросам об особенностях социального строя, общественно-политической жизни, государственного управления посвящены его трактаты «Гражданская политика», «Трактат о достижении счастья» [2, с.203-237] и др. Концептуальные мысли Аль-Фараби в «Трактатах о взглядах горожан» очень близки к экономической теории с точки зрения научной обоснованности. Общественность как целое здесь описывается на принципе взаимопомощи людей, их взаимном удовлетворении нужд и интересов, экономических отношений. Таким образом, процесс совершенствования межличностных взаимоотношений приводит к образованию справедливого общества.

Придавая особое значение воспитанию трудолюбия, настойчивости в достижении цели, известный тюркский поэт Жусип Баласагуни в своем дастане «Кұтадғұ біліг» («Кұтты білік») высказал

следующее: «бог дал глаза, чтобы оценить увиденное, наделил слухом, чтобы слышать звуки, даровал пару рук, чтобы трудиться, не покладая их, дал ноги, чтобы не стояли без дела» [3, с.58]. Произведения Ж.Баласагуни («Құтты білік») позволяют усвоить современные рыночные отношения.

«Дело требует сноровки, торговец – прибыли», «У старательного во рту еда, у бездельника – слова», – эти высказывания точно описывают, как торговцы-бизнесмены вкладывают для получения прибыли в свое дело средства, силы, время, а пустословные демагоги зря растрачивают бесценное время [3, с.65].

О предпринимателях, представителях власти высказывается мудрый совет: «Каждое дело нужно тщательно продумать, чтобы оно было полезным и прибыльным», – эти слова актуальны и в наши дни. Взгляды Ж. Баласагуни о знающем цену счастью крестьянине и предпринимателе, об экономии времени и ресурсов, об обороте и казне являются как бы исходной точкой современных экономических изысканий.

В XVIII-XIX вв. развиваются и расширяются торгово-хозяйственные отношения Казахстана с Россией. Вопросы торгово-хозяйственных отношений, рыночной экономики, развития предпринимательского сознания особенно отчетливо просматриваются в системе философских, социально-экономических и педагогических взглядов Ш. Уалиханова, Ибрая Алтынсарина, Абая Кунанбаева. Их социально-экономические взгляды исследованы учеными Я. Аубакировым, Е. Елеусизовым и Д. Кабдиевым. Идеи социально-экономического устройства общества, содержащиеся в произведениях Шокана, Ибрая, Абая, созвучны с современными экономическими учениями. Например, молодой ученый Ш. Уалиханов по поручению российской власти едет в Восточный Туркестан под видом торговца и пишет об условиях жизни народа, об особенностях торговли. Он обращает внимание на два вида быта народов Средней Азии и Казахстана: описывает городской и кочевой образ жизни. В своем знаменитом труде «О шести городах на Востоке провинции Нан-лу Алтышара или Китая» Ш.Уалиханов пишет, что видел на рынке Кашкадарьи купцов с Азии, тибетцев, персиян, индусов, волжских татар, афганцев, армян, евреев, цыган, сибирских казаков и, конечно же, казахских торговцев: подрядчик Байболов из округа Аягоз приехал с 23 верблюдами, делает торговлю 192 рублями и 45 серебряными тиынами.

Алтышар – это шесть городов – Кашгар, Янысар, Яркенд, Хоган, Аксу, Турфан. Во всех этих городах были базары и караван-сарай, в

которых останавливались торговцы, купцы. Если говорить на языке экономической теории, они – элементы рыночной инфраструктуры. Например, в Кашкадарье было 17 медресе, 8 караван-сараев и базаров. Названия караван-сараев – Алжан, Кунак, Уратюбинский, Яркент, Аксу, Евроса и т.д. Каждый караван-сарай предназначался для торговцев определенной страны. Например, Алжан принимал торговцев Коканда и был освобожден от налогов. А другие принимали купцов с Афганистана, Бухары, Таджикистана, стран Европы. Все это напоминает торговые выставки Китая, России, Европы, Ташкента на ярмарках Алматы [4, с.50].

В произведениях И. Алтынсарина через точные примеры переданы пути достижения богатства, обучения предпринимательству. Его произведения «Как использовать скот», «Как нажить богатства», «Польза знания», «Кипчак Сейткул», «Дознание императора Петра», «Жомарт» и др. имеют большое социально-экономическое и воспитательное значение [5, с.12].

Пути и результаты усвоения предпринимательства разносторонне описаны в рассказах И.Алтынсарина «Как нажить богатства», «Кипчак Сейткул», в которых очень заметны закономерности современных рыночных отношений. В первом рассказе французский фабрикант объясняет молодому человеку Антону, который просит у него милостыню, как достичь богатства: сначала собери из мусора шкуры и продай их на фабрике. На эти деньги купи телегу, транспорт. И таким образом, за семь лет ты заработаешь семь тысяч франков и откроешь бумажную фабрику. Через 25 лет Антон благодарит французского фабриканта за то, что он объяснил ему пути достижения богатства.

Рассказ «Кипчак Сейткул» повествует о том, как развивалось предпринимательство на казахской земле и как оно подняло состояние народа. Если говорить на языке современной экономики, Сейткул открыл первое акционерное общество, усвоил закономерности рынка и на их основе достиг хороших результатов в предпринимательстве.

Метод организации хозяйства Сейткула можно сравнить с современным предпринимательством, а созданное им акционерное общество и пространство с современной свободной экономической территорией. Алтынсарин потратил много сил и энергии на открытие ремесленных и сельскохозяйственных училищ, придавал исключительное значение подготовке из среды коренного населения специалистов, необходимых для экономического развития Казахстана. На склоне лет свое состояние завещал на строительство сельскохозяйственного училища в Костанае [6]. Экономические взгляды Абая Кунанбаева перекликаются с современными рыночными

отношениями, он был на стороне связей с Россией, призывал народ к достижению мирового уровня. Особенно это можно увидеть в его словах-назиданиях [7].

Формирование экономической культуры школьников должно быть тесно связано с их социально-нормативной и, прежде всего, нравственной культурой. В этой связи неопределимую роль могут сыграть этические беседы.

Практика показывает, что вдумчивое изучение «Слов назиданий» и других произведений Абая дает более углубленное понимание современных процессов перехода казахского общества к рыночной экономике. Например, в «Первом слове» перед молодыми людьми стоят такие жизненные вопросы: кем стать в жизни, чем заниматься [7, с.139].

Для уяснения некоторых особенностей экономического воспитания казахов исключительное значение имеет «Второе слово» Абая. Оно полностью посвящено изучению социальной экономики, уклада хозяйствования и жизнедеятельности казахского народа, причем на основе детального сравнения и анализа с укладом жизни и хозяйствования узбеков, ногаев, татар, русских и других соседствующих народов: «Теперь я вижу, что нет растения, какое не выращивал бы сарт (узбек), нет вкуснее плода, чем в саду у сарта. Не найти страны, где бы не бывал сарт, торгуя, просто нет вещи, которую бы он не смог смастерить» [7, с.141].

Пожалуй, основы рыночной экономики – это прежде всего товарное производство. Узбек выращивает овощи и фрукты – товары, это продукт труда, удовлетворяющий общественную потребность посредством купли-продажи. Произведенный им товар обладает двумя свойствами: удовлетворить потребность людей (потребительская стоимость) и обмениваться (меновая стоимость). Населению соседнего Узбекистана издревле известны товарное производство и рынок. Им гораздо легче привыкнуть, приспособиться, войти в мир наступивших рыночных отношений.

А вот оригинальное сравнение с укладом жизни татар: «Смотрю на ногаев, они и солдатчину переносят, и бедность выдерживают, и горе терпят, и бога любят. Умеют татары трудиться в поте лица, знают, как нажить богатство и как жить в роскоши» [7, с.142].

Казахи, заключает Абай, должны заниматься земледелием, торговлей, наукой, учиться мастерству, чистоте и порядку, нести военную службу, любить бога, трудиться в поте лица. Тогда у них будет богатство, набожность, сноровка, учтивость... Умей трудиться в поте лица, узнаешь, как нажить богатство и жить в условиях роскоши.

Эти слова поэта-мыслителя, философа актуальны и в наше время в условиях перехода к рыночной экономике. На основе сравнительного анализа укладов жизни разных народов, методов и способов их хозяйствования Абай учит казахов вопросам совершенствования экономической культуры и экономического воспитания.

В своем «Третьем слове» Абай критикует отрицательные черты человеческого характера: лень, попрошайничество, безделье и призывает заниматься земледелием, торговлей, искусством, наукой. В «Четвертом слове» дает совет: «блага жди не от бога, а от своего труда» [7, с.143-145].

Абай считает, что путь достижения цивилизации, экономического роста казахов – брать пример с других народов с развитой экономической культурой.

Сущность экономической культуры и экономического воспитания в деятельности человека и гражданина великий казахский гуманист – поэт Абай Кунанбаев – предельно четко выразил в «Десятом слове»: «Достаточно быть благоразумным, уметь искать и работать без лени, чтобы в доме не иссякал достаток». И в то же время Абай емко и лаконично предостерегал: «Но я не встречал еще человека, который подлостью разбогатев, нашел бы потом достойное применение своему достоянию» [7, с.161].

И в этом аспекте одна из задач экономической культуры и экономического воспитания – разъяснять, обучать и показывать, что богатство должно быть добыто честным трудом. Это и есть моральная сторона модели экономического воспитания.

В экономических взглядах Абая ценной представляется мысль о необходимости создания условий для торговцев. Будучи статистиком-экономистом по губернии Семей, он хорошо знал общественное положение казахов. Поэтому он писал, что «торговцы не могут спокойно заниматься торговлей, они отдают в руки и не могут взять обратно». Строки «каждому нужно свое, и на свои деньги он может купить это» из стихотворения «Базарға қарап тұрсам әркім барар» доказывают, что «невидимые руки» А. Смитта действуют и в казахских базарах. Если говорить на языке экономической теории, то в поэме «Масғұт» [7, с.258] Абай имеет в виду факторы общества – землю, труд, скот; социальные группы – торговцев, земледельцев, крестьян; экономические категории – деньги, урожай, экономические результаты; ценности – духовные и материальные (искусство, богатство).

Дальнейшее свое философское осмысление социально-экономические взгляды Ш. Уалиханова, И. Алтынсарина,

А. Кунанбаева получили в трудах С. Торайгырова. Отечественные ученые-экономисты видят в произведениях С. Торайгырова становление товарно-денежных отношений между городом и степью. С. Торайгыров в своих произведениях «Кто виноват?», «Қала ақынымен дала ақанының айтысы» через реальные примеры рисует товарно-денежные, т.е. рыночные отношения, которые все больше места занимали в общественно-экономической жизни казахов [4, с.53].

В дальнейшем эти идеи получили свое развитие в произведениях А. Байтурсынова, Ж. Аймаутова, М. Жумабаева, Ш. Кудайбердиева и других казахских просветителей и общественно-политических деятелей.

Так, в начале XX века А. Байтурсыновым были изданы «Труды по исследованию земли казахов». В этом произведении поднимаются такие острые социально-экономические проблемы, как переселенчество на исконные казахские земли, передачи земства в руки казахского народа и другие социально-политические и экономические вопросы. В качестве редактора газеты «Казах», он поднимает актуальные проблемы из жизни простого народа, призывает его к прогрессу, искусству, знаниям [8, с.250].

«Моя цель, как и моего учителя Абая, боровшегося один против тысячи, чтобы помочь своему народу овладеть знаниями и культурой, перейти к оседлости, стать одним из передовых народов», – эти просветительские идеи Ж. Аймаутов сделал девизом всей своей жизни [8, с.260].

В своем сборнике задач «Есепқұралы» М. Дулатов поместил устные народные задачи с экономическим содержанием, которые способствовали развитию экономического мышления учащихся [9, с.187].

Проблемы нравственно-экономического и трудового воспитания затрагиваются почти во всех произведениях Ш. Кудайбердиева, известного ученого и просветителя. Например, «Жастарға», «Дүние мен өмір», а хозяйственно-экономическому укладу жизни казахов посвящен его труд «История ханства тюркских народов» [8, с.57].

В работе С.Е. Толыбекова освещаются основные вопросы общественно-политического строя казахов в XVII-начале XX века. Анализируется специфика основных средств производства кочевого скотоводства и оседлого земледелия, показываются особенности развития экономической и культурной жизни кочевых народов. Главное богатство степняка – скот – давало тогда почти все необходимое для жизни. Казахи занимались его производством, могли продавать, покупать и обменивать его на другие товары. Стада и

табуны кочевников и обработанные поля земледельцев были различными средствами и объектами труда в двух самостоятельно существовавших в истории видах материального производства – кочевом скотоводстве и оседлом земледелии [10, с.108]. Так, например, в монографии С.Е. Толыбекова имеются также данные о промышленности, торговле и податях, которые могут представлять большой интерес для изучения истории развития экономической мысли в Казахстане.

Таким образом, вопросы экономического воспитания в трудах казахских мыслителей прошлого представлены в следующих аспектах:

–традиции и обряды, связанные с процессом ведения хозяйства (уход за скотом, возделывание земли, добыча и переработка сырья, производство товаров);

–в прикладном искусстве (изготовление юрты, домашней утвари, одежды, ювелирных изделий, конного снаряжения и т.д.);

–национальные игры (рациональное использование времени, изготовление игрушек из подручных средств);

–устное народное творчество (сказки, загадки, пословицы, поговорки, устные народные задачи нравственно-экономического содержания).

–экономическая культура казахского народа тесно связана и обусловлена природно-климатическими условиями жизни, она развивалась на основе хозяйственно-трудовой деятельности и через товарно-денежные отношения с соседними государствами;

–накопленный народный опыт, высказывания казахских мыслителей, идеи педагогов-просветителей и общественно-политических деятелей о свободной торговле, разделении труда, свободе предпринимательства, прикладном искусстве не только не теряют актуальности и в наши дни, но содержащиеся в них ценные мысли, идеи, рекомендации могут быть важным подспорьем в решении проблем формирования экономической культуры учащихся и использоваться в практике современной школы;

–мыслители и просветители прошлого, придавая особое значение нравственно-экономической культуре, призывали казахов уделять большое внимание воспитанию у молодежи трудолюбия, настойчивости, дисциплинированности, хозяйственности, бережливости, т.е. экономически значимых качеств личности;

–основное значение социально-экономических взглядов казахских мыслителей прошлого заключается в том, чтобы ознакомить и усвоить требования объективных экономических закономерностей, сознательно использовать их в жизни, формируя экономическое

мышление на научной основе. Их рекомендации дают возможность построить по-научному рыночную экономику, согласно принципам демократии и цивилизации.

Список литературы

- 1 Назарбаев Н.А. Семь граней великой степи //Казахстанская правда.-21 ноября 2018 г.
- 2 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты / под ред. А.С.Касымжанов. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 399 с.
- 3 Баласагуни Ж. Құттыбілік :көне түркі тілінен аударған және алғысөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.
- 4 Әубакиров Я.Ә. Экономикалық ілімінің тарихы. – Алматы: Жазушы, 1997. – Б. 268-280
- 5 Алтынсарин И. Таза бұлақ: өлеңдер, әңгімелер, хаттар, очерктер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 321 б.
- 6 Ибрай Алтынсарин Просветитель, педагог, писатель, этнограф, фольклорист, общественный деятель. <https://e-history.kz/ru/biography/view/19>
- 7 Абай. Қарасөз. Поэмалар. Книга слов. Поэмы. – Алматы: Ел, 1993.– 270 б.
- 8 Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу, мақалалар / құраст. Д. Әшімханов. – Алматы: Жалын, 1992. – 544 б.
- 9 Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
- 10 Толыбеков С. Е. Кочевое общество казахов в XVII-начале XX века. (Политико-экономический анализ). – Алматы: Наука, 1971. – 633 с.

Түйн

Мақала қазақ ойшылдары мен ағартушыларының еңбектеріндегі экономикалық тәрбие беру мәселелеріне арналады. Автордың айтуынша, олардың шығармалары еңбек тәрбиесі туралы тұжырымдамалар мен экономикалық бағыттағы құнды ақыл кеңестерден тұрады.

Resume

The article is devoted to the study of issues of economic education in the works of the Kazakh enlighteners and thinkers of the past. The author notes that their essays contain great educational value, as they set out the concept of labor education, advice and guidance of economic nature.

**ПЕРСПЕКТИВЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО
ОПЫТА СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ В СОВРЕМЕННОЙ
УКРАИНСКОЙ СЕМЬЕ**

Н.В. СЛЮСАРЕНКО

доктор педагогических наук, профессор
кафедры педагогики, психологии
и образовательного менеджмента
имени проф. Е. Петухова,
Херсонский государственный университет

В.С. ДЕРЕШ

кандидат педагогических наук, старший преподаватель
кафедры социальной работы
социальной педагогики и социологии,
Херсонский государственный университет
Украина

Аннотация

В статье проанализированы перспективные пути реализации положительного опыта социализации детей в семьях Украины: усиление внимания государства к социокультурной воспитательной среде семьи как к важному фактору социального формирования подрастающей личности; создание условий для укрепления потенциала социокультурной воспитательной среды семьи; возрождение духовных основ семьи; привлечение широкого круга социальных педагогов и социальных работников к работе с семьей. Рассмотрены особенности социализации детей в семье, влияние социокультурной воспитательной среды семьи на формирование личности. Обоснована важность родительской позиции, родительского потенциала, особенностей межличностных отношений в семье для формирования личности ребенка.

Ключевые слова: семья, воспитание, социализация, социокультурная воспитательная среда семьи, социализационный потенциал семьи.

Рождаясь, ребенок не является сформированным членом общества, а приобретает этот статус в процессе социализации, воздействия окружающей среды на него. Семья является важнейшим институтом социализации личности, ведь именно в ней ребенок

впервые усваивает общественные, социальные и культурные ценности данного общества. В семье закладываются основы морали, развивается внутренний мир человека и индивидуальные качества личности, формируются нормы поведения.

Проблемы семейного воспитания ребенка и влияния социокультурной воспитательной среды на подрастающее поколение исследовались в трудах Т. Алексеенко, И. Беха, Л. Выготского, Е. Вишневого, В. Дружинина, Т. Кравченко, О. Любарской, А. Макаренко, Л. Мардахаева, Л. Модзольского, А. Реана, М. Сметанского, В. Сухомлинского и др. Ученые единодушны в том, что социализационное влияние семьи на формирование ребенка является социально-педагогическим явлением, видом социальной практики, предполагает овладение ребенком элементарными правилами поведения в обществе, нормами и умениями общения с людьми разных возрастных категорий. Достичь этого возможно лишь при условии осознания родителями себя в качестве агентов социализации, овладения ими широким ролевым репертуаром, способным обеспечить представление детям ожиданий ближайшего социального окружения, ориентацию на добровольное воспроизводство социальных отношений, формирование необходимых ценностных ориентаций.

Учитывая, что человек живет на пересечении противоречивых конфликтных социально-воспитательных воздействий различных социальных институтов, перед ним стоит задача сознательного выбора доминанты тех или иных социальных норм, идеалов, ценностей, интересов. Как звено политической системы общества, государство всегда является важным фактором социализации, поскольку присущие ему политика, идеология, экономическая и социальная практика обуславливают определенные условия для жизнедеятельности его граждан, их развития и самореализации. Дети и взрослые, функционируют в этих условиях, овладевают нормами и ценностями, которые, с одной стороны, декларируются государством, а с другой – реализуются в его социальной политике, отражаясь определенным образом на формировании личности в процессе социализации. Государство осуществляет относительно целенаправленную социализацию детей благодаря определению ценностей, культивируемых его системой социального воспитания и соответствующим типом социально-политической и идеологической систем общества. Вот почему среди перспективных путей реализации положительного опыта социализации детей в семьях Украины актуальным является усиление внимания государства к

социокультурной воспитательной среде семьи как к важному фактору социального формирования подрастающей личности.

Социокультурный статус семьи определяется уровнем общей культуры ее членов. Данный уровень считают высоким, когда семья сохраняет обычаи и традиции, имеет широкий круг интересов, характеризуется духовными потребностями, организованным досугом, доминированием совместных форм досуговой и бытовой деятельности; когда семья направлена на разностороннее воспитание детей. В случае, если духовные потребности семьи недостаточно развиты, круг интересов ограничен, имеется неорганизованный быт, отсутствует связывающая семью культурно-досуговая и трудовая деятельность, наблюдается слабая моральная регуляция поведения членов семьи, уровень ее культуры является низким. В случае, когда семья не обладает полностью свойствами, свидетельствующими о высоком уровне ее культуры, но осознает свои недостатки и активно их устраняет, уровень ее культуры средний.

Еще одним путем реализации положительного опыта социализации детей в современной украинской семье является создание условий для укрепления потенциала социокультурной воспитательной среды каждой семьи.

Социализационный потенциал семьи характеризуется семейным бытом, микроклиматом, культурой семейных отношений, педагогической культурой родителей, семейными традициями, культурой отдыха, воспитательной деятельностью и тому подобное.

Каждая семья имеет свой социализационный потенциал, который зависит от социокультурной воспитательной среды семьи и социокультурного измерения в котором она существует. Ведь семья тесно взаимодействует с обществом и не может осуществлять социализационное влияние без учета особенностей окружающей социокультурной среды. Однако, именно в семейной среде ребенок впервые усваивает общественные, социальные и культурные ценности данного общества.

Прежде чем воспитывать ребенка, родители должны воспитать себя сами, ведь ребенок – это копия своих родителей, которая подражает действиям матери или отца в той или иной жизненной ситуации. Супруги должны критически относиться к себе и как к членам семьи, и как к воспитателям. Это будет способствовать развитию положительного поведения ребенка. Неуверенность родителей, неправильное воспитание ими детей негативно влияют как на взаимоотношения в семье, так и на развитие личности ребенка.

Несомненно, значительное влияние на личностное становление подрастающего поколения имеют родители. Именно от родительской позиции, которую они занимают в семье, зависит развитие ребенка.

Мать является главным воспитателем своих детей. Материнство – это особая функция, которая присуща женщине и проявляется в осознании постоянной родственной, духовной и нравственной связи с детьми, заботе об их благополучии и воспитании.

Авторитет отца очень важен в формировании ребенка в семье и возрастает по мере его взросления. Отец формирует у детей общественные ценности, способствует полоролевой социализации, служит примером мужской социальной роли в семье и обществе. Любящий отец не злоупотребляет опекой, одобряя детскую самостоятельность, воспитывает у ребенка самодисциплину. Еще родоначальник социальной педагогики П. Наторп обращал внимание мужчин-отцов на то, что «заниматься воспитанием – это не слишком низкое или пустое дело для зрелого мужчины уже ввиду безграничного изучения, для которого здесь дается материал, и ввиду неисчерпаемых побуждений к самостоятельному изобретению, в то же время для тяжело работающего человека это было бы драгоценным отдыхом. Нет дружбы и товарищества столь сладких и чистых, какие может давать неиспорченный ребенок и какие он с наибольшей преданностью готов давать именно зрелому мужчине» [1, с. 210].

Важным фактором нормального развития ребенка Д. Луцык определял интимную эмоциональную атмосферу семьи, общение с близкими людьми. Ведь семейное воспитание объединяет любовь к детям, заботу об их будущем, формирование мировоззрения и передачу жизненного опыта родителей. Оно является естественным и основывается на взаимной любви и доверии родителей и детей. В семье, – писал Д. Луцык, – формируется духовность личности, развиваются способности, воспитываются высокие моральные качества [2, с. 37-38]. Ученый подчеркивал, что «формирование личности в семьях, хотя и зависит от педагогических знаний и умений родителей, в решающей степени происходит под воздействием всего уклада семейной жизни, личного примера родителей» [2, с. 37]. Это объясняет успешную социализацию детей, которая осуществлялась ранее в семьях нашего народа, когда родители не имели образования, а руководствовались нормами морали, искренними отношениями между членами семьи и близким окружением, традициями и обычаями относительно социализационного влияния на детей.

Для достижения успеха в воспитательном процессе взрослые члены семьи применяют: методы убеждения – рассказ, беседа,

дискуссия, положительный пример, объяснение, просьба, уговор; упражнения – нравственные, трудовые, физические, поручения, приучения; методы коррекции – поощрение, наказание, запугивание, предупреждение, смена интересов, соревнование и др. Если воспитание построено правильно, и растущая личность испытывает на себе влияние удачно подобранных методов воспитания, то воспитательный процесс побуждает ребенка к самовоспитанию и к самосовершенствованию.

Следующим эффективным путем реализации положительного опыта социализации детей в семьях нашей страны является возрождение духовных основ семьи. Для того чтобы семейная социокультурная воспитательная среда действительно положительно влияла на социализацию ребенка, необходимо выполнение ряда требований к сфере семейного воспитания: возрождение духовных основ семьи с учетом традиций, истории, культурного достояния народа; преодоление остатков феодально-деспотического отношения к ребенку как к дорогой собственности; «коррекция национального характера», развитие волевых качеств ребенка, преодоление эгоцентризма [3, с. 65].

Культура образа жизни, самовыражение и взаимодействие членов семьи, их воспитательная деятельность, которые отражают результат совместной жизни, семейные традиции, являются компонентами социокультурной воспитательной среды семьи. Стартовый потенциал детства очень важен для процесса социализации. Семья является главным звеном в решении общей задачи личностного развития детей. От социокультурной воспитательной среды семьи зависит то, каким растет ребенок. Нормы поведения, характер взаимоотношений между людьми, ценностные ориентации ребенок усваивает именно в семье. Воспитательная среда семьи формирует основные черты личности: способность к совместным действиям, умение обсуждать вопросы, которые не совпадают с личной позицией, проявление или отсутствие агрессивных тенденций. Все это является залогом успешной социализации, социальной подготовки подрастающего поколения к жизни в обществе.

Достаточно перспективным путем реализации положительного опыта социализации детей в семье считаем привлечение к этой работе широкого круга социальных педагогов и социальных работников. На сегодня работа с семьей является приоритетным направлением деятельности социального педагога, одной из составляющих которой является образовательная социально-педагогическая помощь. Она включает в себя помощь в обучении и воспитании детей и

преодолении таких распространенных ошибок, как: отсутствие у членов семьи единых требований в воспитании; искаженное представление о методах, целях, задачах воспитания; слепая любовь; чрезмерная требовательность; перекладывание забот о воспитании и образовании на воспитательные учреждения; ссоры родителей; отсутствие у них педагогического такта; применение педагогических наказаний [4, с. 216]. Для этого социальный педагог осуществляет просвещение родителей по различным вопросам: подготовка молодых родителей к воспитанию ребенка; влияние родителей на формирование у детей адекватного поведения в обществе по отношению к окружающим; роль личного примера в формировании подрастающей личности; родительский авторитет и его воспитательное значение; выполнение супругами роли «матери», «отца»; взаимодействие родителей и детей; общение взрослых с детьми; использование методов педагогического воздействия при формировании ребенка; воспитание детей с учетом возрастных, гендерных и индивидуальных особенностей; негативное влияние безнадзорности на подрастающую личность; самовоспитание как высшая ступень воспитания; использование родителями наказания и поощрения в воспитании детей; общие ошибки воспитания; значение труда в воспитании детей; влияние режима дня на жизнедеятельность ребенка и др. Кроме теоретических знаний, под руководством социального педагога родители на практических занятиях могут овладеть умениями и навыками, которые необходимы им для повышения статуса семьи, ведения домашнего хозяйства, упорядочения домашнего быта, воспитания детей, улучшения санитарно-гигиенических условий жилья и др.

Современный социальный педагог в просветительской работе с родителями использует такие формы и методы работы: игровые методики, моделирование проблемных ситуаций и путей выхода из них; индивидуальные и семейные беседы информационного и профилактического направления; индивидуальное и семейное консультирование, социально-психологические тренинги, лекции информационно-просветительского характера; социально-психологический театр; оформление информационного уголка; разработка памяток и методических рекомендаций родителям по вопросам семейного воспитания, информационных листов об организациях, занимающихся профилактикой негативных проявлений в поведении детей; социальное инспектирование, тематические родительские собрания с элементами тренинга и др. В частности, Л. Царик предлагает на родительском собрании рассмотреть такие

вопросы: о соблюдении режима дня, родительском контроле за выполнением домашних заданий; о гигиене и внешнем виде школьника; о родительских инициативах и поощрениях при выполнении детьми общественных поручений; о запрете употребления алкоголя, наркотиков, предотвращении других асоциальных проявлений подростков; о неупотреблении ненормативной лексики детьми и взрослыми в присутствии детей; о родительском контроле за карманными деньгами для детей и воспитании бережного отношения к государственному имуществу; о морально-психологическом климате семьи и формировании личности ребенка [5, с. 23]. Также следует обратить внимание на такую форму работы, как «Почта доверия». С помощью переписки со специалистами социальных служб (наркологом, гинекологом, социальным работником, психологом) родители могут получить важную информацию, советы и решить насущные вопросы, касающиеся их детей.

Рассмотренные нами формы и методы просветительской социальной работы с семьей разрабатывались учеными в разные исторические этапы на основе достижений педагогической науки и в соответствии с требованиями социокультурного пространства. Их рекомендуется использовать для работы с родителями с целью повышения их педагогической культуры, улучшения воспитательного и социализационного потенциала семьи.

Проведенное исследование показало, что во второй половине XX века образовательная социально-педагогическая работа (классные и общешкольные родительские собрания, лекции и педагогические беседы для родителей, вечера вопросов и ответов, родительские конференции, индивидуальная работа, работа общешкольного и классных родительских комитетов, связь с широкой общественностью и партийными, профсоюзными и комсомольскими организациями) проводилась со всеми семьями без исключения, поэтому почти все формы работы с родителями носили коллективный характер и педагогическое воздействие осуществлялось через коллектив.

Сегодня просветительская социально-педагогическая работа в Украине проводится адресно, то есть социальный педагог работает с родителями, учитывая потребности и проблемы каждой конкретной семьи. Социально-педагогическая деятельность ориентирована на: создание благоприятных условий для усвоения и активного воспроизводства ребенком социального опыта для успешной адаптации и жизнедеятельности в обществе, формирование у него морально-этических взглядов и идеалов, черт характера, высоких моральных качеств и привычек, жизненной позиции, адекватного

поведения, социальных норм и ценностей; развитие положительных взаимоотношений между родителями и детьми, воспитание уважения к старшим, к женщине; формирование психологической готовности к созданию собственной семьи; выработку трудовых умений и навыков, готовности к трудовой деятельности, воспитание любви к труду; формирование социально активной личности, члена общества.

Итак, огромную роль семьи в социализации ребенка можно объяснить тем, что она является главным транслятором культурных норм и ценностей. Культурные эталоны, которых придерживается семья, в значительной мере определяют тип интерпретации ребенком социального мира. От характера отношений между старшими и младшими членами семьи зависит уровень приобретения ребенком ценностных ориентаций и установок, развитие его эмоциональной сферы, осознание сущности социальных ролей. Чем сильнее эмоциональная связь между родителями и детьми, тем лучше происходят воспитание, усвоение норм и ценностей культуры, навыков поведения и общения, подготовка к выполнению определенных социальных ролей, то есть тем активнее происходит социализация ребенка.

Поскольку социализация ребенка в семье не обходится без внешнего воздействия, то перспективными путями развития воспитания детей в семьях независимой Украины являются: усиление внимания государства к социокультурной воспитательной среде семьи как к важному фактору социального формирования подрастающей личности; создание условий для укрепления потенциала социокультурной воспитательной среды семьи; возрождение духовных основ семьи; привлечение широкого круга социальных педагогов и социальных работников к работе с семьей.

Проведенное исследование не исчерпывает всех аспектов рассматриваемой проблемы. Дальнейшего изучения требуют вопросы использования ресурса различных социальных институтов и общественных организаций для успешной социализации детей в современном социокультурном измерении.

Список литературы

- 1 Натопф П. Социальная педагогика. Теория воспитания воли на основе общности / пер.с нем. А.А. Громбаха. СПб., 1911. - 360 с.
- 2 Луцык Д.В. Подготовка старшеклассников к созданию семьи и выполнению родительских воспитательных функций: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Львовский гос. ун-т им. Ивана Франка. Львов, 1976. - 172 с.
- 3 Любарська О.М. Основи соціалізації особистості: навч. посіб. / 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Ленвіт, 2012. - 238 с.

4 Методи та технології роботи соціального педагога: навч. посіб. / авт.-уклад.: С.П. Архипова, Г.Я. Майборода, О.В. Тютюнник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2011. - 496 с.

5 Царик Л.П. Форми і методи педагогічної активізації батьків: методичний посібник. Київ: [б. в.], 2013. - 66 с.

Түйін

Мақалада Украина отбасыларындағы балаларды әлеуметтендірудің оң тәжірибесін жүзеге асырудың келешегі бар жолдары талданады.

Resume

The perspective ways to implement the positive experience of children's socialization in the families of Ukraine have been analysed in the article.

**THE PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR
PROFESSIONALLY ORIENTED TEACHING A FOREIGN
LANGUAGE TO FUTURE TEACHERS**

S.A. NURGALIYEVA

Candidate of Pedagogical Science, Associate Professor
The S. Amanzholov East Kazakhstan State University

A.B. IZDELEUOVA

Candidate of Pedagogical Science, Assistant professor
The Eurasian Humanities Institute

ZH.R. ZHEXEMBAYEVA

Candidate of Pedagogical science
The I. Zhansugurov Zhetysu State University

ZH. ZULKARNAYEVA

Master of Education, Senior Lecturer,
The Sh. Ualikhanov Kokshetau State University

Annotation

The article presents the pedagogical conditions for professionally-oriented teaching a foreign language and in the formation of language competences in future teachers. Nowadays the professional sphere of any vocation is deeply under the influence of globalization. Consequently, it is a must for every specialist to master a foreign language at a decent level to communicate freely, to deal with professional data and to pursue career progress.

Key words: professionally-oriented foreign language, pedagogical conditions, knowledge, professionally-oriented approach.

Introduction

Today, there is a tendency to closing in cultures and expanding connections in different spheres of activity, also in professional ones. Of course, it causes understanding of importance of multicultural communicative-professional competences. Everyone knows that foreign languages play an essential role in the process of formation of multicultural communicative-professional competences. Today, one of the most important goals of the educational process is learning foreign languages as a tool of multicultural communication in the professional activity sphere [1].

In the modern world the importance of knowledge of foreign languages is very difficult to overestimate. The 20th century is well-known

as «the century of polyglots», as it was called by UNESCO. It means that the knowledge of foreign languages is a necessary condition of education in the post-industrial society.

Today, in the world of globalization, when integration of world society is increasing and our country is included in the global economic system, the knowledge of a foreign language is becoming to acquire significance and is considered as a tool of communication in future professional activity.

Professionally-oriented teaching of foreign languages to students of pedagogic specialties is very relevant due to an increasing role of foreign communication in professional activity of modern specialists. Nowadays, professionally-oriented teaching of a foreign language is a priority direction in the renewal process of education. Vocation-oriented teaching means education, which is based on the needs of students in learning a foreign language, which include specifications of the future profession or specialty [2]. However, absolute unification of programs for professionally-oriented foreign language teaching of future specialists is impossible because of the diversity of students' needs.

The purpose of foreign language teaching of future specialists of the pedagogic profile is the formation of abilities, skills and willingness to use it as a communication tool and means of solving the professional problems. One of the problems of language education while forming the professionally oriented foreign language communicative competence in the process of teaching is having methodological support adequate to the requirements of time and environment.

Materials and Methods

Analyzing forms and means of teaching a foreign language, we came to the conclusion that the system of traditional methods of teaching vocabulary and grammar of a foreign language to students of the pedagogic profile don't meet the requirements of pan-European Recommendations of the language education activity-oriented approach, when future language users are, primarily, "subjects", but not objects of the language acquiring process. Moreover, students become social agents, acting independently and making their own free choices. Thus, for them "language acquiring and applying includes the actions performed by persons and leads to a valued goal, with understanding its consequences and consideration of the appropriateness of verbal means chosen to achieve it. The roles of mature individuals or social agents develop a range of competences, both general and particular, first and paramount of which is communicative speech competences. Formed competences are used as appropriate in different contexts depending on variety of conditions and needs for different types of

speech activity [3]. Being guided by CEF recommendations concerning competences, context and communication, we believe that the introduction of professionally-oriented foreign language teaching is possible under the following pedagogical conditions:

- availability of comprehensive communicative competence models for foreign language teaching in Universities of pedagogic profile;
- formation of positive motivation in the teaching process of future specialists of pedagogic profile;
- applying the content of professional academic curriculum through inter-discipline connections for professionally oriented foreign language teaching of the students of pedagogic profile;
- involving students in pedagogic simulation games and role-playing professionally oriented activities.

The above mentioned conditions ensure a basis for forming skills and abilities of foreign language professionally oriented communication.

Teaching EFSP means to meet potential needs of a future specialist to implement information shared through foreign channels, as well as to carry out data search independently, accomplishing accumulation and extension of the professionally significant amount of knowledge in the process of professional training and professional activities.

On the one hand, the discipline ‘professionally-oriented foreign language’ is considered as the means of general and humanitarian students’ development, which will contribute to successful professional development in the future, if it is at a high level. On the other hand, learning a foreign language implies the mastering of it as the means of intercultural communication to achieve educational and professional goals for students, and also as a tool of self-education in professional areas. Foreign language is necessary for students of economic universities to obtain new information from the sources in another language, to communicate with people of other cultures who speak the language to exchange information, to enhance their cultural level, etc.

At the same time, a foreign language as an academic discipline in the university can be considered as the means of professional development of the student as it is directly involved in the development of the following professional competences of a specialist with higher education:

- ability to acquire professional skills
- critical – analytical thinking;
- ability to make responsible decisions;
- independence and creativity;
- focus on efficiency and quality;
- information culture;

- communicativeness;
- ability to cooperate: rapport management;
- reflective culture [4].

The necessity to exchange information requires mastering communication skills, such as: interpersonal communication, interpersonal relations, interpersonal perception, which contribute to the formation of the ability to a productive dialogue [5]. The mastery of the designated skills and abilities to establish and maintain rapport with interlocutor is defined as communicative competence. Communicative language ability is a personality trait which is guided by positive motives in pursuing the objectives of communication in a foreign language to implement communicative contacts and exchange of information. Being aimed at forming verbal communicative competences, it is necessary to apply approaches to learning based on the development of communicative skills. But it is next to impossible to learn how to communicate without communication simulating activities. Communicative competence involves knowledge, motivation, and skills. It's not enough to know what good communication consists of; you must also have the motivation to reflect on and perfect your communication and the skills needed to realize it. Students are expected to learn to function properly in the target language and culture, both interpreting and producing meaning with members of the target culture [6; 7].

Globalization of the world requires competence in more than one language, ability to switch between languages – from one language to another and vice versa – according to the circumstances at hand for the purpose of coping with a professional matter. Fortunately, providing experiences for contact with language in context is not problematic any longer. Unlimited access to the target culture provides sufficiently rich environment for the acquisition of communicative competence, including many aspects of discourse activity, such as paralinguistic and extra linguistic behavior. Hypermedia and multimedia environment provide a more appropriate setting for students to experience the target language in its cultural context, contributing to the development of communication skills in their native language. competence in more than one language can switch between languages – from one language to another and vice versa – according to the circumstances at hand for the purpose of coping with a social matter.

Thus, communicative and professional orientation of foreign language teaching defines the first pedagogical condition of the pilot program.

The success of development of foreign speech skills of students of higher education institutions of the pedagogic profile is significantly

influenced by positive motivation for learning a foreign language. Motivation determines the orientation of the personality, his character and ability. The motives are the specific causes, incentives, forcing a person to act, to commit, to do things. The nature of activities distinguishes between social and cognitive motives. Cognitive motives refer to making ways to gain knowledge, obtain academic degrees, orient to the acquisition of additional competence. Social motives turn a person to different ways of interacting with others, assert their role and position in the team [8].

Motivation is a complex of different motives: aims, causes, needs, interests, aspirations, goals, drives, impulses, intents, ideals, and incentives etc., which, in a broad sense, determine the individual's behavior. Motivation of learning activity is carried out by the person consciously as a result of processing that influence which they receive from the family, social environment and their own conscious or subconscious attitude towards these impacts and is associated with the peculiarities of attitudes, aspirations and interests of the individual. Negative learning motivation develops because of learning obstacles and difficulties, unpleasant feelings and emotions, which lead to negative consequences while studying. Positive motivation for learning is generated out of educational activities, and mainly associated with the life prospects of studying the process. Generally, people are motivated by doing something that they enjoy, working with people they like, engaging in something that is challenging, and completing something that has both extrinsic and intrinsic rewards.

There are many factors that affect the students' motivation to learn: interest in the subject matter, perception of its usefulness, general desire to achieve, self-confidence and self-esteem, as well as patience and persistence. And not all students are motivated by the same values, needs, desires. Some students will be motivated by the approval of others, some by overcoming challenges. To encourage students to become self-motivated independent learners, Stipek D. points out eight characteristics that are major contributors to student motivation: instructor's enthusiasm, relevance of the material, organization of the course, the appropriate difficulty level of the material, active involvement of the students, variety, rapport between teachers and students, and the use of appropriate, concrete, and understandable examples [9]. Thus, positive motivation for learning can stem from the teaching process and encourage students to acquire new knowledge and skills, immersing themselves in gaining knowledge. It is the formation of a stable positive motivation of future specialists of the pedagogic profile for learning foreign language which was considered to be the second pedagogical condition of the effective professionally oriented teaching.

Results

Contextualizing content of foreign language teaching in the aspect of professional disciplines is a requirement of the competent approach to education. The professionally-oriented education takes into account a professional orientation of both teaching materials and the activity including modes and methods to form professional skills and abilities. A professional orientation of students' activity, first of all, requires combining a foreign language discipline with major subjects. Since the discipline of EFSP is flexible and responsive to the use of information from other disciplines, using the context of professional curriculum will contribute to the conscious transfer of the acquired students' professional knowledge in the field of foreign communication and become a means of enhancing of their general, social and cultural level. The professionally oriented course of foreign language teaching is organized around the content. The challenge lies in the principles of its structuring relevant to the goals of foreign language teaching. The declared principle of professional orientation doesn't give a definite idea of the volume and thematic preferences of the content formation. The lack of strict criteria leads to the solution of these questions often dependent on the content of textbooks and manuals. The context of other disciplines which are studied by the students fits to the three areas of speech teaching:

- social-cultural direction of a general course of foreign language (common speech, speech for everyday communication);
- professional orientation of the course of foreign language for specific purposes (for communication of specialists from different branches);
- orientation of the course of foreign language for business communication, which is typical of many fields of business activities (e.g., writing summary, business correspondence, holding negotiations, telephone conversation, making reports, presentations, discussions as well as participation in international conferences, using language in scientific research, etc.).

In short, the content area should be relevant to the learners' academic, social and personal needs. Taken together all blocks balance the curriculum in a certain proportion, emphasizing its business and professional content. Therefore, the key principle of the contextualizing content of foreign language teaching is consideration of students' language specialization and occupational environment. The essence lies in including foreign language activity into the analogue of students' prospective activity [10].

For the optimization of foreign language teaching contextualizing to professional disciplines content it is of paramount importance to cover the topics of professional disciplines coherently and in adequate sequence.

Systemic integration and close interconnection of foreign languages with professional disciplines is interpreted to the according educational purposes, especially for the purpose of the content area selection and curricula design. The thematic content becomes a key organizing principle. Therefore, linguistic presentation of the syllabus is not a random list of words or grammar rules but the derivative of a network of topical issues and concepts. The zone of overlap between the professional content and language development activities is constantly shifting. Some students focus on mastering the content and neglect their language skills while the teacher's task is to balance the roles of language and special content.

In the development of the experimental program of teaching a professionally oriented foreign language the connections and areas of intersection with disciplines included into professional curriculum of future teachers were determined. The content of these subjects was considered during preparation of tasks and assignments for simulation role playing and business game-based learning.

This program is rather suggestive; it can be changed in many ways according to the external conditions of teaching (timing of the course, classroom quality, students' motivation, etc.). Research on the advantages of interdisciplinary connections has shown that it leads to improved language abilities and greater content area learning. It improves not only reading abilities but vocabulary and general knowledge. Contextualizing of foreign language teaching to the content of professional disciplines provides the simulation of real world conditions in which professional activity with teaching communication activity imitates real professional communication. Students become more "text-wise". Therefore, applying the content of the professional curriculum in the professionally oriented foreign language teaching for students of the pedagogic profile was claimed to be the third pedagogical condition necessary for successful acquiring comprehensive communication skills. Under this condition, the positive motivation of learning increases.

Acquiring language through games is the most successful and promising innovative educational technology. In the process of the communicative game we develop language skills and abilities together with purposefulness, dynamism and productivity of thinking, strengthening and speed of memory, confidence and commitment to excellence. From the didactic point of view, learning foreign languages through games is perspective because it becomes a form of integrated learning. Analysis of studies conducted in recent years in the development of educational games, advanced pedagogical experience in Kazakhstan and abroad, as well as our own practice of creating communicative games based on the above

definitions, allowed to identify the main structural elements of the educational role-play games. The structure of the simulation model is a model of organizing educational-cognitive students' work, based on the model of the educational-cognitive activity.

The principle of simulation is laid in the management structure of a game, involves the construction of learning models, representing the selected object reality in a simplified form. The choice of this object of educational games must be due to the overall objectives of training students in a high school. Description of the object of imitation suggests a certain didactic processing, the selection of the content information that must be assimilated by students. Simulation games involving mostly playing situations are held for the purpose of finding ways to improve the quality of work in the future; role-playing games based on conditional roles for participants, are dynamic in collectively-personal relationships, teach to work in groups, form the ability to analyze professional activity, to identify typical professional tasks and develop training and production tasks on their basis. In the structure of educational role-play games there are the following components: purpose; actors; the nature of the situation that is being modeled (planning, discussing, holding meetings, conferences, negotiations, etc); the process of involvement provides broad introduction of communicative games, case study.

Through the game activity, with a different degree of simulation of professional conditions the formation, improvement and development of foreign language skills of students arises from various types of foreign language communication activities. And, on the contrary, multiple and diverse execution of speech actions (operations) becomes particularly meaningful for the students because they are highly motivated and completely integrated in role play activities.

Involving students in the foreign languages professionally oriented activity promotes the formation of communicative skills and abilities:

- to adopt efficiently and properly various terms of communication, which are constantly changing;
- to plan and implement the communication situation;
- to find necessary communication tools appropriate both for the creative individuality of the student and for the situation of communication;
- to feel and support constant feedback in communication.

In the process of experimental probating of the pedagogical conditions of professionally-oriented foreign language teaching of future specialists of the pedagogic profile systematic and comprehensive use of professional game situations and models, the programs of development of different

language skills complementing each other have been successfully implemented.

As a result of applying four interrelated pedagogical conditions, future teachers acquire comprehensive communication skills rather than isolated language knowledge. Moreover, they acquire the ability, the desire, and means for further development of these skills. The reward of applying above mentioned pedagogical conditions for the teacher is the awareness of providing the students with tools they can subsequently use in a broad range of different situations, refining and upgrading them on the basis of their own professional experience. Thus, the challenge of conceiving this type of foreign languages syllabus is an opportunity for stimulating one's own creativity potential. Understanding the needs of target industry in the field of foreign languages communication and working towards satisfying them will enrich both students and teachers.

Conclusion

In conclusion, good knowledge of foreign languages gives a lot of benefits: it allows you to compete successfully on the labor market and to achieve the highest career peaks. Requirements for the language proficiency depend on the characteristics of the positions at the company for which the candidate intends to work, as well as on individual preferences [11]. Almost all companies want to hear from a staff member that he/she speaks English. It means that the person should freely express his/her thoughts, speak on professional topics and discuss various issues. Also those specialists, who speak English fluently, cost more than others on the labor market without language skills. Accordingly, if you graduate from a prestigious university but have no knowledge of a foreign language, your chances to get a higher position will reduce [12].

The professionally-oriented foreign languages education takes into account a professional orientation of both teaching materials and the activity including the definite content, models and methods to form the communicative competence and professional skills and abilities.

Professional orientation of students' activity in foreign language teaching, first of all, requires combination of communicative and professional approaches to foreign language teaching in Universities of the pedagogic profile; secondly, demands formation of positive motivation and emotional background in the teaching process of future specialists; thirdly, finds it necessary to apply the content of professional curriculum, using interdisciplinary connections.

The above mentioned pedagogical conditions are inseparably interconnected and balance each other. The exclusion or neglecting any of

them will have inevitably negative effect and bring to deterioration of foreign languages teaching and learning results, followed by the insufficient the professional background.

Literature

1 Eferova A.R. Formation of critical thinking of students of a technical college in a foreign language classroom // News of the Volgograd State Pedagogical University. - 2010. - P. 92-93.

2 Nesterova S.A. To the question of the professional orientation of the process of learning a foreign language in a technical university // Bulletin of the Civil Aviation Agrarian Academy - 2011. Volume 59. - P. 92-93.

3 Strevens P. New orientations in the teaching of English. Oxford, UK: Oxford University Press. 2007. - P. 82.

4 Obraztsov PI, Ivanova O.Yu. Professionally-oriented foreign language teaching in non-language faculties of universities // Orel: OGU. - 2005. - P. 114

5 Canale M. From communicative competence to communicative language pedagogy. In Richards, J. C., & Schmidt, R. W. (Eds.). Language and Communication, 2013. - P 2

6 Master P. Responses to English for Specific Purposes. San José State University. 2009. – P.82

7 Munby J. Communicative Syllabus Design. Cambridge: Cambridge University Press. 2009. – P.32

8 Gianelly Marge C. Thematic units: creating an environment for learning. TESOL Journal, No. 2011. – P.13-15.

9 Stipek D. Motivation to Learn: From Theory to Practice. Boston: Allyn & Bacon. 2001. – P.62

10 Vyshnevskaya K., Kremenchenko T. The pedagogical conditions for professionally oriented teaching foreign language to future specialists of economic profile. *Periodyk naukowy Akademii Polonijnej, Częstochowa, Akademia Polonijna w Częstochowie*, 2017, 22 (2017) nr 3. - 144 p.

11 Galskova N.D. Modern methods of teaching foreign language: A manual for teachers // M: ARKTI-Glossa. - 2000. - 165 p.

12 Runova E.A., Ordynseva N.G. Content and Language Integrated Learning (CLIL): Does It Have Any Future in Russian Economic Universities? // Scientific ideas, applied research and draft strategies for the effective development of the Russian economy, a collection of articles, presentations of research papers. Educational and Scientific Center "Finance". Moscow, 2016. - P. 134-138.

Түйін

Мақалада шет тілін кәсіптік бағдарлау үшін педагогикалық шарттар қарастырылады. Шет тілдерін оқытудағы студенттердің кәсіби бағдарлануы, ең алдымен, коммуникациялық және кәсіби тәсілдерді ұштастыруды талап етеді; екіншіден, болашақ мамандарды даярлау процесінде оңтайлы ынталандыруды және эмоционалдық жағдайды қалыптастыруды талап етеді; үшіншіден, оқу жоспарында пәнаралық байланыстарды қолдану.

Резюме

В статье рассматриваются педагогические условия для профессионально-ориентированного обучения иностранному языку студентов - будущих учителей.

Профессиональная ориентация студентов в обучении иностранному языку, в первую очередь, требует сочетания коммуникативных и профессиональных подходов; во-вторых, требует формирования позитивной мотивации и положительного фона в процессе обучения будущих специалистов; в-третьих, использование междисциплинарных связей в учебной программе.

«НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ» (1948-1964 Г.Г.)

Р.Х. АЙМАГАМБЕТОВА

кандидат педагогических наук, доцент

К.Р. КАЛКЕЕВА

доктор педагогических наук, профессор,

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева

Аннотация

Статья посвящена проблемам организации учебно-воспитательной работы в дошкольных учреждениях. На основании анализа архивных документов были рассмотрены вопросы, связанные с разработкой учебно-методических программ и пособий. Обращение к архивным материалам, к истории дошкольного образования позволило выявить такие проблемы, как внимание общества и государства к системе дошкольного образования, спрос на услуги детских садов, поиск новых форм обучения и воспитания.

Ключевые слова: дошкольные учреждения, детский сад, органы народного образования, содержание, формы и методы учебно-воспитательной работы.

В «Конвенции о правах ребенка» [1] сказано, что дети должны быть полностью подготовлены к самостоятельной жизни в обществе, образование детей должно быть направлено на развитие личности, талантов, умственных и физических способностей ребёнка.

Целевое назначение дошкольных учреждений учить и воспитывать детей дошкольного возраста. Учебно-воспитательные программы, применяемые при работе в детских садах, должны были соответствовать духу того времени, учитывать особенности физического и психологического развития детей раннего и дошкольного возраста. Программные документы и методическая литература претерпевали изменения на разных этапах своего развития.

В 60-е годы объединение детских яслей и детских садов в единое дошкольное учреждение потребовало перестройки всего учебно-воспитательного процесса дошкольных учреждений, соответственно общественное воспитание подрастающего поколения в стране поднялось на новую ступень. Перед работниками дошкольного

воспитания возникли новые проблемы, требующие неотложного решения. К этому обязывало и принятое в мае 1959 года постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по дальнейшему развитию детских дошкольных учреждений, улучшению воспитания и медицинского обслуживания детей дошкольного возраста» [2].

Министерство просвещения республики и НИИ педнаук им.Алтынсарина в 50-е – 60-е годы направили все усилия на разработку новых программ, учебников и учебно-методических пособий.

На основе единой программы [3] принятой в 1962 году, рекомендованной к использованию министерством просвещения РСФСР, как основной государственной документ для дошкольных работников, была составлена и переведена на казахский язык «Программа воспитания в детском саду». Педагоги дошкольных учреждений республики, творчески используя идеи передовых деятелей народного образования, выработали систему принципов и методов обучения, заложивших основу обучения дошкольников. В работе воспитателей дошкольных учреждений наиболее распространенным учебным средством стал словесный метод (объяснение, рассказ, беседа) в сочетании с наглядным. Особенно широко использовался метод наблюдения в целенаправленных прогулках, экскурсиях, предметных занятиях, в которых активно взаимодействует восприятие, мышление и речь. Первостепенное значение, всё же, имели игровые действия и игровые методы. В группе с шестилетками использовались дидактические методы обучения. При этом важно было соблюдать пропорции, правильное соотношение в использовании дидактических и игровых методов с учетом подготовки детей к обучению в школе.

Ежегодный годовой отчет ГорОНО о работе дошкольных учреждений включал в себя статью «Воспитательная работа» [4, л.31].

Анализируя данный документ, можно утверждать, что воспитательной работе, проводимой в детских садах, уделялось особое внимание. Так, в разделе воспитательная работа следовало дать анализ работы, проведенной по каждому разделу руководства для воспитателей; следовало показать, как выполняются требования нового устава д/с и лучший опыт работы воспитателей. При анализе воспитательной работы следовало осветить методы и приемы воспитателей, дать факты, иллюстрирующие работу с положительной и отрицательной стороны, что могло быть использовано для улучшения работы детских садов. Указывалось, что положительный

опыт может быть применен при обмене опытом на кустовых совещаниях и конференциях, а отрицательный надлежало проанализировать и предпринять меры к исправлению. Воспитательная работа включала не только работу с детьми, но и работу с родителями. Подчеркивалась важность родительских конференций, уголков для родителей в детских садах. Только согласованные действия педагогов-специалистов и родителей приведут к эффективным результатам в воспитании и обучении подрастающего поколения. В этой же статье годового отчета следовало указать, какова помощь общественных организаций детским садам, какие предприятия шефствуют над детскими садами. Так же в отчете имелся подпункт, согласно которому следовало указать, какие мероприятия проводились ОблОНО по улучшению работы детских садов, какие указания давались на месте, сколько было проведено инспекторских проверок, их отрицательные факты и принятые меры для устранения этих недостатков. От шефской помощи зависело многое: оснащённость детских площадок жестким инвентарём, своевременная поездка на экскурсию и т.д. Дошкольные учреждения получали всевозможную помощь со стороны органов народного образования, предприятий города для того, чтобы учебно-воспитательная работа в детских садах велась на должном уровне.

Областной отдел Народного Образования предлагал ГорОНО проводить лектории выходного дня с целью пропаганды дошкольных учреждений и ознакомления родителей с методами и формами учебно-воспитательной работы в детских садах. При исследовании архивных материалов был изучен примерный план такой лектории [4, л.52].

Тематика лектория включала следующие вопросы: физическое воспитание дошкольников, анатомо-физические особенности ребёнка дошкольного возраста, психологические особенности ребёнка, воспитание воли и характера ребёнка, развитие речи и мышления ребёнка, о подготовке детей к школе, детские капризы и упрямство и борьба с ними, воспитание дружбы, культура языка ребёнка – дошкольника. В план лектория были включены вопросы: патриотического развития детей, о здоровье детей и др. Работа лектория была развернута с марта 1948 года. К чтению лекций привлекались лучшие квалифицированные, практические работники детских садов и школ, научные работники и врачи.

Большое внимание уделялось здоровью и физическому развитию ребенка. Существовал план оздоровительных мероприятий детсадов Акмолинской области, в который входило: озеленение участков, построение навесов, грибков, беседок, оборудование физплощадок,

ремонт и закупка необходимых пособий и игрушек (совки, скакалки, песочницы, лейки, лопатки, песочные ящики и др. учебные материалы); проведение тщательного медицинского осмотра детей; выделение ослабленных детей в отдельную группу для получения дополнительного питания; ежедневная гимнастика на воздухе, обеспечение детей разнообразным меню; обеспечение систематического наблюдения медицинским персоналом для проведения оздоровительных процедур [4, л.53]. Выполнение, содержания данного плана было возложено на администрацию детского сада.

В этом же плане было уделено особое внимание воспитательной работе. План по воспитательной работе включал следующие пункты: проведение экскурсий в лес, парк, сад, луг, огород; сбор ягод, цветов, грибов; сбор природного материала и засушка для работы в зимний период; знакомство детей старших групп с вредителями лесов, полей, огородов и сорными травами; проведение бесед на темы: «Лес-богатство нашей страны», «Почему необходимо охранять лес», «Птицы-друзья леса»; сбор лекарственных трав; использование природного материала, организация выставки детских работ из природного и бросового материала; рисование по песку палочками, выкладывание различных фигур из камней, шишек и репейника, поделка игрушек из природного материала. Все эти виды работ предполагалось проводить на свежем воздухе.

Также уделялось внимание культурно-массовым мероприятиям. В план культурно-массовых мероприятий входило: разучивание песен «Физкультурный марш», «Кукушка», «Земляника», «Лагерная», «Песня о ёжике», «Во поле берёзонька стояла»; подвижные игры с музыкой и пением: «Весёлые путешественники», «Как у наших у ворот», «Упражнения с обручами», «Карусель», «Кто летает», «Паровоз»; разучивание стихов «Летом», «В лесу», «Чудная белка», «Дождь» и другие; чтение книг с детьми: «Как рубашка в поле выросла» - Ушинского, «Косточка» - Толстого, «Что такое хорошо и что такое плохо?» - Маяковского, «Первоклассницы» и «Девочка чумакая» - Барто, показ теневого театра: «Репка», «Красная шапочка», для старших – «Дюймовочка».

Особое внимание уделялось методической работе воспитателей, которая включала в себя обмен опытом работы по разным направлениям [4, л.53].

Архивные документы свидетельствуют о том, что в детских садах уделялось внимание всем составляющим учебно-воспитательной работы: оздоровительным мероприятиям, воспитательной работе,

культурно-массовым мероприятиям, методической работе. Только такая многогранная работа, профессионализм и опыт воспитателей могли быть залогом успешного воспитания, обучения и развития детей.

Выполнение плана проведения лекториев находилось под контролем ОблОНО. При исследовании архивных материалов был изучен следующий документ: [4, л.54].

*От 12.03.1948 года Зав. Акмолинским ГорОНО
За № 5-116*

ОблОНО предлагает Вам выслать к 25 марта сего года подробную докладную о проведении детскими садами в I-ом квартале работы с родителями.

В докладной необходимо указать какие формы работы используются, иллюстрировать это фактами, примерами. Отдельно укажите какие проведены мероприятия по оживлению работы родителей, проводились ли родительские конференции, с каким количеством участников и с какой повесткой дня (доклады, использование стенгазет, лекции по вопросам воспитания и т.д.) Какая помощь оказана родителями детсадам, какая проведена работа воспитателями с родителями. Дать пример воздействия детсада на воспитание ребёнка в семье, по каким вопросам воспитания больше всего проведено консультаций, бесед, докладов.

К докладной приложите характерные выступления родителей, протоколы, резолюции конференций.

Докладную со всеми материалами вышлите к вышеуказанному сроку.

Зав Акмолинским ОблОНО А.Сафонов

Помимо рекомендаций, планов необходимых к проведению мероприятия, детские сады нуждались в методических пособиях, книгах, игрушках, дидактических материалах. Как же решался этот вопрос?

Архивный документ – сопроводительное письмо ОблОНО [5, л.55] отвечает на этот вопрос.

*09.07.49 г. Зав Акмолинским ГорОНО
№ 579*

ОблОНО направляет Вам методический материал для детсадов «Разучивание стихотворения, счет, число и измерения в детсаду». С получением реализуйте его по детсадам.

Одновременно ОблОНО требует немедленно представить заполненные паспорта детских садов всех ведомств для представления в Совет Министров.

Зав. Акмолинским ОблОНО А.Сафонов

Анализ данного документа позволяет представить систему обеспечения детских садов методическими пособиями.

За методической работой воспитателей детских садов следили инспектора ГорОНО и ОблОНО. «Руководство» - методическое пособие должно было помочь воспитателю методически правильно проводить занятия с детьми. Заведующие детсадов должны были иметь годовой месячный календарный план. Каждый воспитатель имел план занятий, который должен был соответствовать всем требованиям «Руководства».

При изучении архивных документов был обнаружен приказ ОблОНО «О работе Атбасарского детского сада» [5, л.56], в котором указывается на то, что «Руководство» как основную программу не изучают. Вся работа в детском саду проводится бесплано. Годового, месячного, календарного плана зав. детсадом не имеет, а план воспитателя не соответствует всем требованиям «Руководства для воспитателя детского сада».

В плане выпадает ряд разделов как-то: знакомство детей с природой, нет последовательности в преподнесении материалов. Музыкальное воспитание не проводится, несмотря на то, что по смете предусмотрен муз.работник, зав. детсада не руководит педпроцессом, слабо контролирует занятия в группе...»

Анализ данного документа показывает, какие упущения в работе детских садов имели место, а также имеются материалы, отражающие положительные стороны работы воспитателей и заведующих. Так, в архивном документе «Решение Исполкома Акмолинского городского совета Депутатов трудящихся (о состоянии воспитательной работы в детских садах города)» [6, л.57], указывается, что по сравнению с 1955-56 г.г. в 1957 году воспитательная работа большинства воспитателей улучшилась. Занятия с детьми проводятся на хорошем уровне, воспитатели тщательно готовятся к ним, серьёзно относятся к воспитанию и обучению детей, детский коллектив организован, имеет навыки культурного поведения. В то же время имелись такие упущения в работе воспитателей, как несоблюдение учета возрастных и индивидуальных особенностей детей, недостаточное внимание музыкальному и физическому воспитанию.

Надо отметить, что обучение и воспитание в дошкольных учреждениях строилось с учётом быта, культуры, традиций и природно-экономических особенностей нашей республики. Особое внимание уделялось работе с родителями (лектории, родительские конференции, уголки в детских садах). Культурно-массовые

мероприятия, проводимые в детских садах, включали изучение песен, стихов, знакомство с художественными произведениями, соответствующими развитию и воспитанию дошкольника. Проводилась методическая работа с воспитателями с целью улучшения опыта работы с детьми.

Совершенствование системы дошкольного воспитания зависело от социально-экономического развития страны. В исследуемый период экономическое развитие страны находилось в затруднительном положении, этим объясняются все трудности в развитии детских садов, это и отсутствие педагогических кадров со специальным образованием, недостаточное финансирование и оснащённость детских садов.

Правительство уделяло внимание развитию дошкольных учреждений за счет бюджетных ассигнований, привлечению предприятий к строительству, благоустройству детсадов, организации детских площадок, снабжению детских садов учебно-методической литературой. Применение нашли такие методы как шефство школ, предприятий над детскими садами. Уделялось внимание педагогическим кадрам, их профессионализму, образованию, что оказало существенную роль на качество работы с детьми.

Исторический опыт развития и становления дошкольных учреждений может быть примером в наши дни, когда наблюдается недостаточное количество детских садов, имеются нарекания по оплате за содержание одного ребёнка, и посещение детского сада не всегда доступно. Многие из опыта детских садов того времени достойно переосмысления и применения в современных условиях. Так, многочисленные государственные и негосударственные предприятия могли бы обеспечить детские сады учебными пособиями, игрушками, оказать помощь в организации экскурсий и т.д. В детских садах в последующие годы уделяется внимание воспитанию в детях любви к своей родине, её истории. В каждой группе детского сада, начиная с самой младшей, имеются уголки символики (флаг, герб Республики Казахстан). На занятиях дети знакомятся с традициями и бытом казахского народа. Обучение и воспитание проводилось и проводится с учетом географических и этнических особенностей страны.

Позитивный опыт становления и развития дошкольных учреждений исследуемого периода это: постоянное совершенствование учебно-материальной базы, профессиональных навыков воспитателей, работа в плане улучшения качества обучения детей. Социально - экономические преобразования в республике диктовали

необходимость качественной перестройки всего учебно-воспитательного процесса дошкольных учреждений.

Изучение процесса развития дошкольного воспитания в Акмолинской области в исследуемый период и необходимость повышения эффективности его работы на современном этапе позволили сформулировать следующие выводы:

- особое внимание было уделено работе с родителями (беседы, диспуты и т.д.);

- наблюдалось улучшение учебно-материальной базы;

- совершенствовались учебные программы с учетом развития общества;

- попытка организовать детские сады или группы в детских садах со сниженной оплатой за содержание ребенка. Цель: охват дошкольным образованием детей малообеспеченных и безработных родителей.

Надо отметить, что реалии настоящего времени требуют особого внимания общества и государства к системе и качеству дошкольного образования, развитию умственных и творческих способностей, вопросам поликультурной образовательной среды дошкольных учреждений.

Ведь не случайно в «Послании Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана» от 5 октября 2018 года сказано «...необходимо кардинально повысить качество дошкольного образования» [7].

Список литературы

1 «Конвенция о правах ребенка» от 20 ноября 1989г. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, 44 сессии. Дополнение №49 (А/44/49), или <http://www.unicef.org/crc/>

2 Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 21.05.1959 N 558 "О мерах по дальнейшему развитию детских дошкольных учреждений, улучшению воспитания и медицинского обслуживания детей дошкольного возраста" www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi.req=doc&base=ESU&n=563

3 Программа дошкольных образовательных учреждений: методические рекомендации для работников дошкольных образовательных учреждений. / Сост. О.А.Соломенникова. М.: АРКТИ, 2000

4 Приказы ОблОНО за 1948г // Акмолинский областной государственный архив.

Ф.520. - Оп.2. - Д.15 - Л. Д.- 206.- Л.31.

Л.Д. - 185.- Л.52.

Л.Д. - 115. - Л.53.

Л.Д. - 145.- Л.54.

5 Приказы Минпроса и ОблОНО // Акмолинский областной государственный архив.

Ф. 520. - Оп. 2.- Д. 21. –Л.Д. – 66.- Л.55.

Л.Д. – 309.- Л.56.

6 Решения Горисполкома за 1956-1957 год // Ақмолинский областной государственный архив. Ф. 520. - Оп. 2.- Д. 39.- Л.Д.- 89-91.- Л.57.

7 «Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана» от 5 октября 2018/ Euzazia universiteti №19 (272)

Түйін

Мақаланың мазмұны мектепке дейінгі білім беру мен тәрбиелеу жүйесін дамытудың мәселелерімен, атап айтқанда, Ақмола облысының мектепке дейінгі мекемелеріндегі оқу-тәрбиелік жұмыспен таныстырады (1948-1964 ж.ж.).

Resume

This scientific article includes issues regarding the development of the preschool nurture and education systems and in particular with educational training in preschool organizations in Akmola region from 1948 to 1964

ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Г.К. ШАМБИЛОВА

химия ғылымдарының докторы, профессор
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау
мемлекеттік университеті

Б.У. КУАНБАЕВА

педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау
мемлекеттік университеті

Аннотация

Бұл мақалада педагогикалық технологияны қолдану шартындағы студенттердің даму мониторингісінің мәні, оқытуды ынталандыру мен студенттердің танымдық қызметінің әділ бағалануының өзара байланыстылығы қарастырылған.

Түйін сөздер: деңгейлік саралау, педагогикалық технология, студенттер, бағалау, мониторинг.

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының соңғы кездегі әлеуметтік жағдайлардағы және экономикадағы қол жеткізген өзгешіліктері мен біршама жетістіктері білім беру жүйесімен тікелей байланысты.

Қазіргі заманда жоғары оқу орны және жалпы білім мекемелерінің алдында тұрған басты міндет – туған тілінің, туған жерінің, туған елінің тарихын, салт-дәстүрінің ұлылығын танып, құдіретін сезінген, денсаулығы мықты, дүниетанымы кең, білімі сапалы және адамгершілігі мол дербес тұлғаны тәрбиелеу.

Бұл күндері дидактиканың «нені оқытамыз?», «не үшін оқытамыз?», «қалай оқытамыз?» деген дәстүрлі мәселелерімен бірге «қалай тиімді оқытуға болады?» мәселесі ғалымдар мен педагог-әдіскерлерді де толғандыруда.

Республикамыздың білім беру саласындағы мемлекеттік саясат ұстанымдарына, білім беруді басқарудың демократиялық сипатына лайық білім беру ұйымдарына, пән оқытушыларына оқыту әдістерін, жаңа технологияларды таңдап пайдалану және авторлық үлгілерді қолдануға кең мүмкіндік беріп отыр.

Бүгінгі білім берудің озық технологияларын меңгермейінше әдістемелік сауатты болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру оқытушының адамгершілік, рухани, азаматтық, кәсіптік, интеллектуалдық және де басқа көптеген адами келбеттің қалыптасуына әсер ететіні ғылыми негізде дәлелденген. Заманауи педагогикалық технологиялар студенттердің тәртібіне, оқу-ынтасына, оқу қызметіне игі әсер етуімен қатар, оқытушылардың шығармашылық қызметі болып табылатын кәсіби іс-тәжірибесінің нәтижелілігіне, жинақтылығына тиімді әсер ететіндігі белгілі.

Соған байланысты жоғары және арнаулы оқу орындары болашақ мұғалімдерді:

- жаңа ақпараттық технологияларды меңгерген;
- педагогикалық-психологиялық білімін жетілдіре отырып, күнделікті өмірде шебер пайдалана білуге;
- студенттерді өз бетінше білім алуға жетелей білуге;
- оқу технологияларын жете меңгеруге;
- этнопсихология негіздерін меңгеріп, өз ісінде инновациялық үрдістерді тиімді пайдалана білуге даярлауы тиіс.

Сол себепті, педагогикалық қызметке ынтасы жоғары, білім беру бағытындағы үнемі жаңарып отыратын өзгерістерге икемді, жаңа технологияларды оқу-тәрбие процесінде қолдана алатын оқытушыларды дайындау – оларды кәсіби дайындаудың ең көкейтесті аспектісінің бірі және педагогтың жеке тұлғасын қалыптастыру процесіндегі қызметтің нәтижесі болып табылады.

Мұғалімдерді дайындайтын жоғарғы оқу орны оқу бағдарламаларына мектеп жүйесіндегі өзгеріс, жаңалықтарды дер кезінде енгізе отырып, оқытудың жаңа технологияларын қолдануды меңгертіп, мектептермен тығыз байланыс орнату арқылы бірлескен жұмыс шараларын нақты жолға қою өмір талабы болып отыр.

Біздің ұсынып отырған профессор Ж.А. Қараевтың үш өлшемді әдістемелік жүйенің педагогикалық технологиясының принциптері бойынша студентті өз бетімен еңбектенуге және өзінің оқу қызметіне баға беруіне үйрету үшін оқытушы алдымен өз студенттерінің тәрбиешісі болуы қажет [1, 95-98 бб; 2,118 б.]. Ол үшін оқытушы студенттердің өзін-өзі тәрбиелеп, өз ішкі дүниесін танып-білуін ұйымдастырушысы және де студент тапсырмаларды орындағанда оқытушы үшін емес, өздеріне қажет зерттеу жұмысы ретінде қабылдайтындай етіп ұйымдастырылуы керек.

Оқу және өз бетімен оқу деген не екенін анықтап алайық. Оқу дегеніміз негізінен алғанда дамудың негізі емес. Оқу мен дамудың арасын жалғайтын түйін студенттің жеке өзіндік өзгеру қызметі болып

табылады және бұл осы процестердің ішкі байланысының негізін қалайды.

Қалыптасқан дәстүрлі оқытуда студенттер осыған дейін білетін, үйренген біліміне, дағды-әдетіне бағытталған еліктеу, қайталау, көшіру принципі бойынша жүреді. Орындау тәртібіне үйренген студент өте тез арада өз бетімен ойлану қалпынан айырылып қалады да, басқаларға арқа сүйейді. Бұндай жай психологияда жатталған дәрменсіз феномен атауымен белгілі және де бұндай жағдай қазіргі оқу саласында айқын көрінеді. Деңгейлік саралап оқыту педагогикалық технологиясының басты мақсаты – дамыта оқыту, яғни студентте өз бетімен даму процесінің қалыптасуы, танып-білу әрекетінде өз бетімен жаңа әдістерді меңгеру, шығармашылық қабілетін қалыптастыру.

Студенттердің біртұтас оқу әрекетіндегі өз бетімен әрекет жасауының орны мен ролін анықтау үшін алдымен студенттің оқу қызметінің үлгісін қарастырайық. Студенттің оқу әрекеті – білім алу мақсатына жетуге арналған әрекет.

Оқу әрекеті төмендегідей элементтерден құралады [3, 78 б.]: қажеттілік – ынта (мотив) – мақсат-міндет – іс-әрекет (танымдық іс-әрекет => бағдарланған, орындау, бақылау, түзету әрекеттері).

Қажеттілік дегеніміз – адамның бір нәрсеге немесе біреуге деген керектілігін, күн көруге немесе дамуға қажеттілігін, белсенділігін құрайтын күйі.

Мотивация дегеніміз – қажеттіліктің белгілі әрекетті тудыратын ынта-ниетке өзгеру процесі. Әр мәселені шешу үшін, белгіленген мақсатқа жету үшін тұлғадан жұмсалатын іс-әрекет қажет етіледі. Әрбір іс-әрекеттің іс-бағыты, орындау, бақылау және түзету бөлімдері болады. Іс бағыты болатын әрекет-істің мазмұнын анықтайды. Орындау бөлігі белгіленген істі орындауға негізделген. Бақылау бөлігі орындалған әрекеттердің қажетті нәтиже алуға арналған жиынтығын қамтамасыз етеді. Белгіленген және алынған нәтижелер арасында айырмашылық болған жағдайда түзету жүргізіледі.

Деңгейлік саралап оқыту педагогикалық технологиясы бойынша студенттерге берілетін тапсырмалар күрделілігіне қарай үш деңгей бойынша құрылады [2,119 б.]. Бұл тапсырмаларды құрастыруда оларға төмендегідей талаптар қойылады:

Бірінші деңгей «үйренушілік»:

- студенттердің теориялық білімдерін бекітуге арналған, еске сақтап, меңгеруі үшін және алған білімін практикада қолдана білуге жаттықтырады. Бұл деңгейде студент физикалық заңдылықтарды, ережелерді, анықтамаларды, формулаларды игеруі қажет. Берілген есептер мен тапсырмалар өмірмен, қоршаған ортамен

байланыстырылуы керек. Мұнда студенттердің қызығушылығына, танымдық ынтасына назар аударылады, негізгі тірек ұғымдарды «тани білу» деңгейінде көңіл бөлінеді.

Екінші деңгей түсіну деңгейіне сәйкес «алгоритмдік»:

- мұнда алған білімді қалыпты жаңадан өзгеше, ұқсас жағдаяттарда пайдалана білу көзделеді. Игерілген материалдарды жүйелеуге, реттеуге арналған бірінші деңгейдің тапсырмаларының мазмұны өзгертіліп беріледі. Сонымен қатар ұлттық негізде құралған, көбінесе танымдық және үйретушілік мәні бар тапсырмалар, ойлауға арналған тапсырмалар беріледі.

Қолдану деңгейіне сәйкес үшінші деңгей «эвристикалық»:

- студенттерге берілген тапсырмалар танымдық-ізденіс түрінде, игерген білімді тереңдету үшін әртүрлі логикалық операцияларды (анализ, жинақтау, синтез, негізгіні айқындау, қорытындылау) керек етеді. Проблемалық жағдайларды шешуге, өздігінен графиктерді, диаграммаларды құруға, формулаларды қорытып шығаруға, лабораториялық жұмыстарды өз бетімен жасауға, құбылыстарды үлгілеуге тәрбиеленеді. Есептерді әртүрлі тәсілдері мен жолдары арқылы шешуге дағдыланады.

Төртінші деңгей «шығармашылық»:

- берілген тапсырманы өздігінен түсініп, талдай білуі, ғылыми шығармашылық тұрғыдан шағын зерттеу жұмысын орындап, қорытынды жасап, арақатынастарды анықтап, салыстыра біліп, өздігінен «кішкентай» жаңалық ашқанмен бірдей. Қиындығы жоғары тапсырмаларды орындау барысында ой өрісі кеңіп, негізгі заңдылықтарды тереңірек ұғынуына мүмкіндіктер туады.

Студенттердің танып-білу әрекетіндегі айырмашылық әр деңгейлі, әртүрлі қиындық дәрежесіндегі тапсырмаларды орындауға келгенде білінеді. Студенттер арасында үш топ бөлініп шығады: жұмысты өз бетімен орындай алатындар, бағыт көрсетуді талап ететіндер және оқытушының көмегінсіз әрекет жасай алмайтындар.

Білімді қолдана білу дағдыны меңгеру үнемі әртүрлі әрекетті, ой және тәжірибе әрекеттерін, қайталауды талап етеді. Сондықтан оқу процесінің модулінің екінші элементінде, берілген тақырыпты толық меңгеру үшін іс жүзінде өз бетімен орындалатын жұмыстар арқылы өткен тақырыпты меңгерілгені тексеріліп отырады.

Бірінші, оңай деңгейдегі тапсырмалар студенттерді жасанды мықты-әлсіз топтарына бөлмеу үшін бәріне де ортақ орындатылады. Өйткені бұл оқу процесін ізгілендіруден туындайтын шарт. Сонымен қатар жалпыға міндетті білім стандартының талабын орындауы да қажетті, төменгі деңгейдегі білімді игеруден басталатынын ескердік.

Әрқайсысы жеңіл, 1-ші деңгейдегі тапсырманы орындауға міндетті де, ал жоғары деңгейлі тапсырмаларды орындауға құқылы, сол арқылы өзінің талабын жетілдіріп, білімін көтереді. Әр деңгейлі тапсырманы орындау барысында барлық студенттер бір мезгілде бастап, әрқайсысы жеке талабына қарай орындайды.

Студенттің білім деңгейі Қазақстан Республикасының білім беру жайындағы орталық атқару органының бұйрығымен бекітілген кредитті жүйемен оқытуды ұйымдастыру және білім деңгейін бағалау шарттарына байланысты әріппен, оған сәйкес төрт балды жүйемен қорытындыланып бағаланатыны белгілі, яғни бағаның әріптік баламасы, бағаның сандық баламасы, бағаның пайыздық баламасы – бағалаудың дәстүрлі жүйесі. 1-ші кестеде бағалау критерийлері берілген.

1-кесте. Бағалау критерийлері

р/с	Тапсырмалар	Балл
1	Тақырып бойынша конспект жасау (ОСӨЖ)	10
2	Тақырып бойынша есептер құрастыру, идеялар ұсынуы (практикалық сабақ)	20
3	СӨЖ тапсырмаларын орындауы	30
4	Тақырып бойынша есептер (тесттер) талқылай алуы, бақылау жұмысы, зертханалық жұмысты орындауы (зертханалық сабақ)	40
	Барлығы	100

Соған сәйкес студенттер балл жинай алады: 50-64 балл сыналды, 1 деңгейге – 65-74 балл; 2 деңгейге – 75-89 балл; 3 деңгейге – 90-100 балл. Өз бетімен орындалатын жұмыстар деңгейлі болуы аудиториядан тыс жұмыстарды ұйымдастырып реттеуде үлкен мән береді. Барлық төрт деңгейдегі әр параграф тақырыбын меңгеруге, қажетті тапсырманы студенттердің аудиторияда орындауға мүмкіншілігі жоқ. Әр деңгейлі тапсырманы (әркім шамасына қарай) бітіруге мүмкіндік (аудиториядан тыс уақытқа беріледі) оқытушының, мықты студенттердің көмегімен аудиториядан тыс уақытқа беріледі. Сөйтіп студенттер тапсырманы аяқтауға мүмкіндік алады. Аудиторияда тек 1-ші деңгейдегі тапсырманы ғана орындап үлгерген студенттерге 2, 3 деңгейдегі тапсырма СӨЖ жұмысы болып есептеледі.

Ал 2–ші деңгейдегі тапсырманы орындағандарға 3–ші деңгей СӨЖ болады т.с.с. жоғары деңгейге жеткенше орындай береді.

Біздің тәжірибемізде, бұндай әрекеттің студенттерді тапсырманы орындауда ұқыптылыққа үйретеді, олардың оқу белсенділігін қажетті деңгейде ұстап, ынтасын арттырып, жауапкершілік пен тәртіптерін қалыптастырады. Әртүрлі деңгейлі тапсырмалар, өз бетімен орындауға арналған жұмыстар білімді, дағдыны қалыптастырады.

Ұсынылып отырған деңгейлік саралау технологиясының мәніне үңілсек және сол технологияның басты компоненті болып табылатын төмендегідей бағалау тәсілінің беретін оң әсерлерін ескерсек, аталған технологияның жоғарыда келтірілген 4 шартты қанағаттандыратынын көреміз.

Студенттерге ойлауға, түсінуге, алынған ақпаратты өзара талдауға уақыт беру қажет. Іс-тәжірибе көрсеткендей, 1-2 деңгей тапсырмаларын орындағанда бір-бірімен тілдесіп, шешу жолдарын талқылайды.

Жұмыстың жеке формасын топтық түрімен осылай үйлестіру нәтижесінде

- біріншіден, асықпай, өз мүмкіндігіне, қабілетіне қарай деңгейлер сатысымен көтерілуге мүмкіндік алады, себебі келесі деңгейдің әрбір тапсырмасы алдыңғы тапсырманың логикалық сәл қиындатылған түрі болып келіп, оларды бірізділікпен, ынтамен орындайды;

- екіншіден, босқа қалып қоймауға талпыныс, сайыс рухы пайда болады;

- үшіншіден, тапсырма мазмұнындағы қызықты сәттер есебінен жаңа тақырыпқа деген жағымды ішкі мотивация туындайды;

Әрдеңгейлі өздік жұмыс осы тақырыпты зерделеуге арналған барлық оқу уақыты кезеңіне есептелінген. Егер кімде-кім тапсырманың біреуін орындауда қиналса, түсініксіз жайларды фронтальді талқылауды ұсынуға болады. Өздік жұмыс әр студентке өзіндік даму динамикасын береді, даму траекториясы төмен деңгейден жоғарғысына бағытталған.

Кез келген технологияның ұнамды да, ұнамсыз да тұстары болады. Профессор Ж.А. Қараевтың педагогикалық технологиясының студент қызметін бағалаудағы келесі тиімді жақтарын атап көрсетуге болады:

- оқытушының да, студенттің де қызметін жандандырады;

- Сурет 1. Бағалау ведомосі

№	Аты - жөні	Сыналды 50-59 %						1 деңгей 60-74 %			2 деңгей 75-89 %			3 деңгей 90-100%			Баға					
		О С Ө Ж %	Пра кт, тах 8 %	СӨЖ, тах 16 %			Зертх, тах 25 %			П р а к т и к а	С Ө Ж	З е р т х а н а	П р а к т и к а	СӨ Ж тах 6%	З е р т х а н а	П р а к т и к а	С Ө Ж	З е р т х а н а	%	Әр ін	Дә с тү рлі	
				2 тап сыр ма	3 тапсыр ма																	
		10	4	4	5	5	6	10	15	5	5	5	4	3	3	5	3	3	5			
1	Әдіханова А	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	±	±	+					82	В	4
2	Әдіғұл А	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				90, 5	А-	5
3	Бакытжанова А	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	±	±	±					82	В	4
4	Батырханқызы А	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	±							76	В-	4-
5	Галиева Г	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	±	±						78	В-	4-
6	Дуалеткан З	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	±	±			92	А-	5
7	Қылышбай М	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+			+		94	А-	5
8	Мазан Мерке	+	+	+	+	+	+	+	+	±	±	+								69	С	3
9	Ескалиева А	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+								74	С+	3
10	Құдымжанова А	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+			+					79	В-	4
11	Талғатова Ш	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	±	+		+				85+	В	4

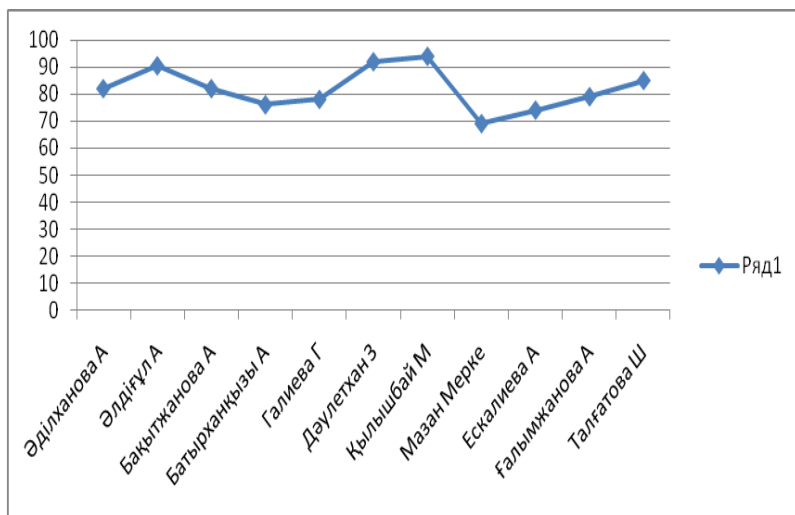
- үйренушілік, ізденушілік, шығармашылық деңгейлерінің жалпы
- оқу іскерлігі (ұйымдастырушылық, зиятқандыру, практикалық)

қалыптасады;

- демократизация, ізгілендіру принциптерінде бағалаудың рейтингі жүйесінің болуы;

- оқылған материалдың меңгеру нәтижесі нақты көрінеді. Әр студенттің даму мониторингін құруға болады (1-ші суретте мысал ретінде 5В060400 – Математика мамандығы, физика пәнінен «Тұрақты ток заңдары» модулі бойынша топ студенттерінің бағалау ведомосін берілген);

- студент өзінің білім мониторингісін көру арқылы өзін-өзімен салыстыруға, өзінің жұмыс нәтижелерін көруге үйренеді (2 –ші сурет);

Сурет 2 - Мониторинг

- студенттерде «қателесуден қорқу» синдромы болмай, оларда өздерінің біліміне сенімділігі қалыптасады;

- студент жолдастарының жұмыс нәтижелерін көре отырып, өзін бағалай алады, жарысқа түседі.

Міне, осылай психологиялық-педагогикалық дерек көздерді және іс-тәжірибелік-педагогикалық жұмысты талдау нәтижелері бойынша мынадай қорытындыларға келуге болады:

1. Деңгейлік саралау педагогикалық технологиясын ЖОО-оқу процесіне ендіру білімді ізгілендіру мен демократияландыруды қамтамасыз етеді, оқыту сапасын көтереді, біліктің, белсенділіктің, түрткінің жоғары деңгейлері мен оқу процесін басқарудың тиімділігін қалыптастырады.

2. Деңгейлік саралаудың педагогикалық технологиясы студенттердің өзіндік танымдық іс-әрекетін құлшындыратын жұмысты бағалауға жаңа ыңғайда әзірлеп ендіруді талап етеді. Бұл жағдайда дәстүрлі бес балдық бағалау жүйесі рейтингілік жүйемен байланыстырылады. Рейтингілік жүйе даму траекториясын үздіксіз және айқын көрсететін оқыту мониторингін түзуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Қараев Ж.А., Кобдикова Ж.У. Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода. Монография. – Алматы, 2014. – 254 б.

2 Қуанбаева Б.У. Оқытудың педагогикалық жүйесін технологиялық негізде жетілдірудің дидактикалық шарттары. Пед. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2004. – 137 б.

3 Куанбаева Б.У., Сырбаева Ш.Ж. Педагогикалық жүйені жетілдірудегі оқу мотивациясын қалыптастырудың ролі //М.Өтемісов атындағы БҚМУ Хабаршысы, 2015. – Б. 92-96

Резюме

В данной статье рассмотрены результаты мониторинга развития студентов в условиях применения педагогических технологий.

Resume

The authors of this article considers the results of monitoring the development of students in the conditions of application of pedagogical technologies.

РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК БІЛІМ БЕРУДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ РӨЛІ

Ф.Н. ЖҰМАБЕКОВА

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университетінің профессоры,
педагогика ғылымдарының кандидаты

А.И. ОМАРБЕКОВА

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университетінің доценті,
педагогика ғылымдарының кандидаты

Аннотация

Мақалада рухани-адамгершілік білім беруді жүзеге асыратын мұғалімдердің жан дүниесінің рухани жаңартылуы, оқу-тәрбие үдерісінде жалпыадамзаттық құндылықтарды басшылыққа алу және «Өзін-өзі тану» пәнінің метапәндік рөлін тәжірибеде жүзеге асыру жолдары қарастырылған. Сондай-ақ оқытудың әдістемелік жүйесінде жаңартылған бағдарлама бойынша қолданылатын әдіс-тәсілдер, мақсаттар мұғалімдердің басты бағыт-бағдары болу қажеттілігі айтылған.

Түйін сөздер: рухани-адамгершілік білім, ұлы ойшылдар ілімдері, тәрбие парадигмасы, интеграция, интеграциялық сабақ, мета пән.

Н.Ә. Назарбаев: «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер – бүгінгі мектеп оқушылары. Мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан жүктелетін міндет өте ауыр», - деп атап өткен болатын [1]. Бұл идеяны жүзеге асыруда адамзаттың ұлы ойшылдарының ілімдерінен және өмірбаяндарынан тұратын өркениеттің рухани тәжірибесіне сүйене отырып рухани-адамгершілік білімнің тереңдігін ашуға ден қою қажет.

Ұлы адамдардың өмірбаяны кемел өмір сүрудің, ойдың, сөздің, істің бірлігінің мысалы болып табылады, сондай-ақ, барлық жастағы білім алушылар үшін – ұлы идеялардың және шабыттанудың сарқылмас қайнар көзі. Рухани-адамгершілік білім берудің тарихи-философиялық негіздерін әзірлеуде Сократ, Платон, Аристотель, Конфуций, әл-Фараби, Ж. Баласағұн, М.Х. Дулати, Р. Декарт, М. Монтень, И. Кант, Л.Н. Толстой, Махатма Ганди және т.б. адамзаттың рухани ұстаздарының еңбектерінің маңызы зор [2].

Қазақтың ұлттық мәдениеті мәңгілік рухани-адамгершілік құндылықтарға негізделген. Қазақстанның ежелгі мәдениетінің ұлы мәнін ұғынып, оның игіліктерін қазіргі таңда пайдалану – әрбір қазақстандықтың қасиетті борышы. Асан Қайғы, Доспамбет, Шалкиіз жырау, Шал ақын, Бұқар жырау, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердиев, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, С. Торайғыров және т.б. ұлылардың шығармаларында сипатталған Қазақстанның бай мәдени мұрасы мен оның жоғары рухани игіліктері уақыт сынына төзе білді. Еліміздің мәдениеті күнделікті өмірде құрмет сезімін тудыратын мінез-құлық нормаларын ұсынады [3].

Қазіргі таңдағы психологиялық-педагогикалық ғылымдарда жалпы рухани-адамгершілік тәрбие парадигмасы өзгерістерге ұшырады адам тұлғасын жетілдіруге негізделген модельден биологиялық және элеуметтік деңгейлерге, болмыстың рухани деңгейінің тіршілік етуін мойындайтын, адамды тұтастай түсіну моделіне көшу орын алды (Ш.А. Амонашвили, А. Джумсаи, В.И. Волынкин, В.П. Зинченко, Д.М. Маллаев, М. Щетинин, Е.В. Бондаревская, Т.И. Петракова және т.б.). Рухани-адамгершілік білім беруді жүзеге асыратын мұғалімдердің жан дүниесінің рухани жаңартылуы, олардың шабыттаныуы, терең жағымды және ажыратушы ойының дамуы, өмірде жалпыадамзаттық құндылықтарды басшылыққа алуы және олардың «Өзін-өзі тану» пәнінің *метапәндік* рөлін тәжірибеде жүзеге асыруға дайындығының болуы негізгі нәтиже болып табылады [2].

Болашақ мұғалімнің рухани жаңғыруы – оның ішкі әлемінің жаңаруы, сананың жаңаруы, жас ұрпақтың тәрбиесін жаңарта алуы, жаңа өзгерісті қабылдай білуі. Сондай-ақ, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі – ұлтымыздың барлық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғым. Қазіргі кезде өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеуде қойылған мақсаттардың бірі – қоғамға пайдалы, үлкенге құрмет көрсетіп, кішіге қамқор бола білетін, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға бейімделе алуымен құнды болмақ.

Бұл жайында әйгілі қазақ педагогы Ы. Алтынсарин: «Мұғалім – білім берудегі ең маңызды адам. Ең озық педагогикалық оқу құралдары, үкімет қаулылары, өте қатал инспекторлық бақылау маңызы жағынан мұғалім дәрежесімен теңесе алмайды. Сондықтан, мен үшін мұғалім әлемдегі барлық асыл заттардың қымбат», - дейді [3].

Оқу білімдерін меңгертумен қатар, болашақ мамандар тұлғаның рухани-адамгершілік дамуына да жауапты екендігін ұмытпаған жөн. Мұғалімнің басты борышы дәл осында, өскелең ұрпақтың рухани әлемін тәрбиелеуде, адамның қоғамда өмір сүруінің моральдық нормалары мен ережелерін айқындауында болып табылады. Мұғалім жас кезден бастап баланың бойындағы жалпыадамзаттық құндылықтарды жарыққа шығарады, әлемге деген дұрыс қатынасқа дағдыландырады, мораль нормаларына және ар-ұжданға сәйкес өз мінез-құлқын түзетуге үйретеді, қоршаған ортаға қатысты ізгілік, құрмет, мейірімділік, қайырымдылық пен төзімділік қасиеттерімен өмір сүруге баулиды.

Әртүрлі өмірлік жағдайлар біздің ұстаздарымыз бола алады, себебі өмірдің өзі бізге көп нәрсені үйретеді. Сондықтан, теріс мәселелер мен жағдайлардан қашуға тырыспау керек, себебі, оларды жеңе отырып, біз рухани деңгейде өсеміз. Тәжірибесімен көреген, сөзі мен ісі сай мұғалімнің қасындағы шәкірттің жолы қандай жеңіл. Соған қарамастан, мұғалімнің өз ізденісін тоқтатпайды, себебі өмірдің өзі – ұлы мектеп.

Осы жайында Ш.А. Амонашвили: «Барлық реформалар басталуы тиіс жерде емес, әуел бастан құрдымға ұшырайтын жерде басталады. Реформа тек мұғалім бойында басталады. Егер мен нашар мұғалім болсам, маған берілген ең жақсы бағдарламаларды қандай деңгейге айналдырамын? Егер мен жақсы мұғалім болсам, маған берілген нашар бағдарламаларды қандай деңгейге жеткіземін? Әдістемені өз бетінше көре білуге тырысып, балаларға өз-өзінді ұсын. Сонымен, мектепті кім реформалайды? Өз бағдарламаларымен министр ме? Әлде, жеке ақиқаттарымен бе? Мұғалімді ойшыл, шығармашыл, еркін етіп тәрбиелеу керек. Мұғалімдерді балағаттаудың орнына оларды ұлықтау қажет. Олар өмір суретшілері ғой. Бүгінгі мұғалімдер 21 ғасырдың ортасын салып жатыр» [4].

Рухани-адамгершілік білім беруді жүзеге асырудағы мұғалімнің рөліне тоқталауда бірқатар талаптарды атап өтейік. Ең бастысы болашақ мамандардың сабақты өткізуге қойылатын талаптарды жетік меңгеруі қажет. Оқытудың заңдылықтарын, қағидаттарын, оқыту формаларын, сабақтардың жіктелуін, сабақтың типтерін, сабақты ұйымдастыру кезеңдерін және мұғалімнің сабаққа мұқият дайындығының болуын терең түсінуі маңызды. Осы орайда дәстүрлі сабақтан рухани-адамгершілікке негізделген сабақтардың ерекшелігі мақсат, міндеттердің жаңартылуы, интеграциялау (кіріктіру) мен ізгілендіру қағидатына баса назар аударылуында. *Біріншіден*, Өзін-өзі тану пәні мен басқа пәндердің интеграциясы – ықпалдастық, кіріктіру,

біріктіру, шоғырландыру деген мағынаны білдіреді. Интеграциялау – бұл жалпы білім мазмұнын анықтауда, оқу бағдарламалары мен оқулықтарды жазып шығаруда ескеретін маңызды қағидат болып табылады. Интеграция – әртүрлі пәндердегі негізгі қағидалар мен заңдылықтарды өзара тығыз диалектикалық бірлікте қарастыруды көздейді. Сондықтан, болашақ мамандар мектепке барғанда тәжірибеде оқулықтар мен оқу құралдарының мақсаты, мазмұны, олардың құрылымдық ерешеліктеріне сәйкес ішкі және сыртқы интеграциялаудың жолдарын түсініп алуы керек. Тұтас педагогикалық үдерісті интеграциялаудың маңыздылығы басым болуы шарт. Тәжірибе нәтижесі көрсеткендей, бір ғана өзін-өзі тану сабағы бағдарлама идеяларын табысты жүзеге асыруға жеткіліксіз. Бағдарламаны дамыту жалпыадамзаттық құндылықтарды басқа барлық оқу пәндері аясының мазмұнында интеграциялауды, сабақтан тыс іс-әрекет пен қосымша білім берудің құндылықтық әлеуетін күшейтуді, әлеуметтік серіктестікті кеңейтуді көздейді. Рухани-адамгершілік ахуал бүкіл тұтас педагогикалық үдерісті қамтуы керек. Қазіргі таңдағы білім берудегі мәселелерді мәңгілік рухани-адамгершілік құндылықтар білім берудің тірек нүктесі болғанда ғана, басқаша айтқанда осы құндылықтар берілетін барлық білімдермен ортақ тұтастық құрған жағдайда ғана шешуге болады. Білім беру үдерісінің тұтастығын, адамилығын және рухтануын қамтамасыз ете отырып, «Өзін-өзі тану» пәнінің өзекті пәнге (мета пән) айналуы маңызды. Мұнда мектептерде қоғамға, елге, адамзатқа қызмет ету, парыз, ар-ұждан, әділдік идеяларымен ұштасқан ахуал құру қажет. Бұл тұрғыда көп жағдайлар мектеп әкімшілігіне байланысты. Егер мектеп әкімшілігі «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасының маңыздылығын түсінетін болса, онда мектептің тұтас педагогикалық үдерісін оқушылар мен мұғалімдердің рухани-адамгершілік дамуын қамтамасыз ететіндей етіп ұйымдастырады.

Біртұтастық – бұл ұйымдасуы жоғары деңгейлі, күрделі ішкі құрылымға ие нысандардың бірігімді, жалпыланған сипаттамасы.

Біртұтастық – педагогикалық үдерістің бірігімді сапасы, оның дамуының ең жоғары деңгейін көрсетіп, үдеріске араласқан субъектілердің саналы іс-әрекетінің нәтижесін білдіреді.

Педагогикалық үдерістің мәнді қасиеті болған біртұтастық жүйе құрастырушы екі жағдаяттың іске асуынан пайда болады:

- педагогикалық үдерісте тәрбие, оқу-үйретім, даму міндеттерінің теңдей, бірігімді шешілуі;

- педагогикалық үдерісте барша негізгі де іргелі және дамып барушы іс-әрекет түрлерінің өзара ықпалды байланысқа келуі, яғни оқу-үйретім, еңбек, дене шынықтыру бірлігі.

Біртұтас педагогикалық үдеріске тән заңдылық: оны құрайтын элементтердің іштей бірлігі, олардың бір-біріне болған өзара үйлесімді ықпалы. Бұл тұрғыдан біртұтас педагогикалық үдеріс тәрбиеленушілер өмірін бағыттаушы және өзгеріске келтіруші педагогикалық мақсаттар, мазмұн, әдістер және формалардың ұйымдасқан жиынтығын білдіреді.

Мазмұндық тұрғыдан педагогикалық үдерістің біртұтастығы тәрбие мақсаты мен мазмұнында ескерілетін адамзат топтаған тәжірибе және оның өзара байланысты келген төрт элементінің:

- білімдер, олармен бірге жүретін әрекеттерді орындау тәсілдері, ептіліктері мен дағдылары;

- шығармашылық іс-әрекеттер тәжірибесі;

- сапалық-құндылық тану тәжірибесі;

- қоршаған ортаға еріктік қатынас жасай білу тәжірибесі – бірлікті көрінісімен сипатталады. Тәрбие мазмұнының аталған негізгі бөліктерінің іске асуынан педагогикалық үдерістің тәлім жинақтау, дамытушылық, және тәрбиелік қызмет мақсаттарының бірлігі орындалады [6].

Ұйымдастыру тұрғысынан педагогикалық үдеріс төменде аталған салыстырмалы дербес үдерістік бірліктердің тұтастығы қамтамасыз етілген жағдайда ғана өз мәніне ие болады; тәрбие мазмұны мен материалдық қорын меңгеру және құрастыру үдерісі, яғни дидактикалық бейімге келтіру, мазмұн түзу, материал, құралдарын құрастыру, іс-әрекет жобаларын жасау бағыттарындағы педагог қызметі; мақсатты игерілуі тиіс тәрбие мазмұнына орай педагог және тәрбиеленуші арасындағы іскерлік-әрекеттестік үдерістің орындалуы; педагог пен тәрбиеленушінің жеке бастары деңгейінде бейресми қатынас әрекеттестік үдерісінің жүрісі; тәрбиеленушінің өз бойында тәрбие мазмұнын педагогтың қатысынсыз (өзіндік білім меңгеру, өзіндік тәрбие) игеру үдерісіне деген ниеттің болуы.

Екіншіден, төмендегідей ізгілендіру қағидатының шарттарын басшылыққа алады:

- оқытуда жеке тұлғаның ар-намысына тиетін жазалау әдісін қолданбау;

- оқушының өз міндетін орындауға деген ықыласын мақұлдау;

- үлгерімі нашар, жауапкершілігі төмен оқушыларды әдепті, бірақ қатаң түрде айыптау, оларға қателіктерін шыдамдылықпен түсіндіру;

- баланың өзі туралы жақсы бағасын, өзіне сенімін, сый-құрметін қалыптастыру;

- қол жеткен жетістіктерді бекітіп, тұрақты түрде талап қою;
- жеке тұлғаның іс-әрекетін дұрыс бағыттап, теріс қылықтардың көрінуіне жол бермеу;
- баланы түсіну, жақсы көру, бірақ талап та қою;
- оқушының табысына шынайы түрде қуану;
- баланың көңіл-күйін ескеру;
- баланың дене кемістігін сөз етпеу;
- балаларды басқа балалармен салыстырмау;
- баланың ар-намысына тиетін сөз айтпау.

Аталған қағидаттарды басшылыққа ала отырып, болашақ өзін-өзі тану пәні мұғалімнің сабаққа дайындығы өзара байланысты екі кезеңнен тұрады: сабақтарды тақырып бойынша жоспарлау және осы жоспарлауды әрбір сабаққа сәйкес нақтыландыру, әрбір жеке сабақтың жоспарын интеграциялау тұрғысынан және ізгілік қағидатына сәйкес терең ойластыру арқылы құрастыра білуі керек. Тақырыптық жоспарлау оқу бағдарламасының белгілі бір тақырыбы немесе тарауы бойынша өтілетін сабақтар мен сабақтан тыс оқу жүйесіндегі оқыту-тәрбиелік үдерісі білім беру, дамыту және тәрбие беру қызметтерін іске асыруының қолайлы жолдарын анықтау үшін қажет. Сабақты жоспарлау – мұғалімнің тиянақты бір сабаққа дайындығы, яғни сабақты жоспарлау, тақырыптық жоспарлауды әрбір жеке сабаққа сәйкес нақтыландыру, сабақтың негізгі мазмұны мен бағыты анықталғаннан кейін сабақтың жоспары мен қысқаша мазмұнын терең ойластыру мен құрастыру. Сабақ жоспары мұғалімнің жұмыс тәжірибесіне, білімдарлығына, педагогикалық шеберлігінің деңгейіне қарамастан әрбір мұғалім үшін қажет. Сабақтың жоспары, тақырыптық жоспар, бағдарлама мазмұны негізінде, мұғалімнің оқушыларды және олардың дайындық деңгейін білуінің негізінде құрастырылады. Сабақты жоспарлауда және оны өткізу технологияларын дайындауда екі өзара байланысты бөліктер бар: сабақ мақсатын, оның әрбір қадамын терең ойластыру; арнайы дәптерге сабақ жоспарын белгілі бір түрде жазып алу. Сонымен, мұғалімнің сабаққа дайындығы дегеніміз – тек оқу материалының тиянақты талдауы, оны оқып білу кезеңдеріне сәйкес құрастыруы ғана емес, сонымен қатар оқушылардың осы материалмен жұмысы кезінде пайда болуы мүмкін сұрақтары, жауаптары, пайымдаулары – оны қабылдауы, түсінуі, т.б. Сабақтың осындай алдын ала талдамасы неғұрлым тиянақты жасалса, сабақ өткізу барысында кездейсоқ жағдайларға тап болу мүмкіндігі біртұтас педагогикалық процесте соғұрлым аз болады. Осындай мұқият талдаудан кейін және сабақтың құрылысын тиянақты ойластырғаннан кейін мұғалім сабақтың жоспарын жасайды.

Рухани-адамгершілік – бұл биік те асқақ рух, жағымды мінез-құлық, жаның мен тәніңді барынша сергітіп, сұлуландырып жіберетін, жүрегіңе нұр құятын ерекше тәрбие. «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасында «рух», «руханилық» – бұл адами іс-әрекеттердің туындысы болмайтын объективті шынайылық. Бұл барша әлемнің және әрбір адамның бірыңғай, әмбебап мәні. Барша әлемде рухани шынайылық өмір, қозғалыс, даму, тәртіп ретінде көрініс береді: адамның санасында жалпыадамзаттық құндылықтар ретінде көрінеді, оның жоғары идеалдары: ар-ұждан, сүйіспеншілік, ақиқат. Адам тіршілігінің бірегейлігінің мәні сол, тек адам ғана өз ақыл-ойын пайдаланып, өзінің рухани табиғатын және барша әлемнің мәндік туыстығын ұғынады. Өзін рухани мән ретінде түйсініп, адам рухани-адамгершілік тұрғысынан қайта өзгеру жолын бастайды [6].

Ойымызды қорытындылай келе, интеграция – пәндердің, заттардың бір-бірімен механикалық байланысы ғана деп қарау дұрыс емес. Осы мәселеге француз философы, математик, физик, физиолог Рене Декарт: «Барлық ғылымдардың бір-бірімен байланыстылығы соншалықты, олардың біреуін басқаларынан бөлек меңгеруден гөрі, барлығын бірден меңгеру анағұрлым жеңіл болады» - дейді. Олай болса интеграция – бүгінгі таңда адамның ғылыми ойлауын және әлемдік көзқарасын анықтайды деп тұжырымдауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол».
- 2 Омарбекова А., Жұмабекова Ф. Өзін-өзі тану. Хрестоматиялық жинақ. – Астана: «Фолиант», 2018. – 320 б.
- 3 Ы. Алтынсарин тағылымы. Құраст.: Жармұхамедов М. – Алматы, 1991. - Б.65
- 4 Амонашвили Ш. Улыбка моя, где ты? Мысли в учительской. – М., 2003. – С.76
- 5 Рысбаева А. және т.б. «Өмір әдебі» курсы. – Алматы, «Бөбек» ҰҒПББСО, 2014. – 160 б.
- 6 Мұқажанова Р., Омарова Г., Мұратханова Р. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Руководство для учителя – Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2015. – 192 б.

Резюме

Статья посвящена духовному обновлению учителей, преподающих духовно-нравственное образование, их вдохновению, развитию глубокого и решительного мышления, руководству общечеловеческими ценностями и практической реализации метафорической роли предмета «Самопознание».

Resume

The authors of the article discuss the spiritual renewal of spiritual - moral education teachers, their inspiration, the development of deep and decisive thinking, the management of human values and the practical realization of the metaphorical role of the subject "Self-knowledge."

**ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ ДЛЯ
ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ
(1948-1964г.г.)**

Р.Х. АЙМАГАМБЕТОВА

кандидат педагогических наук, доцент,
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева

М.П. АСЫЛБЕКОВА

кандидат педагогических наук, доцент,
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы подготовки педагогических кадров для дошкольных учреждений, проанализированы состояние и перспективы развития переподготовки кадров в исследуемый период (1948-1964г.г.). Историко-педагогический анализ изучения архивных материалов данного периода в Акмолинской области позволил выявить социально-педагогические условия для дальнейшего развития дошкольного воспитания, выразившиеся в расширении сети дошкольных учреждений, создании учебно-материальной базы, подготовки и переподготовки педагогических кадров.

Ключевые слова: педагогические кадры, дошкольные учреждения, повышение квалификации, педагогическое мастерство, дошкольное воспитание.

Темпы развития современного образования во многом обусловлены качеством формирования у его субъектов готовности к развитию. В становлении такой готовности имеет большое значение этап дошкольного образования.

Успешное развитие дошкольного воспитания зависит, прежде всего, от воспитателя, уровня его культуры, мировоззрения, педагогического мастерства.

Обращенность к проблемам истории подготовки педагогических кадров, становления профессионализма воспитателя позволяет вскрыть качественные уровни его созидательного преобразования.

Интенсивное развитие сети дошкольных учреждений, укрепление учебно-материальной базы потребовало от органов

народного образования Акмолинской области скорейшего их обеспечения квалифицированными педагогическими кадрами.

Анализ изученных материалов показал, что в 50-60-е годы в основном подготовка воспитателей детских садов в республике осуществлялась через одиннадцатилетние школы с производственным обучением. В 1960 году функционировало 26 школ, где обучалось 1709 учеников, а в 1963-64 годах был осуществлен первый выпуск – только из сельской местности 1502 учащихся окончили школу с производственным обучением, что, безусловно, не могло удовлетворить потребностей дошкольных учреждений в педагогических кадрах [1].

Развернулась сеть педагогических учебных заведений по подготовке кадров для дошкольных учреждений. В 1957 году были открыты дошкольные отделения при Уральском и Алма-Атинском женском педагогическом институтах [2].

В Казахстане в 1963 году насчитывалось 12 педучилищ, из них дошкольные отделения имели только Саранское и Кзыл-Ординское педагогические училища, выпуск которых составлял в среднем 130 человек в год [3].

Наряду с обеспечением дошкольных учреждений педагогическими кадрами, большое значение приобрело создание системы переподготовки воспитателей. Анализ материалов исследования свидетельствует, что в 60-е годы оживилась работа по совершенствованию методического мастерства и идейного уровня воспитателя. Особо уделялось внимание переподготовке кадров дошкольных учреждений.

Для обмена опытом и повышения квалификации воспитателей широко использовались месячные курсы, кустовые методические объединения, различные семинары, педагогические чтения, научно-методические и научно-теоретические конференции.

Положительными сторонами их работы явилось умелое использование педагогической науки, тщательный анализ путей, методов и приёмов решения задач дошкольного воспитания.

Таким образом, в республике были созданы необходимые социально-педагогические условия для дальнейшего развития дошкольного воспитания, выразившиеся в расширении сети дошкольных учреждений, создании учебно-материальной базы, подготовке и переподготовке педагогических кадров.

Несмотря на усиление подготовки педагогических кадров, в архивных документах достаточно часто встречаются замечания о недостаточно профессиональном и политическом уровне воспитателей.

В архивных материалах находим методические рекомендации, схемы по составлению ежегодных годовых и полугодовых отчетов детских садов, в основе которых содержание работы дошкольных учреждений с указанием показателей лучшей работы, например:

«Укомплектованность детских садов педагогическими кадрами (указать сколько требуется, имеется, недостаёт).

Количество воспитателей и заведующих по национальности, образованию, стажу работы.

Количество работников, повышающих общеобразовательный специальный уровень, пути повышения квалификации.

Мероприятия отделов Народного Образования по вовлечению дошкольных работников, школы, педучилища, курсовые мероприятия по подготовке и переподготовке дошкольных работников» [4].

Данная схема годового отчета была направлена на учет педагогических кадров дошкольных учреждений, характеризовала уровень подготовленности кадров (образование, стаж), учитывала мероприятия, проводимые в целях повышения профессионального уровня работников детских садов.

Из архивных документов:

Областным отделом народного образования Акмолинской области перед городским отделом народного образования была поставлена задача по повышению общеобразовательного и идейно-политического уровня кадров, по вовлечению работников в вечерние школы, в педучилища заочного обучения [1].

В целях повышения квалификации, обмена опытом работы в Казахстане 2-го декабря 1948 года в городе Алма-Ата проводился «Республиканский семинар работников Народного образования». В одном из архивных документов Акмолинского ОблОНО, заведующему ГорОНО Юсупову предлагается направить на этот семинар одного работника детских садов [5].

Пристальное внимание в исследуемый нами период уделялось идейно-политическому уровню педагогических кадров, всесторонней подготовленности кадров. Работники детских садов должны были быть не только квалифицированными работниками, но и политически грамотными людьми. Для того чтобы достичь желаемого результата, проводилась всесторонняя работа: лекции, организация

кружков, различного рода мероприятия, обсуждение вопроса о получении работниками средне-специального и высшего образования.

ГорОНО ежегодно должен был предоставлять сведения о кадрах детских садов для проведения тарификации, в архивных документах имеется напоминание ОблОНО о своевременном представлении тарификационного списка с предупреждением, что в случае непредставления к 1.02.48 г. учреждения ГорОНО будут сняты с финансирования [4].

В целях улучшения воспитательной работы на детских площадках, ОблОНО обязывало ГорОНО развернуть методическую работу, организовать кустовые методические объединения. Предлагалось ввести в практику работы групповые и индивидуальные консультации для работников детских площадок при детских садах, организовать открытые занятия и взаимные посещения работников детских площадок, предлагалось привлекать учителей, студентов, отпускников, учащихся старших классов. Заведующего ГорОНО обязывали систематически контролировать работу детплощадок, используя для этой цели не только инспекторов РайОНО, но и дошкольных работников и учителей. РайОНО должны были предоставлять в ОблОНО сведения о деятельности методических объединений и открытых занятиях [5].

В исследуемый период существовал союз дошкольных работников, в который входили работники детских домов, детских садов, интерантов, детприемников. При изучении архивных документов определенным интерес вызвал, следующий документ, в котором ОблОНО предлагает ГорОНО произвести учет членов союза дошкольных работников, провести общее собрание со следующей повесткой дня:

1. Идеино-политическое воспитание членов союза.
 2. Выборы кустового комитета в составе 3 человек:
 - а) председателя кустового комитета
 - б) председателя культурно-массовой работы
 - в) председателя производственного сектора
 3. Выборы делегатов на областную дошкольную конференцию.
- Материал должен быть предоставлен в ОблОНО [5].

Надо отметить, что согласно распоряжению Совета Министров Союза ССР от 1-го ноября 1947 года №16122р «О введении должности музыкального руководителя в типовые штаты детских садов» в штат работников дошкольных учреждений была введена новая должностная единица – музыкальный работник.

В архивных документах уже с 1.03.1948 г. имеется Приказ о назначении музыкальным работником в детские сады № 1,2,3 тов. Столярова [4].

В соответствии с постановлением Совета Министров Союза ССР от 26-го октября 1948 года за № 4030 и решением Исполкома Акмолинского облсовета депутатов трудящихся от 16.11.48 г. за № 38\7 Облстатуправлением по состоянию на 1-ое января 1949 года проводился учет Административно-управленческого и младшего обслуживающего персонала с распределением всех работников по занимаемым должностям на 1-ое января 1949 года [4].

На основании приказа Министра Просвещения Каз.ССР № 820 от 01/X -1949 года проверкой ОблОНО детских садов Сталинского, Калининского, Атбасарского и Шортандинского районов Акмолинской области было отмечено, что несмотря на ряд указаний всё же со стороны заведующего РайГорОНО не уделяется должного внимания делу дошкольного воспитания. Среди указанных упущений в работе дошкольных учреждений отмечено, что «укомплектование кадрами чаще всего проводится лицами, не имеющими даже семилетнего образования (Калининский, Есильский, Акмолинский районы). В ряде детских садов воспитательная работа поставлена слабо, что является результатом недостаточной работы над повышением своей квалификации, слабой ориентировкой в методических вопросах[6]. В этом же архивном документе отмечено отсутствие годовых планов работы на 1949-1950 г.г. у заведующих детскими садами (Сталинского, Калининского, Атбасарского, Шортандинского районов) в момент проверки. Планы воспитателей детских садов не были утверждены заведующими детскими садами.

Как говорилось ранее, в ежегодные годовые отчеты ГорОНО входили данные о численности педагогических кадров дошкольных учреждений. Так, в 1950 году картина была следующей: возрастная группа 35-49 лет работающих воспитателей была наиболее численной (8 человек), стаж работы работающих воспитателей свыше 10 лет-3 человека; 5-8 лет-3 человека; 4 г.-5 лет -5 человек. Анализируя, можно сказать, что педагогические кадры обладали необходимым опытом работы с детьми. В дошкольных учреждениях Акмолинской области работали специалисты, получившие высшее и средне-специальное образование в таких учебных заведениях, как: Карагандинский учительский институт, Акмолинское педучилище, Краснодарское дошкольное педучилище.

Уже в 1958 году в городе Акмолинске было 4 детских сада, которые были обеспечены педагогическими кадрами в полном объеме [7].

Справка: В 1958 году в дошкольных учреждениях Акмолинской области работали выпускники следующих средне-специальных и высших педагогических заведений: Карагандинского педагогического института, Акмолинского педучилища, Краснодарского педучилища, Петропавловского и Семипалатинского педучилищ.

При изучении архивных документов нами было обнаружено письмо ГорОНО в адрес Директора дошкольного педучилища г. Троицка Челябинской области с просьбой направить студентку в г. Акмолинск в связи с наличием вакантных мест в детском саду [8].

03.05.1957 г. г. Троицк Челябинской области

№ 89 ул. Климова 17

Директору дошкольного

Педучилища

В адрес Акмолинского ГорОНО поступило заявление от студентки Вашего училища т. Лукьяновой с просьбой обустройства её после окончания училища в один из детсадов города.

ГорОНО ставит в известность, что представить место работы в городе возможность есть, поэтому при распределении студентов просим учесть это и направить тов. Лукьянову в г. Акмолинск.

Зав. ГорОНО Ворошенко.

Из архивных документов следует, что в Акмолинск приезжали специалисты, окончившие педагогические учебные заведения из многих городов страны. На протяжении всего исследуемого периода открывались всё новые дошкольные учреждения, потребность в квалифицированных, образованных педагогических кадрах росла с каждым годом.

В начале исследуемого периода дошкольные учреждения испытывали недостаток в педагогических кадрах, имеющих средне-специальное и высшее педагогическое образование. Как правило, в детских садах работали воспитатели с большим стажем работы, но без специального образования. В целях улучшения педагогической подготовки, работники детских садов, не имеющие образования, направлялись для обучения в средне-специальные и высшие учебные заведения для получения образования. Большое внимание уделялось политической подготовке воспитателей. Надо отметить, что работа в

плане павышэння палітычнай падрыхтоўкі была развёрнута шырэй, чым павышэнне педагогічнага майстэрства выхаватэлей. Асаблівае ўвага ўдзялялася сельскім дошкільным установам, у асаблівасці пытання ўкомплектаванасці педагогічнымі кадрамі, так як у сельскіх дзіцячых садках работалі людзі, не маючыя нават сярняга адукацыі. Выхаватэлі пастаянна работалі над павышэннем узроўня ведаў, абмяняліся вопытам, праводзіліся канферэнцыі. Органы народнага адукацыі слідалі за работай дзіцячых садкаў і прафесійным узроўнем выхаватэлей.

Удзялялася дастаточнае ўвага педагогічным кадрам, іх прафесіяналізму, адукацыі, што іграла сутэсвенную ролю ў якасці работы з дзіцьмі. Нягледзячы на ўсе існуючыя цяжкасці данага перыяду, дошкільныя ўстановы выжывалі, выхавывалі, развіваліся і адукавалі дзіцяў дошкільнага ўзросту.

Такім чынам, многаобразныя праблемы якасці становлення індывідуальна выражанага прафесіяналізму, майстэрства, мастацтва педагога дошкільнага ўстанова складаюць прыярытэты акмеалогіі выхаватэля.

Сёння праблема прафесіяналізму педагогічных кадраў, дасягненні высокіх рэзультатаў ў педагогічнай дзейнасці, у асаблівасці ў дзейнасці выхаватэлей дзіцячых садкаў, з'яўляецца незвычайна актуальнай.

Спісок літэратуры

- 1 Міндаякова К. Развіццё дошкільнага выхавання ў сельскай мясціні Казахстана. Аўтарэферат, 1988. - С. 9-10
- 2 Жарыкбаев К.Б., Каліев С.К. Анталогія педагогічнай мыслі Казахстана Алматы «Рауан» 1995. - С. 259-262
- 3 Сембаев А.М. Історыя развіцця савецкай школы ў Казахстане. Казучпедгыз, 1962. Ақмолинский областной государственный архив фонд 520 опись 2.
- 4 Делo 15 «Прыказы ОблОно за 1948» (л.д.206,31; л.д.211,32; л.д. 199, 35; л.д.278,39;296,40)
- 5 Делo 11 «Указанія ОблОно за 1946г. «(л.д.78,33; л.д.150,36; л.д.163,37)
- 6 Делo 21 «Прыказы Мінпроса і ОблОно» (л.д.24,41)
- 7 Делo 48 «Годовыя бухгалтэрскія адчэты за 1958» (л.д.13-16,46; 17-21,47; 22-28,48; -32,49)
- 8 Делo 39 «Рэшэння Горисполкома за 1956-1957 год» (л.д.96,50)

Түйін

Мақалада мектепке дейінгі мекемелер желілерінің қарқынды дамуы халықтық білім беру ұйымдарынан білікті педагогикалық кадрлармен қамтамасыз етулерін талап ететіні көрсетіледі.

Resume

In the article it is shown that, intensive development of network of preschool institutions has demanded from bodies of national education their fastest providing with the qualified pedagogical staff.

ОҚУ САПАСЫН ЖАҚСARTУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Қ.Қ. МҰҚАНОВА

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті

Аннотация

Мақалада оқу сапасын жетілдіріп, жақсартуға бағытталған әдіс-тәсілдер қарастырылады. Оқу сапасын жақсартуға мүмкіндік беретін топтық оқыту, диалогтік оқыту, сын тұрғысынан ойлау, саралап оқыту сияқты әдістердің тиімділігі талданады. Аталған әдіс-тәсілдер қазіргі қоғам сұранысымен сәйкестендіріліп, шығармашылықпен ойлайтын, белсенді әрекет ететін, өзін-өзі дамытатын, өмірлік іс-әрекеттерге бейім тұлға қалыптастыратын әдістер ретінде сипатталады.

Түйін сөздер: оқу үрдісі, білімалушы, білім беру, топтық оқыту, диалогтік оқыту, сын тұрғысынан ойлау, саралап оқыту.

Бүгінгі күні қоғам білімалушыға өзгермелі экономикалық және әлеуметтік жағдайда өмір сүре алатын, болашақ өмірінде белсенді әрекет ете алатын, бәсекеге қабілеттілік сияқты талаптар қойып отыр. Білімалушыны мұндай деңгейге жеткізу үшін академиялық білім, функционалдық дағды мен құзыреттіліктер жеткіліксіз. Қазіргі білім беру үрдісіне енгізіліп жатқан деңгейлі бағдарламалар оқу үрдісін түбегейлі өзгеруге мүмкіндік беріп, қоғам сұранысын қанағаттандыра алады. Оқу үрдісінде қолданылып жүрген әдіс-тәсілдер, жасалып жатқан жұмыстар білімалушыларды өзіндік жұмыс жасауға бағыттап, сыни тұрғыда ойлауға жетелейді. Білім беру жүйесінің мазмұны қазіргі қоғам сұранысымен сәйкестендіріліп, шығармашылықпен ойлайтын, белсенді әрекет ететін, өзін-өзі дамытатын өмірлік іс-әрекеттерге бейім тұлға қалыптастырады. Сондай әдіс-тәсілдер қатарына топтық оқыту, диалогтік оқыту, сын тұрғысынан ойлау, саралап оқыту сияқты әдістерді жатқызуға болады.

Аталған әдістерді сабақта қолдану білім сапасын арттырып, қызығушылық оятуға, білімалушылардың өзіндік білім меңгерулеріне мүмкіндік береді. Сондай сабақтардың бірнешеуіне тоқталатын болсақ, мысалы, «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» пәнінен «Синтаксисті оқыту әдістемесі» дәріс сабағын өту барысында топтық жұмыс түрі қолданылды. «Сөз тіркесін оқыту әдістемесі», «Сөз тіркесінің байланысу түрлерін оқыту әдістемесі», «Құрмалас сөйлемді оқыту

әдістемесі», «Салалас құрмалас сөйлемді оқыту әдістемесі» және «Сабақтас құрмалас сөйлемді оқыту әдістемесі» тақырыпшалары бойынша бес топқа бөлу көзделді. Топқа бөлу барысында осы тақырыптар жасырылған қима қағаздар дайындалды. Сол қима қағаздар негізінде бес топ құрылды.

Топ анықталған соң жұмыс жасау тәртібі таныстырылды. Сабақ «Джигсо» әдісі негізінде іске асырылды. Әр топқа өз тақырыбы бойынша дәріс материалдары берілді. Студенттер материалмен топта танысып, талқылаулары қажет болды. Оған он бес минут уақыт берілді. Топпен жұмыс жасау барысында дәрісхана іші шулы болғанымен, ол студенттердің жұмыс жүргізулеріне бөгет болмады, керісінше, өз құрбыларының қызу жұмыс жасап жатқандарын көріп, олардың да жұмыс жасау белсенділігі арта түсті.

Студенттер қызығушылықпен жұмыс жасап, материалды оқып талқылады. Қызу талқылау барысында бір-бірімен келіспеушілік те болды, әрқайсысы өз пікірлерін дәлелдеуге тырысты. Соңында оң нәтижеге жетіп отырды. Топпен жұмыс жасау барысындағы студенттердің бір-біріне деген шынайы қарым-қатынасы, бір-біріне деген қамқорлығы ойландырды. Сонымен бірге әр топ мүшесінің жауапкершілігі артты, жаңа материалды мұқият меңгеру қажеттігін ұғынды, себебі өзінің меңгерген білімін келесі топқа меңгерту қажет екенін түсінді. Оның меңгерген білімі басқа топ мүшелері үшін маңызды. Осылайша топта мұқият талқылап, талқылау барысында топтық таныстырылым құрастырды.

Топта талқылау уақыты біткеннен кейін, беске дейін санау арқылы басқа бес топ құрылды. Жаңа топта алғашқы топта талқылаған тақырыптарын түсіндірді. Оған он бес минут берілді. Осылайша дәріс сабағының бес бөлімін топта меңгерді. Осыдан кейін топ мүшелері алғашқы орындарына келіп отырды.

Сабақтың келесі кезеңінде әр топ тақырыптары бойынша 10 сұрақтан дайындады. «Ыстық орындық» әдісі арқылы бір топ мүшесін ортаға шығарып сұрақтарын қойды. Әрбір топ мүшесі бір рет ыстық орындыққа келіп жауап берді. Осы кезеңде «Сөз тіркесін оқыту әдістемесі» тақырыбы сұрақтарына жақсы жауап беріп, жақсы меңгерсе, «Сабақтас құрмалас сөйлемді оқыту әдістемесі» тақырыбын жетік меңгермегендері байқалды. Қай тақырыпты жақсы, қай тақырыпты қарастыру керек екендігін өздері анықтады және қай топ жақсы түсіндіргені де анықталып, топтық бағалау жасады. Сабақты қорытындылау мақсатында топ ішінен спикер сайлап, дайындаған таныстырылымды таныстырып тағы да толықтырды. Сабақ өте тиімді болды. Өзін-өзі бағалау, топты бағалау іске асты.

Өткізілген сабаққа рефлексия жасай отырып, студенттер табыс критерийін тағы нақтылай түсу қажеттігін түсінді. Келесі сабақтарда осы кемшілікті жоюда нұсқаулық, бағдарлама басшылыққа алынды. А. Әлімовтің оқу құралынан [1] әдістер пайдаланылды.

Уақытты үнемді пайдаланып, бір командада тиімді жұмыс жасауды үйрету мақсатында келесі сабақта «Кеме апаты» ойыны ойнатылды. Студенттер ойынды аса бір қызығушылықпен орындады. Соңғы нәтиже оларды таңғалдырды, дегенмен ойландырды. Нәтижесінде топпен жұмыс жасаудың, уақытқа бағынудың маңызын ұқты. Өз әрекеттеріне баға беруді, өз әрекеттеріне бақылау жасауды ұғынды.

Бірлескен топтық жұмыс уақыт үнемдеуге, студенттердің өздігінен білім менгерулеріне, қызығушылықпен ынтымақтастықта жұмыс жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңдағы оқытудың ең басты бағыттарының бірі – қатысым бағыты. Қатысым бағыты заман талабынан туып отырған жаңа бағыт болғандықтан, бүгінгі күн сұранысын қанағаттандыра алатын бағыт. Диалогтік оқыту қатысым бағытының нәтижесі. Диалогтік оқыту дегеніміз студенттердің бір-бірімен ақпарат алмасып тілдесуі, сөйлесуі деген сөз. Осы бойынша зерттеу жүргізіп, тұжырым жасаған ғалым Ф.Оразбаеваның сөзімен алсақ, тілдік қатынас – сөйлеу тілі арқылы ұғынысу, адамдардың бір-бірімен пікір алмасуы, адамдар қатынасының түп қазығы дегенді білдіреді [2, 35]. Яғни, тілдік қатынас адамдар арасындағы тілдесу дегеннен қарағанда анағұрлым күрделі құбылыс. Ол қоғамға қызмет ететін, оның әлеуметтік қажеттігін өтейтін құбылыс. Апарат таратушы мен ақпаратты қабылдаушы диалогтік әдістің барлық түрлерін тілдік қатынас барысында іс жүзіне асырады.

Н. Мерсердің зерттеуіне сәйкес [3] сабақ барысында әңгімелесудің әңгіме-дебат, кумулятивтік әңгіме, зерттеушілік әңгіме түрлері қолданылады. Қай түрі қолданылса да, өзіндік тиімділігіне көз жеткізілді. Мысалы, әңгіме-дебатта қарым-қатынас көбіне «иә», «жоқ», «сондай болуы мүмкін» бағытында болады, кумулятивтік әңгімеде тыңдаушылар айтылған пікірлермен автоматты түрде келіседі, әңгімелесу, сөйлесу біліммен алмасу мақсатында жүргізіледі, бұл әдістің өзіндік тиімділігі болғанымен, әдісті пайдалануда идея қайталануы мүмкін, дұрыс бағаланбауы мүмкін. Ал зерттеушілік әңгіме барысында студенттер нақты, ақылға қонымды мәлімет ұсынады, бір-біріне сұрақтар қояды, оған жауаппен бірге дәлелдемелер ұсынады, тұжырымдайды, пайымдайды. Бұл сабақтың тиімділігін

арттырады. Сабақта аталған әдістердің үш түрі де қолданылды, бірақ басымдық зерттеушілік әдіске берілу қажет.

Диалогтік оқыту әдісі барлық сабақ барысында іске асырылып отырылды. Мысалы, сабақ өткізу барысында «Тыңдап отырған үштік» тиімді пайдаланылды.

Үштік жұмыстың өзі тілдік қатынасты психологиялық жағынан өзгертті. Үштік жұмыста студенттер жайлы ортада жұмыс жасады. Үштік жұмыс алдыңғы жұмыс түрлерінің ешқайсысына да ұқсамады. Үштік жұмысты кіші пікірталас ретінде де ұғынуға болады.

Бұл жұмыс түрінде мәселелік тапсырмаларды орындауға, шешім қабылдау, пікір алмастыру, баға беру, т.б. сол сияқты міндеттерді орындауға мүмкіндік туды. Менің пайымдауымша, менің пікірімше, оның көзқарасы бойынша, сіздің тұжырымыңыз бойынша деген сияқты қыстырма сөздерді қолдану арқылы өз ойларын дәлелді жеткізе білуде үштік жұмыстың тиімділігі жоғары.

Үштік жұмыстың құрамы үнемі өзгеріп отырылуы тиіс. Бұл жағдайда студенттер әртүрлі жағдайда, әртүрлі адамдармен қарым-қатынас жасауға үйренеді. Өз көзқарастары мен білімдерін қорғап, дәлелдеп шығуға дағдыланады.

Үштік жұмыс барысында студенттер бірін-бірі тыңдауға, сыйлауға, бір-бірімен еркін тілдік қатынасқа түсуге, әркімнің көзқарасын дұрыс бағалауға үйренеді. Олардың бойында өз көзқарасымды дәлелдеп шығамын, менің пікірім дұрыс деген сенімділік, жігерлілік пайда болады. Ол сабаққа деген ынта мен қызығушылықты тудырады.

Үштік жұмыстың жүргізілу тәртібімен таныстыру мақсатында «Теле-радио хабарларының технологиясы» мәтіні алынды. Түсті таңдау негізінде 5 топ құрылды. Мәтін желісі бойынша әр топқа тапсырма берілді. 1-үштік топтың тапсырмасы: Таспаға жазылып әкелінген хабарды эфирге шығарудың *сценарийін* жазу. 2-үштік топтың тапсырмасы: Хабарды эфирге шығару технологиясын жүзеге асыру үшін *оператор* қызметін атқару. 3-үштік топтың тапсырмасы: Хабардың эфирге шығуына бастан аяқ жауап беру үшін *хабар редакторы* қызметін атқару. 4-үштік топтың тапсырмасы: Хабардың көркемдік сапасына жауап беретін *комментатор* міндетін атқарыңыз. 5-үштік топтың тапсырмасы: Дайындалған хабардың тыңдаушы эмоциясына әсер етіп, тыңдарманына өзіндік ой-пікір қалдыратын дәрежеде өткізу үшін *диктор* міндетін атқару. Тапсырма анықталған соң топта он минут ішінде талқылап, іске асыру жүргізілді. Келесі он минутта әр топтың жұмысы талқыланды. Сұрақтар қойылды. Қызу талқылау, пікірталас жүрді. Бір-бірімен келіспеушілік көп болды.

Өйткені әр топ ұсынған өз пікірлерінің дұрыстығын дәлелдеді. Әбден талқылап болғаннан кейін, бір жүйеге түскен «Жаңалықтар» бағдарламасы дайындалды. Нәтижесінде үштік топтардың жұмыс нәтижесі анықталды. Бұл кезеңде де студенттердің өзара бағалаулары іске асты, әр топтың жасаған жұмысының маңызды екендігіне тағы бір мәрте көз жеткізді. Сондай-ақ, сұрақ қою арқылы студенттер мәселе талқылауды, шешімін табуды үйренді.

Келесі сабақ барысында алдын ала дайындалған «Мен шешенмін» интеллектуалдық сабақ ұйымдастырылды. Сабақ бірнеше кезеңнен тұрды. 1-кезең «Мен шешенмін», тапсырмасы: Екі минут ішінде берілген тақырыптың мәнін ашып, түсіндірме жасау. Мысалы, баршаға белгілі ұғымды алыңыз да, оны мүлде бір жаңа тұрғыдан ашыңыз; сізге және аудиторияға шамалы таныс ұғымды алып, нені білдіретінін, қазіргі заманда өзектілігі неде екенін түсіндіріңіз; сізге және аудиторияға белгісіз, таныс емес ұғымды алып, түрлі ойлау әрекеттеріне сүйене отырып, оны түсіндіріңіз. 2-кезең «Сөйлер сөздің тұжырымдамасы», тапсырмасы: а) жаңа қоғамдық құрылыс БАҚ-тың алдына тың міндеттер қойды. Ол қандай міндеттер? Өз тұжырымдамаңызды жасаңыз; «Журналист – ақпарат – аудитория». Қалай түсінесіз. Қорытынды жасаңыз. 3-кезең: Жарнамалау, тапсырмасы: сөз етпек тақырыбыңызға төмендегі талаптарға сай жарнама беріңіз. 1) аудиторияның көңілін аудару; 2) қызығушылық туғызу; 3) түсініктілік.

Бұл жұмысты орындау барысында зерттеушілік әңгіме басымдық алды. Сабақ өте жоғары деңгейде өтті.

Диалогтік әдістің түрлерін бірнеше сабақта қолдану нәтижесінде өзіне тән бірнеше белгілері анықталды. Оның алғашқысы, диалогтік әдіс топтар мен топтардың, бір студент пен топтың, немесе кем дегенде екі жұптың арасындағы белсенді әрекет жасау барысында, тығыз қарым-қатынас нәтижесінде жүзеге асады. Екіншіден, диалогтік әдіс әр қатысушының өзіне тиесілі міндеттері бөлек болып, ал алдыға қойған мақсаттар ортақ болады. Мысалы, жоғарыдағы «Жаңалықтар» бағдарламасын дайындау барысында әр үштік топтың өз міндеттері болса, ал мақсат бір болды. Өйткені олардың алдында барлығына ортақ жоғары деңгейдегі бағдарлама жасап шығару мақсаты тұрды. Үшіншіден, диалогтік әдіс тілдік қатынасқа түсушілердің үнемі тілдесуін, сөйлесуін қамтамасыз етеді. Төртіншіден, диалогтік оқыту әдісі күнделікті сабақта жүзеге асырылып, сабақтың практикалық маңызын арттырады.

Диалогтік әдіс арқылы студенттер бір-бірімен өз ойларымен бөліседі, өз көзқарастарын дәлелдейді. Алған мәліметтері мен

білімдерімен бөліседі. Осылайша жаңадан ақпарат алады, білім меңгереді, ой тұжырымдайды. Диалогтік әдіс арқылы студенттердің өз беттерімен жұмыс жасауларына мүмкіндік туындайды. Өздері жұмыс жасай отыра, тілдік қатынастың одан әрі өрбуіне жетелейді. Бүгінгі қоғам талабы бойынша студент объект емес, субъект болуы тиіс. Оны жүзеге асыруда диалогтік әдіс тиімді деп есептеледі. Өйткені диалогтік әдіс – субъект пен субъект арасындағы бірлескен әрекет. Диалогке қатысушылар өздерінің білімі, белсенділігі, пайымдауы арқылы бір-бірінен ажыратылады да, бірде субъектінің рөлінде, бірде объектінің рөлінде болады. Бұны диалогтік әдістің тағы бір ерекшелігі деуге болады. Тілдік қатынастың проблемалық мәселелерді шешуге сай құрылуы да осы әдістің тиімділігін арттыра түседі.

Сабақтың барлық кезеңінде студенттер бір-бірімен тілдесе отырып, білім меңгереді. Студенттердің сөйлеу тілін, тіл мәдениетін қалыптастыруға, тіл байлықтары мен сөздік қорларын молайтуға, сыни ойлануларына, ойларын еркін жеткізуге мүмкіндік жасады. Бұл тілші мамандар үшін қажетті. Студенттер арасындағы қарым-қатынастың жақсаруына диалогтік оқыту жақсы ықпал етті. Диалогтік оқыту арқылы мінезі тұйық студенттер де ашыла сөйлеуге мүмкіндік туындайды. Меңгерген білімдерін, өз ойларын ашық, еркін түрде білдіре бастады.

Диалогтік оқыту студенттердің жеке қасиеттерін ескере отырып, әр топтың танымына, қызығушылығына, қабілетіне сай ұйымдастырылуы керек. Сондай-ақ, студенттердің танымдық ой-өрісінің жан-жақты дамуына мүмкіндік жасау керек. Ол үшін жоғары деңгейлі сұрақтар, проблемалық сұрақтар мен тапсырмаларды дайындау қажет.

Жоғарыда талқыланған топтық әдіс пен диалогтік әдіспен бірге сыни тұрғыдан ойлау технологиясын сабақта қолдану да студент үшін маңызды. Өйткені студент сыни тұрғыдан ойлау нәтижесінде үлкен жетістіктерге жете алады. Оған Р. Эннис пен Р. Полдың берген анықтамалары мен тұжырымдары дәлел бола алады [3].

Студенттерге сыни тұрғыдан ойлау технологиясын меңгертуде алдымен тақырып бойынша «Қалай ойлайсыздар, сын тұрғысынан ойлау деген не?», «Қандай адам сын тұрғысынан ойлайтын адам және оған қандай сипаттар тән?» екендігі туралы «Миға шабуыл» әдісін қолданып, тақырыптың мазмұнын ашуға тырыстық. «Аквалангист» туралы ой қозғау мысалы келтірілді. Студенттер оның шешімін табу үшін көптеген ойлар айтты, мысалдар келтірді. Жетекші сұрақтар арқылы шешімін тапты. Оларда қызығушылық пайда бола бастады, сыни ойлауды қалай түсінуге болатыны жөнінде алғашқы түсініктері

қалыптаса бастады. Осыдан кейін ары қарай игерту мақсатында студенттерге белгісіз сурет көрсету арқылы тағы жұмыс жасауға, ойлануға мүмкіндік жасалды. Сіздерге бұл сөз таныс па? Бұл кім? Бұл не? Оны қай жерден көрдің? Сіздің ойыңыз өзгерді ме? Бұл зат па, әлде тірі тіршілік иесі ме? Бұл адам ба немесе жануар ма? Міне, осындай сұрақтар нәтижесінде суреттегі бейнеленген суретті анықтады және «сыни ойлаушының қасиеттері қандай болады?» немесе «сыни ойланатын адам қандай болады?» деген сұрақтардың жауабын пайымдады.

Сыни ойлауды меңгерту бойынша жүргізілген жұмыстардан кейін тәжірибелік жаттығу жүргізілді. Топқа бөліп, «Душевное равновесие», «Все суета», «Трудный путь», «Амбиции», «Эйфория» картиналарымен жұмыс жасалды. Аталған кезеңде топта қызу талқылау, талдау жүрді. Талқылау барысында оқиганың себептері туралы «Не түрткі болды?» «Неліктен» оқиганың салдары бойынша «... ықпалы бар ма?», «Әсері қандай?», Салыстыруға байланысты «Ұқсастық бар ма, бар болса қандай?», «Айырмашылық бар ма, болса қандай?» Маңыздылығы туралы «Оқиға маңызды ма, неліктен?», «Оқиганы маңызды деп тану үшін қандай критерий қолдануға болады?» Дәлелдемелерге қатысты «Қолдану деңгейі қандай?» «Не туралы айтуға болады?» Түсіндіруге қатысты «... қалай түсіндірілді?», «Өз пікірі дәлелдермен негіздеген бе, қандай?», «... оқиғаларды... деп түсіндірген, неліктен?» деген сұрақтар төңірегінде талқылау жүрді. Студенттер сыни тұрғыда ойланып, дәлелдер келтіріп жоғары деңгейде жұмыс жасады. Масалы, «Трудный путь» картинасымен жұмыс жасаған топтың пайымдауы картинаның нақты мазмұнымен сәйкес келді. Олар картинадан қиын да ұзақ жол кешкен елін жаудан қорғаған батырды суреттеді. Картиналарды суреттеуде сыни ойлаудың дағдылары бақылау, талдау, қорытынды, интерпретация жүрді.

Жоғарыда жасалған жұмыстардан кейін студенттер оқушылардың сыни ойлауын қалай қалыптастыруға болады, оны сабақта қалай қолдану керек деген сұрақтардың шешімін тапты.

Сыни ойлау технологиясын тереңірек меңгерту мақсатында AQCI, PISA стратегияларын қолдану арқылы мәтінмен жұмыс жасалды. Бұл стратегиялар жаңа шығарма, мәтінді оқып танысуда оқушылардың іштей түсініп оқуын, түсінгенін жазбаша түрде жеткізе білу дағдыларын жетілдіруге және сыни ойлау көзқарасын қалыптастыруға бағытталған. Ол Ы. Алтынсариннің «Дүние қалай етсең табылады?» мәтінін талдау негізінде іске асырылды. Бұл кезеңде де жұмыс топта талдау арқылы жүргізілді. Алдымен мәтіндегі негізгі ой немесе шығарманың идеясы анықталды. Өртүрлі ойлар айтылды.

Соңында «Не ексең, соны орасың» деген қорытынды жасады. Осыдан кейін мәтінде толық қамтылмаған немесе жеткіліксіз қамтылған ой төңірегінде сұрақтар қойылды. Студенттер «Қайыр тілеген баланың қандай жолмен байығаны» т.б. анық берілмеген деп есептеді. Сіздің келтірген дәлеліңіз күнделікті өміріңіздегі қағидаңызға дәл келе ме, әлде қарама-қарсы ма? Мәтіннен негізгі дәлелді ізде. Мына мәтінге басқа мәтіннен дәлел алуға болады. Мәтіннен негізгі дәлелді ізде. Мына мәтінге басқа мәтіннен дәлел алуға болады деген сауалдардың барлығында да, студенттер ойлана отырып жауап берді, дәлелдер келтірді. Яғни студенттер осы стратегияны пайдаланғанда дәлел, сұрақ, тәжірибемен байланыс, мәтінмен байланыс, ізденіс, қорытынды болу қажеттігін түйіндеді. Келесі кезекте мәтіннен цитаталар келтіру арқылы студенттерді сыни ойлауға жетеледі. Мысалы, «Антон бұл сөздерді естіген соң терең ойға қалып, қайыр сұрауын да ұмытып, бір орнында тұрып қалды» Сұрақ: Мұның себебі не еді?, «... тіленшілікті тастап, жұмысқа кірістім. Ісіме нық, малыма күтімді болдым. Ақырында сол кісінің айтқаны келіп, мінеки, осы зор дүкеннің иесі болдым»... Сұрақ: «Антонның дүкеннің иесі болып жақсы өмір сүруіне қандай күш көмектесті?» тағы басқа сияқты сұрақтар қоя отырып, сыни ойлауға, ойларын дәлелдеуге жетеледі және кері жауап айтылды. Осы жұмыстан кейін «Пирамида» әдісі негізінде мәтін ары қарай талқыланды. Шығармадағы бірінші өзекті мәселені бес (алты, жеті, сегіз) сөзбен сипаттаңыз деген тапсырманы орындауда студенттерге біраз ойлануға тура келді. Дегенмен, олардың ойлары сәтті шығып жатты, мысалы, «Жалқаулық – қайыр тілеуге итермелейді, еңбекқорлық – бақытқа жетелейтін төте жол екендігі даусыз», «Еңбексүйгіштік – өмірдегі барлық бақыт пен байлықтың негізгі өзегі» деген сияқты мысалдар келтіріп жатты. Мәтін талдау барысында «Атүсті» топтық пікірталастар да іске асып жатты.

Осы жұмыстардан кейін сұрақ түрлері талқыланды. Студенттерге бір-бір қадағалау сұрағын, проблеманы шешетін сұрақ, фантастикалық сұрақ, аналитикалық сұрақ, ерекшеленетін сұрақ, жорамал жасау бойынша сұрақ дайындау тапсырылды. Алдымен жұпта, одан соң топта орындалды. Дайындалған сұрақтар, әрине, талқыға түсті, студенттерде қадағалау сұрақтары, аналитикалық сұрақ пен ерекшеленетін сұрақ қоюда қиындықтар туындады. Соңынан ол сұрақтардың қандай деңгейде болу қажеттігі түсіндірілді. Бұл кезеңде де студенттер сыни ойлау технологиясы бойынша көптеген мәліметтер алып, өздері де сыни ойлау дағдыларын қалыптастыра бастады.

Жасалған жұмыстардан кейін студенттер Мен не білемін? Мен жаңадан нені білдім? Менің білімім қалай өзгерді? Мен осы біліммен не істей аламын? деген сұрақтар төңірегінде ой бөлісті.

Барлық жұмыстарды орындағаннан кейін студенттер өз ойларын жинақтап, дәлелдер келтіре отырып, сын тұрғысынан ойын жүйелеуге, талдау жасауға үйренді, автор сөзін, аргументтерін, өз ойы мен түсінігін, дүниетанымын қоса талдап, қорытынды жасады, шағын зерттеу жұмысын жүргізуді үйренді.

Бірнеше сабақтардан кейін СБТ (Сыныпты бағалау техникасы) негізінде студенттердің сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін қадағалау мақсатында бағалау мен рефлексия пайдаланылды. Не алдым? Мен жаңаша нені білдім? Нені басқаша істер едім? кері байланыс жүрді. Студенттердің алғашқы сыни ойлау туралы түсініктері мүлде өзгерді. Алғашқы талдауларын ойларына түсіріп, өздерінің жасаған жұмыстарынан кейінгі нәтижені салыстырды. Нәтижесінде келешек қызметтерінде, яғни мектепте оқушыларын сыни ойлауға, шығармашылықпен жұмыс жасауға үйрете аламыз деген қорытынды жасады.

Қорытындылай келе, оқу үрдісіндегі деңгейлі бағдарламалар білім беру үрдісін түбегейлі өзгеруге мүмкіндік беріп, қоғам сұранысын қанағаттандырады. Біріншіден, бағдарлама білімалушылардың танымдық ой-өрісін дамытуға, жан-жақты сыни ойлауға, шығармашылықпен жұмыс жасауға бағытталған. Екіншіден, бағдарлама білімалушылардың кез келген ортада ынтымақтастықта бірлесе жұмыс жасап, күрделі мәселелердің шешімін табуға жетелейді. Үшіншіден, бағалау тиімділігі, бүгінгі бағалауда қалыптасқан кемшіліктерді жойып, білім сапасын арттыруда критерияларды бағалаудың алатын орны ерекше.

Деңгейлік бағдарламаны білім беру саласындағы мемлекеттің саясатын жүзеге асыру, отандық білім берудің әлемдік білім беру кеңістігіне сәтті кірігуін және бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін тұтас жүйе ретінде қарастырып, оқу үрдісіне тиімді енгізілуі қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Әлімов А.Қ. Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер. Оқу құралы. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014. – 188 б.
- 2 Оразбаева Ф. Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000. – 207 б.
- 3 Тренерге арналған нұсқаулық. Бірінші басылым. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. – 118 б.

Резюме

В статье рассматриваются методы, нацеленные на развитие и совершенствование качества обучения.

Resume

In the article the methods used for the development and improvement of the quality of teaching are considered.

**БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢАРТЫЛҒАН МАЗМҰНЫ:
АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ**

А.С. САРСЕКЕЕВ

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Мақалада «Білім берудің жаңартылған мазмұнының» артықшылықтары мен кемшіліктері және оның мектеп мұғалімінің кәсіби жұмысына оң және теріс әсерлері талданған.

Түйін сөздер: Білім берудің жаңартылған мазмұны, критериалды бағалау, орта мектепте білім беру процесі.

Елбасымыздың «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауында [1,1 б.] «Орта білім жүйесінде жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу керек; мектеп түлектері қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білуге тиіс, оларды оқыту нәтижесі сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс» деп атап кеткені белгілі. Осыған орай, елде енгізіле бастаған «Жаңартылған білім мазмұнының қазіргі қолданыстағы мазмұннан айырмашылығы неде?», «Мектептегі білім беру процесін ұйымдастыруда өзгерістер бар ма?» деген сұрақтар туындайды.

Байқалған өзгерістердің негізгілерін атап өтейік:

- жалпы білім беру мектептерінде 5 күндік оқу аптасы енгізілді.
- қалыптастырушы (формативті) және жиынтық (суммативті) бағалаудан тұратын критериалды бағалау жүйесі енгізілді.
- практикада «Электронды күнделік» қолданыла бастады.
- мектептік білім беруді мемлекеттік қаржыландыру мөлшері ондағы оқушылардың санына тәуелді болатындығы жарияланды.

Білім берудің жаңартылған мазмұны мұғалімнің мойнына *жаңа міндеттерді* жүктеді:

- тақырыпты оқыту мақсаттарын қалыптастыра білу;
- оқу процесі үшін ақпараттық ортаның мүмкіндіктерін ұтымды қолдану;
- дамыта оқытуға дағдай жасау, сын тұрғысынан ойлауды дамыту;
- оқушыларды өздігінше білім алуға дағдыландыру;

- қойылған мақсаттарға жетуді көздейтін ағымдық нәтижелерді бағалай білу;

Үштілдік оқытуға байланысты: келешекте барлық мектептерде Қазақстан тарихы қазақ тілінде, Әлемдік тарих – орыс тілінде оқытылуы, жоғары сыныптарда төрт пән (химия, физика, биология және информатика) ағылшын тілінде өткізілуі жоспарланып отыр.

Мектептерде біртіндеп латын хәрішіне көшу іске асырылады.

Тоқтала кетсек, кириллицада басылған мыңдаған том кітаптар латынға көшірілгенше бір-екі ұрпақ кітап оқудан босатылады деген қауіп бар. Қазіргі кезде балаларға онсыз да кітап оқытуды дағдыландыра алмай жүрген жайымыз бар. «Латынша» оқуды бастайтын балалар үшін кітаптардың 70 жылда жиналған қоры жай қағаз болып қалады.

Білім берудің мазмұнын *жаңарту шараларының* ішінде негізгі көңіл бөлінетін жайт ол – қазіргі өмірде кеңінен қолданылатын дағдылар.

Жаңарту жағдайларындағы *оқыту процесінің ерекшелігі* – оқыту процесі оқушылардың «өздігінше білімге жетуі әрекеттерімен» сипатталауында. Бұл жағдайларды оқушы – таным субъектісі, ал мұғалім оқушылардың танымдық қызметін ұйымдастырушы болмақ.

Жаңартылған оқу бағдарламаларының *мазмұндық ерекшеліктерінің* негізгісі – оқу процесінің технологияландырылуы, яғни ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар ұсынылады. Оқыту бағдарламасынан оқу жоспарларының айырмашылығы – жоспарлар тек ұсынылады, яғни мұғалімдер оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, оларды өз ыңғайына қарай бейімдеуі мүмкін.

Білім берудің мазмұнын жаңарту шараларының тағы біреуі – бағалау жүйесіне енгізілген өзгерістер.

Критериалды бағалаудың артықшылықтары мен кемшіліктеріне тоқтала кетейік [2,13 б.].

1) Критериалды бағалаудың мақсаттарының бірі: бағалаудың *объективтілігі* мен ашықтығы.

2) Оқыту процесінің барлық қатысушылары, яғни оқушылар, ата-аналар, мұғалімдер үшін бағалауды әлдеқайда түсінікті етеді.

3) Өзін өзі бағалау дағдыларын дамытады.

4) Өз еңбегінің нәтижесі үшін жауаптылықты тәрбиелейді.

5) Оқуға мотивацияның артуына оң әсер етеді.

Десек те, кез келген бағалау критериалды, критерийсіз бағалау мүмкін емес, сондықтан атауының өзі күмәнді.

1-ші өзгешелік бойынша: күнделікті («критериалды емес») журналға қойылатын баға да бағалаудың ашықтығын қамтамасыз ететін: қай күні, қандай тақырып бойынша бағалау жүргізілгені журналда көрсетіледі. Ал ол тақырыптың ішінде қандай білім, білік дағдыларды қандай деңгейде меңгерілгенін мұғалім мен оқушы біледі, ал үшінші адамдарға оны білудің қажеті жоқ, **мұғалімге сену** керек. Мұғалімнен қойылған бағасының әділеттілігін дәлелдеуді қажет еткізіп, оған әрқашан ақталушының рөлін жүктеу мұғалімнің абыройын түсіреді. Мұғалім бағасының объективті еместігіне күмандану қажет емес, бұл мұғалімдер қауымдастығына сенімсіздік тудырады және бұл шара мұғалімді дайындаған ЖОО-ға да сенімсіздікпен қарауға қоғамды итермелейді.

Бағалаудың «түсініксіз» болған жағдайларын (2-ші ерекшелік бойынша) практикада кездестіру қиын, сонымен қатар, мұғалімнің бағасына күмандану қажет емес, ол өз ісін білетін маман.

Мотивацияға қатысты (5-ші өзгешелік): бағалаудың бұрынғы жүйесінде де балалар, қандай бағаны не үшін алғандарын білетін, дәл солай, бұл оқу мотивацияның артуына әкелетін, яғни бұл жаңалық емес.

Бағалау критерийлеріне сәйкес оқушылардың оқу жетістіктерінің деңгейлерін суреттеу «Рубрика» әдісі арқылы іске асырылады.

Рубрика, нақтысында, ескіше тоқсандық табельдердің «жетілдірілген» түрі. Тек оны толтыру үшін мұғалімге әлдеқайда көп **қағаздық жұмысты** орындау қажет: Бағалаудың бірнеше критерийлері және әрбір критерий бойынша, әр оқушының (!) оқу жетістіктерінің үш деңгейіне («төмен», «орташа», «жоғары») сәйкес **білім мен біліктерінің сипаттамасы** көрсетілуі тиіс. Рубрика түріндегі ақпарат ата-аналарына да ұсынылады. Оларға математикалық, физикалық, т.б. білім мен біліктерінің сипаттамасы түсінікті болар ма екен деген ой туындайды.

Журналға қойылған бағалардың негіздемелері (білім мен біліктерінің сипаттамалары) «мұғалімнің басында», оны қағазға шығарып, қағаздық жұмысты көбейтудің қажеттілігі түсініксіз.

Оқушыларға журналға баға қоймау туралы.

Оқушыға мүмкіндігінше, күнделікті журналға баға қою керек және ол бағасын білуі керек (айтпақшы, «Платонус» жүйесі бойынша солай).

Мектеп мұғалімі мен ЖОО оқытушысы ұқсас жұмыс атқарғанымен, нақтысында олардың күнделікті атқаратын ұстаздық еңбектерінің айырмашылығы көп. Ең негізгісі ол – «универде» тәртіп мәселесі шешілген. Бағалауды азайтқысы келетіндердің негізгі

аргументтері – **баланың психикасы**, яғни балаға қойылған бағаның теріс әсерінің негізгісі, ол – бағаның баланың толықсыздық комплексін қалыптастырып, оны оқыту мен тәрбиелеу ісіне қосымша қиындықтар туғызуы.

Ал сонда **мұғалімнің психикасы** туралы олар ойланды ма екен?

Бұл өте күрделі мәселе. Расында, сыныптағы балалардың білім деңгейі де, мәдениеті деңгейлері де бірдей емес. Олардың оқуға көзқарастары да әртүрлі. Олар мектептік пәндердің көбі келешекте керек емес деп санайды және ол рас. Математиканың, физиканың, химияның т.т. өзінің болашағындағы қажеттілігіне күманданатын оқушылар да аз емес. Ондай оқушылар әрбір сыныпта бар десек қателеспейміз. Бұл балалар не мұғалімге кедергі етпей, тиыш қана сабақта «өз шаруасын» істеп отырады, не болмаса мұғалімнің сабақ жүргізуіне мүмкіндік бермей, сәйкесінше басқа балалардың сабақты меңгеруіне кедергі етеді. Осындай «әскери жағдайда» мұғалімге бірден бір көмекші ол – балаға баға қою мүмкіндігі. Педагогика мен баланың психологиясынан хабары барлар бұл жайтты өзінің оқытушылық және тәрбиелік мақсаттарында ұтымды қолданып келді.

Әрине қазір, бұл сөзден кейін, «тәртіп үшін оқу пәнінің бағасын төмендету – дидактикалық қағидаларға қайшы» деп «ойбайлайтындар» табылады. Бұған жауап:

- біріншіден, оқушы мың жерден еш бағадан қорықпайтын «ержүрек» болып танылғанымен, ол «екі алуды» армандамайды;

- екіншіден, ол «екі» алса оның ата-аналары ол үшін «басынан сипамайды», «сотка» немесе басқа «ойыншық» әпермейді (яғни, керек емес проблеманы туғызудың қажеті жоқ екенін түсінеді);

- үшіншіден, ерте ме, кеш пе, тоқсандық, жылдық баға перспективасын ол, әрине, түсінеді;

- төртіншіден, бүгін «жағымсыз» баға алғандар ертең немесе кейін оны түзету қажеттілігін сезінеді;

- бесіншіден, мұның бәрі – оқу **мотивациясын** жандандырады;

- алтыншыдан, бағалауды шектеу мұғалімнің тәртіпті реттеу «рычағынан» айырып, онсыз да «қиын жұмысын» ауырлатып, оның **психикасын** әлсіретеді;

- жетіншіден, «тәртібі үшін» баға қойылмауы үшін, тәртіпсіздерге сабақ соңында сабаққа байланысты сұрақ қойып, бағаның сабақты білмегені үшін қойылғанын көрсету қиын емес.

- сегізіншіден, баға қойылмауы салдарынан, тәжірибелі ұстаздардың пікірі бойынша, «оқушылар үй жұмысын орындауды қойды» (әрине, баға үшін ешкім оқымайды, алайда, бағаның қосымша мотив екенін де ұмытпаған жөн).

40 минуттық сабақта қажетті білім толық меңгерілмейді, саналы түрде білім меңгерілуі үшін оқушы үйде, өздігінен жұмыс жасап білімдерін бекітуі керек. Бұл бұрынан белгілі қағида.

Білім беру жүйесінің сапасыздануы туралы.

Л.Н. Толстойдың «Соғыс пен бейбітшілік» романы бойынша көптеген көркем фильмдер түсірілді. Ол фильмдер қаншалықты ұзақ болғанымен, романда жазылған ойлар мен басқа да ақпараттарды толық бейнелей алмайды. Романдағы жазылғанның, «сандық мөлшерлейтін» болсақ, экранға жететіні 40-50 пайызы ғана. Кітаптың қалған бөлігі көрерменге жеткізілмей, жоғалып қалады.

ҰБТ жүйесін осы құбылыспен салыстыруға болады. Мектеп оқулықтарындағы берілген ақпараттың 60-70 пайызы ғана ҰБТ тапсырмаларын қамтиды. Жоғары сынып оқушылары ҰБТ-ға саналы түрде дайындала отырып, ҰБТ тапсырмаларымен типтес тапсырмаларды ғана орындап жаттығады. Сонда, роман мен кино мысалында сияқты, оқу бағдарламасындағы «маңызды емес» деп таңылған білімдер игерілмей қалады.

«Жаңартылған білім мазмұнына» сәйкес енгізілген критериалды бағалау жүйесі бойынша, оқушыларға күнделікті бағалар журналға қойылмай, оларға тек «бөлім бойынша бақылау» және «тоқсандық бақылау жұмысы» негізінде ғана баға қойылады. Бұл жағдайды «түсінген» оқушылар мен мұғалімдер өз күштерін бағдарламадағы білімді емес, ТБЖ дағы тапсырмаларға типтес тапсырмаларды игеруге жұмсайды да, қалған «маңызды емес» білім оқушының білім қорынан тыс қалады.

Нәтижесінде, бағдарламалық білімнің көлемі мен мазмұны критериалды бағалау жүйесінің көмегімен бір рет «кесіледі» де, екінші рет ҰБТ ға дайындық нәтижесінде, біржола «қырқылады».

Мұның бәрі елдегі білім беру жүйесінің сапасыздануына әкелетіні сөзсіз.

Түйін.

1) Мұғалімнің жалақысы артып, әлеуметтік жағдайы жақсартылса, мұғалімдікке ұмтылатындардың санын көбейтуге өкімет тарапынан іс-шаралар атқарылса, нарық заңдылықтары бойынша мұғалімдердің сапасы да артатыны түсінікті. Бұл жағдайда, «жаңартылған оқыту мазмұнын» орталықтан (жоғарыдан) барлықтарына міндеттеудің де қажеті болмайды, ол әдістемелер елдегі ұстаздар ортасынан өзі өсіп өнеді. Оған дәлел – НЗМ(НИШ) мектептерінің ұстаздарына жақсы жағдай жасалынуы олардың шығармашылықпен жұмыс жасауына себепкер болып, қазіргі кезде олар елдің мектептері үшін үлгі ретінде ұсынылып отыр.

2) Жоғарыда аталған «Жаңартылған оқу бағдарламаларының мазмұндық ерекшеліктері» мен «мұғалімнің жұмысында пайда болған жаңа міндеттерді» іске асыру үшін, алдымен, мазмұны осы мақсаттарға сәйкес **оқулықтар** жазылуы керек, ал ол оқулықтар әлі дайын емес.

Жаңартылған білім мазмұнына сәйкес НЗМ мұғалімдері жазған оқулықтар мазмұны біріншіден, елдегі жалпы білім беру мектептері үшін бейімделмеген, екіншіден, қолданыстағы ескі стильде жазылған оқулықтар «жаңартылған білім беру» міндеттеріне сәйкестендірілмегендігінен, оқулық авторлары әзірлеуге тиісті оқу материалдарын пән мұғалімдері күнделікті сабаққа дайындық барысында әзірлеуге мәжбүр болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ (Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 17 Қаңтар 2014 жыл)

2 Методологические и учебно-методические основы внедрения системы критериального оценивания учебных достижений обучающихся. Методическое пособие. – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2015. – 58 с.

Резюме

В статье анализируются преимущества и недостатки «Обновленного содержания образования», а также его положительные и отрицательные воздействия на профессиональную деятельность учителя.

Resume

The author of the article analyzes the advantages and drawbacks of the “Revised education content” as well as its positive and negative effects on the professional activity of a teacher.

**ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ТІЛДІК ЕМЕС
МАМАНДЫҚТАРҒА «КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН ШЕТ ТІЛІ»
ПӘНІН ОҚЫТУ**

Н.А. УСТЕЛИМОВА

педагогика ғылымдарының кандидаты

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

А.Б. КАСЕНОВА

аға оқытушы, магистр

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Г.С. КАСБАЕВА

аға оқытушы, магистр

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Мақалада Қазақстанның жоғары оқу орындарындағы көптілді білім беру аясында «Кәсіби бағытталған шет тілі» пәнін оқыту мәселесі қарастырылады. Елімізде жүзеге асырылып жатқан қазіргі тілді оқыту жүйесінің ерекшеліктері және ағылшын тілін кәсіби бағытта оқыту уақыт талабы тұрғысынан өзекті болғандықтан, бұл саланың көптеген әдістемелік мәселелері дер уақытында зерттелуін қажет етеді. Осы еңбекте мамандық бойынша типтік оқу бағдарламадағы, курс аяғында студенттер міндетті меңгеру керек білім, білік, дағдылар әдістемелік тұрғыдан талданып, сараланған. Сонымен қатар, еліміздегі жоғары оқу орындарында кәсіби шет тілін оқытуды жетілдірудің заманауи жолдары ұсынылған.

Түйін сөздер: кәсіби бағытталған шет тілі, жоғары кәсіби білім, типтік оқу бағдарламасы, шет тілін коммуникативті бағытта оқыту, лингвистикалық, прагматикалық және әлеуметтік-мәдени құзыреттілік.

Қазіргі заманғы Қазақстан үшін үштілді тұлға болу – әр адамның дербес табыстылығының міндетті шарты екендігін Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2011 жылғы 28-і қаңтардағы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» атты Қазақстан халқына Жолдауында айтқан болатын.

Елбасымыздың «Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан» Жолдауында айтылған «Қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі», -

деген сөзі көптілді қоғам қалыптастыруда басты бағыт-бағдар бола алады [1]. Осы бағытқа сай, қазіргі таңда білім беру мен тілді дамыту ұсталынатын негізгі басымдықтар ретінде танылып отыр. Білім саласында да тілдерді оқыту жүйесінде көптеген игі өзгерістер жүргізілуде. Атап айтсақ, балабақшадағы өзгетілді топтарға қазақ тілін оқыту; балабақшада бұлдіршіндерге ағылшын тілін оқыту; орта білім беретін мектептерде қазақ және ағылшын тілдерін оқытуға сағат санын көбейту; мектеп-гимназияларда ағылшын тілін екінші сыныптан бастап оқыту; тілді оқытуға ерекше көңіл бөлетін мамандандырылған мектептер ашу, еліміздегі жоғары оқу орындарында көптілді топтар ашу. Көрсетілген игі өзгерістердің барлығының түпкі көздейтін мақсаты – бірнеше тіл меңгерген, өз мамандағы саласында кәсіби маман және жеке тұлға ретінде өзін жан-жақты дамытып, ішкі мүмкіндіктерін жүзеге асыра алатын, бәсекеге қабілетті, отандық және әлемдік еңбек нарығындағы талаптарға сай келетін тұлға тәрбиелеу.

Үнемі кәсіби өсу мен ұтқырлыққа дайын, әлемдік стандарт деңгейіне сәйкес жұмыс жасауға қабілетті, білікті маман даярлау Қазақстандағы жоғары кәсіби білімді жаңғыртудағы басым бағыттардың бірі болып саналады. Осыған байланысты жастардың шет тілін биік деңгейде білуі – басты шарт. Сондықтан да I курстың тілдік емес мамандықтарының міндетті пәндік бағдарламасына енгізілген «Шетел тілі» пәнін оқытудың сапасы мен биік нәтижелерге қол жеткізу міндеттерінің де мазмұны заман талабына бейімделуде.

I курстың тілдік емес мамандықтарына арналған «Шетел тілі» пәнінің мақсаты – шет тілінде қажетті деңгейде (A2), базалық қажетті деңгейде (B1), базалық стандарт (B2) деңгейлерінің талаптарына сай білім беру. Шет тілі пәнін оқыту үдерісінде тілдік емес мамандық студенттерінің мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру.

Al екінші курста студенттер бір семестр бойы «Кәсіби бағытталған шет тілі» пәнін оқиды. Магистратураның бірінші оқу жылында коммуникативтік құзыретін жетілдіру мақсатында шетелдік әріптестермен қарым-қатынас орнату және ғылыми-практикалық жұмыстар орындау барысында өзі меңгерген шет тілін қолдануы үшін, сонымен қатар магистранттың халықаралық кәсіби ортаға еркін кірігуі үшін аса маңызды болып саналатын «Кәсіби шет тілі» пәні оқытылады.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде 2011-2012 оқу жылдары «Кәсіби бағытталған шет тілі» пәні тілдік емес факультеттерде міндетті оқу пәні ретінде енгізілді.

Алдымен аталған пәннің даму тарихына үңілсек, оның алғашында «Кәсіби тілдесімге арналған шет тілі» (Language (English)

for Specific Purposes – LSP (ESP)) атауына ие болғанын атап өту керек. Бұл әдістемелік бағыттың негізін салушылар – П.Стивенс, Дж. Ивер, Дж. Уэллс. Әдістемелік мектеп 1962 жылдан бастау алады деп айтуға болады. Бұл әдістемелік жүйе бойынша тілдің көмегімен берілетін хабар мазмұнына қатысты шет тілінің вариативтілігі қарастырыла бастады, яғни жалпы мақсаттағы шет тілі, іскерлік шет тілі, кәсіби пікір алмасудағы шет тілі болып іштей саралана бастады. Атап өтетін тұсы, кәсіби тілдің қолдану аясына қарай бір-бірінен айырмашылығы да жоқ емес. Мысалы, тарихшыларға, мәдениеттанушыларға, археологтерге арналған кәсіби бағытталған шет тілінің, шынында да, физиктердің, математиктердің кәсібіне бағытталған шет тіліне қарағанда айырмашылығы бар. Өйткені, бірінші жағдайда пән мазмұнының өзекті шарты елтану, тілдік елтанымдық білімдерге негізделген әлеуметтік мәдени оқыту болып табылады. Әлеуметтік мәдени білімнің мақсаты – білім алушыларды тілдік қарым-қатынастың жаңа әдісіне үйретумен бірге, әсіресе, осы тілде сөйлейтін халықтың мәдениетіне мейлінше тереңірек бойлату да болып табылады. Елтанымдық білім, негізінен, энциклопедиялық және фондық білімдерге иек артуымен қатар, сол елдің нақты тұрмысының ерекшеліктері туралы да мағлұмат беруі шарт. Ал, тілтанымдық тұрғыдан келгенде, білім алушылардың сол ұлттық тіл бірліктері жүйесінің семантикасында көрініс берген сөздік қорды меңгертуді көздейді. Сонымен қатар, білім алушыларға сол елде қабылданған күнделікті және іскерлік типтік жағдаяттарда орын алатын тәртіптік этикеттерді меңгертудің зор маңызын атап кетуге болады. Сол себепті де, студент түпнұсқа – аутентикалық мәтіндерді тыңдағанда және оқығанда, оның мазмұнын түсіне білуі міндетті болмақ.

Осы пәнді оқып-меңгеруі барысында студент ұлттық дәстүрлер, мерекелер, сол елдің тарихы, соның ішінде мәдениет, техника тарихының қазіргі заманғы аспектілері туралы негізгі мәліметтерге қанығатындай білім алуы қажет. Ал техникалық мамандықтарға арналған кәсіби бағытталған шет тілі болса, студенттерді игеріп жатқан мамандығы бойынша жаңа ұғымдар жасалуындағы жалпы үрдістермен таныстыруды көздегені дұрыс. Студенттер өздері дайындалып жатқан мамандығы бойынша ғылыми ұғымдар мен терминдер жүйесін меңгеруге, техникада орын алатын жүйелі құбылыстардың қазіргі түйткілді заңдылықтарын оқып үйрену керектігі белгілі. Кәсіби техникалық тіл формулалар мен схемалар, ғылыми анықтамалардың тілі болғандықтан, оқытылатын кәсіби шет тілі курсының мақсаты мен міндеттері де игерілетін мамандықтың өзіндік ерекшеліктерінен туындайды.

Қазақстандық жоғары оқу орындарындағы тілдік емес мамандық студенттеріне арналған кәсіби бағытталған шет тілінің мақсаты мен мазмұны ҚР БҒМ бекіткен шет тілінен білім беруді дамыту тұжырымдамасының негізінде анықталады.

Типтік оқу бағдарламаларында курс соңында студент меңгеруі тиіс іскерліктер мен дағдылар жүйесінде айқын көрсетілген. Оларды атап өтетін болсақ:

- мамандық бойынша терминологияны меңгеру;
- шетел тіліндегі схемалар, диаграммалар, графиктер, формулалар сөйлету;
- шетел тіліндегі кәсіби мәтіндердің түйіні мен қысқаша мазмұнын беру;
- мамандық бойынша шетел тіліндегі мәтіндердің негізгі және қосымша мазмұнын түсіну;
- ана тілінен шетел тіліне немесе шетел тілінен ана тіліне (оқу тіліне) жазбаша және ауызша аударманы жүзеге асыру;
- шетел тілінде жазбаша баяндамалар, ауызша баяндамалар және презентациялар дайындау;
- халықаралық ғылыми конференцияларға қатысу [2].

Осы мақалада кәсіби бағытталған шет тілін оқыту тәжірибеміздегі «Биотехнология», «Құрылыс», «Радиотехника және байланыс», «Физика», «Математика және компьютерлік модельдеу» мамандықтарының типтік оқу бағдарламаларын талдай отырып, осы салалар бойынша алға қойылған міндеттер жүйесі қарастырылады. Жоғарыда аталған іскерліктер мен дағдылар жүйесін негізге алатын болсақ, шет тілін коммуникативті-бағдарлы оқытуда жетекші оқу әрекеті – оқылым болып табылады. Студент тарапынан дайындалған реферат, баяндама, эссе немесе ғылыми жұмысты қорғауда студенттің монолог түріндегі сөйлеу әрекеті алдыңғы орынға шығарылады. Бұл әдіс шетел тілінде мамандықты меңгерудің басты ерекшелігі болып табылады.

Кәсіби бағытталған шет тілін оқыту барысында студенттерде қалыптасуы тиіс деп күтілетін коммуникативтік құзыреттіліктің ішкі құраушы жүйесінің компоненттері келесідей болып анықталады:

- түсіну қабілетімен бірге мақсатты түрде, сөйлесім мен қарым-қатынасты қолдау ниетінде нақты жағдаятқа сәйкес шет тілінде пікірін білдіру коммуникативтік құзырет;
- тілдік білімді қолдану ережелері аясындағы жүйеліліктен құралған лингвистикалық құзырет;
- белгілі бір қалыпты тілдік-сөйлеу жағдаяттарында сөйлеу әдеби ережелері туралы білімге, тілі оқытылып жатқан елдің ұлттық-мәдени

ерекшелігіне және осы білімнің негізінде өзіндік сөйлеу мәдениетін қалыптастыратын лингвоелтанымдық құзыреттілік.

- тілдік ортаға еркін бейімделу мүмкіндігін, мәдениетаралық байланыста кездесуі мүмкін әлеуметтік-мәдени келіспеушіліктің алдын алатын әлеуметтік-мәдени құзырет;

- әңгімелеушінің пікірін ұғына білуді тілдік мінез-құлықты жоспарлап үйренуге және мәліметті қисынды етіп беру шеберлігін танытатын дискурстық құзырет;

- студенттердің білім алуға құлшына отырып, шет тілдік дағдылары мен біліктілігін тиімді және нәтижелі меңгеру шеберлігін білдіретін әдістемелік құзырет;

- студенттің бөгде тілдегі қызметін кәсіби-бағытталған байланыс жағдаяттарына сәйкес ұйымдастыра білу қабілетін көздейтін кәсіби құзырет [3].

Пәнді оқыту бойынша алға қойылған мақсаттарға жету үшін және жоғарыда аталған құзыреттерді қалыптастыру үшін оқытудың сол нәтижеге қол жеткізуді тиімді әрі сапалы ететін әдістер жүйесі анықталуы тиіс екендігі белгілі. Кәсіби-бағытталған шет тілі курсының жүйеге асырылуы барысында оқыту формасының барлық дерлік түрлері қолданылады. Атап айтсақ, практикалық сабақтар, қазіргі заманғы техникамен жабдықталған аудиториялық сабақтар, жазбаша және ауызша үй тапсырмалары, студенттер дайындаған эссе, рефераттарды талқылау, рөлдік және іскерлік ойындар, кейс-стади, «дөңгелек үстелдер», шығармашылық жобалар тәжірибемізде орын алып, әрбірінің түпкі көздеген мақсатқа жетуде өзіндік тиімділігі анықталды.

Студенттердің өзіндік жұмысты орындауы үшін берілетін тапсырмалар мен нәтижелі орындауына қолдау жасайтын әдістемелік нұсқаулар силлабуста толыққанды баяндалып беріледі. Арнайы әзірленген жұмыс оқу бағдарламасы бойынша студенттің аудиториядан тыс уақытта міндетті теориялық материалды игеруіне, мультимедиялық құралдарды пайдалана отырып орындауына, практикалық сабақтарға дайындалуына, жазбаша жұмыстарды орындауына көп көңіл бөлінеді. Ол тапсырмалардың жақсы нәтижеге жетіп, жоғары көрсеткіштерге жетуі үшін, оқытушы тарапынан дербес кеңес берулер ұйымдастырылады.

Пән бойынша оқу материалдарын меңгеруде қолданылатын жетекші әдістердің бірі – оқылым. Оқылым барысында студенттің оқу материалымен танысуы, қарап шығуы, іздестіруі, үйренуі, сөйлесуі сияқты шет тілін үйренуге аса қажетті дағдылары дамытылады.

Оқылым арқылы студенттің шет тілінде лексикалық, грамматикалық, айтылым (дыбыстау) және орфографиялық дағдылары қалыптасады.

«Кәсіби бағытталған шет тілі» пәнін оқыту әдістері студенттің сабаққа белсенді қатысып, сапалы білім алып, өзін жетілдіруімен бірге жалпы тұлғалық болмысының қалыптасуына да игі ықпалын тигізеді. Сонымен бірге студенттің болашақ кәсіби дағдылары қалыптасуына, болашақ кәсібіне қатысты мәселелерді шығармашылықпен шеше алуы үшін кейс стади әдісі де тиімді болып табылатынын көрстіп кетуге болады. Тиімді әдістер қатарында сонымен қатар коммуникативтік дағдыларды қалыптастырып, дамытуға сеп болатын оқыту әдістері де болады.

Кәсіби шет тілін оқытуда қолданылатын әдістерді жүйелеудің өзіндік ұстанымдарын да атап көрсету керек. Олар:

- ұжымдық өзара әрекет ұстанымы;
- тұлғалық-бағдарлы қарым-қатынас ұстанымы;
- білім беру процесін рөлдік ұйымдастыру ұстанымы;
- оқу материалы мен оқу үдерісіне зейін қою ұстанымы;
- жаттығулардың жартылай функционалды ұстанымы.

Бұл ұстанымдардың, әсіресе, белсендіру әдістерін қолдануда басшылық ететін орны зор. Кәсіби шет тілін оқытуды коммуникативтік қырынан белсендіру үшін топтағы студенттердің барлығы белсенділікпен жұмыс жасайтын әдістер қолданылуы керек. Студенттер өзара сөйлесу, диалог құру, бірігіп жазба тапсырма орындау сияқты оқу тапсырмаларын орындап бір-бірімен тікелей тілдік қарым-қатынаста болуы тиіс. Топтық жұмыстар орындатудың осындай тұста орны ерекше болады. Белсенді оқыту барысында жобалау әдісі, пікірталас, кәсіби-бағытталған оқу-рөлдік ойындары, жазбаша жұмыстар кеңінен қолданылады. Бұлар студенттерге меңгеріп отырған білімі мен дағдыларын жазбаша тапсырмалар орындауда, тестілер орындауда, эссе жазуда, өзінің болашақ мамандығына қатысты жеке және іскерлік сипаттағы хат-хабарларды жасауында тірек болып саналады.

Кәсіби-бағытталған шет тілі пәнінің мазмұны келесідей құрамнан тұрады:

- коммуникативтік қызмет саласы,
- тақырыптар мен сөйлеу жағдаяттары;
- студенттердің болашақ кәсібін қамтитын сөйлеу әрекеті мен сөйлеу материалы мен тілдік материал (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, орфографиялық ережелер мен дағдылар).

Сонымен қатар, студенттің шет тілін қарым-қатынас құралы ретінде арнайы қолдану (сөйлеу) дағдыларын деңгейіне өсуіне оқу-

әдістемелік тұрғыдан жетекшілік ететін практикалық кешеннің де маңызды орны бар екенін арнайы көрсетіп кету керек. Бұл практикалық тұрғыдан әзірленген кешеннің мазмұнында мәдениетаралық сөйлеу-тілдік жағдаяттарда, тілдің иегері болып табылатын елдің болмысы, ұлттық-мәдени ерекшеліктерін танып-білуге және нәтижелілікпен меңгеруіне қажетті оқу және бейімделу білігі мен амал-тәсілдерін, оқу шарттары мен мәдениетін қамтамасыз ететін ақыл-ой еңбегін қалыптастыруды көздейтін контент молынан ұсынылады. Осындай ұйымдастырылған білім беру үдерісінің негізінде студент шет тілін шынайы мәдениетаралық қарым-қатынас жағдаяттарында қолданып, басқа халықтың өмір салтын, өмір сүрудегі ұлттық ерекшеліктері бар іс-әрекеттерді түсініп, меңгере алады. Осылай студент өзі үйреніп жүрген тіл еліне деген көзқарасын қалыптастыру арқылы тілдік әлем бейнесін кеңейтеді.

Пәннің мазмұнында әлеуметтік мәдени білімге, елтанымдық және лингвоелтанымдық білім компоненті болуына үлкен көңіл бөлінеді. Осылардың әрқайсысына қысқаша тоқталып өтейік.

➤ Әлеуметтік-мәдени білімнің мақсаты – білім алушыларды тек жаңа тілдік қарым-қатынас тәсіліне баулу ғана емес, сонымен қатар, сол тілде сөйлейтін халық мәдениетімен етене таныс болуына жағдай жасау болып табылады.

➤ Елтанымдық білім тілі оқытылатын елдің энциклопедиялық және фондық білімді, сондай-ақ болмысын тануды қамтиды.

➤ Лингвоелтанымдық білім мәдениеті оқытылатын тілдің тілдік бірліктердің семантикасын сипаттап, білім алушыларға сөздік қорды жеткілікті меңгеруді ұсынады.

➤ Сондай-ақ, үлкен маңызға ие – өзін-өзі ұстау немесе этикет, оқытылатын тілдің әдеби күнделікті және іскерлік (шектеуі бар) жағдайда, тілі оқытылатын елдің әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін білу, сондықтан мәтіндерді тыңдап немесе оқығанда студент оларды қабылдап, түсінуі тиіс.

Пәнді оқып-меңгеруі барысында студент тілдің иегері болған елдің ұлттық салт-дәстүрлерін, мерекелерін, сол елдің тарихы туралы негізгі мәліметтерді, сол елдің тарихы, мәдениеті, техникасы, ғылымы дамуын, қазіргі заманға сәйкес қажетті аспектілер жөнінде ақпараттарды оқып-біледі.

Пәнді игеруі барысында студент шет тілінде кәсіптік бағытта монологтік пікір білдіріп, сол тілде ғылыми мақалалар мен мәтіндерді құрастыру дағдыларын қалыптастырады, өз ойын білдіруде ширақ сөйлеуге машықтанып, сөйлеу дағдыларын дамытады. Әр сабақ сайын шет тілінің академиялық грамматикасының негіздерімен,

стилистикасымен танысады. Академиялық қабілетін ұштай түсіп, шет тілінде академиялық ғылыми-анықтамалық аппарат ұстанымдарын ресімдеуді, ғылыми жұмыстарды жазу кезінде дәлдік пен нақтылық, ойды жинақтап қағазға түсіру тәсілдері, дәйексөз қолдануды үйренеді. Студент шет тілінде ғылыми жұмыстарды рәсімдеу ережелерімен, лингвистикалық-лексикалық, фонетикалық, грамматикалық материалдарды сауаттылықпен пайдалану дағдыларын меңгеріп, шет тілінің академиялық мақсатта қолданылатын негізгі әдістерін игереді.

Ендігі кезекте біз, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің тілдік емес факультеттерінде кәсіби бағытталған шет тілі пәнін оқыту тәжірибесімен бөліссек, 2016-2017 оқу жылында кейбір базалық пәндер кафедралар өздерінде арнайы лингвистикалық және әдістемелік дайындығы болмаса да, «Кәсіби бағытталған шет тілі» пәнін оқытуды іске асыру жөнінде қабылдаған шешімдері тәжірибе барысында сәтсіздікке ұрындырды. Олай болуының да себептері жеткілікті.

Біріншіден, аталған курс тек өздерінің мамандықтары бойынша оқу және ғылыми-зерттеу жұмыстарын презентациялау дағдыларын қалыптастырып қана қоймай, сөйлеу қызметінің барлық түрлері бойынша біліктерін жетілдіруге бағытталуға тиіс еді. Сондықтан кәсіби шет тілін оқыту маманның лингвоәдістемелік дайындығы мен пән ерекшелігін ескеруді талап етеді. ЖОО-дағы кәсіби бағытталған шетел тілінен сабақ беретін оқытушының міндетіне студентке жай ақпарат беріп қана қоймай, оларға кәсіби сұранысқа қатысты дереккөздерді қалай алу керектігін де түсіндіре білу керектігінде және оларда туындаған сұранысты қанағаттандыра алатын кәсіби біліктіліктің болуында [4]. Кәсіби бағытталған шетел тілі сабағында оқытушы, біріншіден, әдістемелік жағынан оқытудың әдіс-тәсілдерін дұрыс қолдана отырып, студенттердің кәсіби шетел тілін жетілдірудегі жұмыстарды ұйымдастыра алуы тиіс.

Екіншіден, студенттермен бірлесіп жұмысын талдай отырып, сабақ басында қойылған мақсатқа қол жеткізілгендігін анықтап, түзету іс-шараларына да дайын болуы керек.

Үшіншіден, қажетті кәсіби бағдарланған тілдік ахуалды туғызып, студентке шеттілдік белсенділікті мүмкіндігінше көрсете алуы керек. Соның ішінде, ең бастысы шетел тілінен сабақ беретін оқытушы мен арнайы кафедра оқытушысы арасында өзара тығыз байланыс орнауы қажет. Оқытуға үйретудің педагогикалық ерекшелігі оқыту кезінде жазбаша және ауызша мәтін тапсырмалар, нұсқаулық түрлерін, тапсырмалар, мәтінге жазылған түсініктемелер орындау байланысын сипаттаумен ерекшеленеді. Олардың көмегімен оқытушы білім

алушының мәтінді түсіну үдерісін басқарады. Дегенмен, бұл оқытуға үйретудегі педагогикалық қызметте оқытушы мен студенттер арасындағы ауызша сөйлеу қарым-қатынасын болдырмайды деген сөз емес. Бәрімізге белгілі, бір мәтін негізінде оқуға және сөйлеуге үйрету қатар жүруі қажет, оларды педагогикалық жағынан оқыту үдерісінде бөлек бөлек қарастырылуы мүмкін емес [5].

Шет тілін оқытуда оқытушы қызметінің сәтті болуы тиімді әдіс қолдану арқылы кәсіби бағытталған шет тілі пәні бойынша мамандыққа қатысты мәтіндерді дұрыс, сауатты іріктеп, яғни мәтіннің ақпараттылығы мен мазмұндылығына аса зор мән берілуінде. Осы тақырып аясында жүргізілген тәжірибелерді зерделегенде нәтижелердің көрсеткені: тілдік емес мамандық студенттерін оқытуда оларға мамандықпен тығыз байланысты кәсіби сөздер қорын қолдануды күшейтіп, мәтіндерді, кәсіби терминдерді оқытқан жағдайда ғана жақсы нәтиже алатындығымыз дәлелденді.

2015 жылдан бастап, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде көптілді топтарды жасақтап, оқыту қолға алынды. Бұл жаңа инновациялық жобаның басты мақсаты – еліміздегі үштілді білім беру саясатын жүзеге асыру. Аталмыш топтарда білім беру үш тілде жүргізіледі. Осы топтарда үш тілді меңгерген кез келген 1 курс студенті оқи алады, ол үшін оқу жылының басында өтініш білдірулері керек. Осы жерден біз тілдерді оқытудағы сәйкессіздікті анық көре аламыз, өйткені жаңа ғана ЖОО есігін аттаған 1 курс студентінің мамандығы бойынша сөйлеуге де, кәсіби мағынадағы мәтіндермен де, терминдермен де жұмыс жасау дағды-қабілеттері қалыптаспаған. Тіпті кәсіби бағытталған орыс тілі мен қазақ тілі пәндері тек екінші курста ғана оқытылады. Студенттердің мектептен кейінгі ағылшын тілін білу деңгейлері де әжептәуір төмен. Сондықтан да жоғарыда айтылғандарды дидактикалық, әдістемелік жағынан қарастырып, көптілді топтарда оқыту жұмыстары тек ғана студент кәсіби бағытталған қазақ, орыс, шетел тілдерін меңгергеннен кейін жалғастырса деген тұжырымға келдік. Осылай болған жағдайда ғана пәнаралық байланыс пен сабақтастық принципі сақталады деген ойдамыз.

Жоғарыда айтылған мәселелер жинақталуы барысында тілді кәсіби бағытта оқытуды жетілдіру үшін төмендегі шарттар қажет деген қорытынды жасалынды:

- тілді кәсіби бағытта оқытудағы жетекші әдістемелік мектептердің тәжірибесін оқып-үйренуді тұрақты жолға қою;

- шет тілі оқытушыларын «Кәсіби бағытталған шет тілі» атты пәннің типтік оқу бағдарламаларын әзірлеуге жұмылдыру;

- «Шет тілі», «Кәсіби бағытталған шет тілі» пәндерінің әдістемелік және мазмұндық-құрылымдық ерекшеліктерін талдау барысында сабақтастықты сақтау және арнаулы пәндердің шет тілінде тандалуын енгізу;

- шет тілі кәсіби бағытта оқылатын студент топтарының біртекті болмауы мәселесін қарастыру, яғни шет тілін әр деңгейде меңгеру мүмкіндігі;

- іскерлік келісімдер мен хат алмасуды жүргізудің білім, біліктілік және дағдыларын қалыптастыру мақсатын көздейтін іскерлік тілді оқытуды, сонымен бірге кәсіби жағдаяттар аясында телефондық сөйлесулерді жүзеге асыру;

- кәсіби бағытталған шет тілін тілдік емес мамандықтарға оқытуды шет тілін меңгерудің халықаралық стандарттық B2+LSP деңгейіне (арнайы мақсаттағы тілдік норма) сәйкес жүзеге асыру;

- барлық мамандықтар бойынша аталған курстың мақсаты мен мазмұнын анықтап, оқытудың бірыңғай үлгісін жасау;

- шет тілін кәсіби бағытта оқытудың қазіргі заманғы әдістемелеріне қойылатын талаптарды басшылыққа ала отырып, әрбір сабақты шығармашылықпен ұйымдастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Болашақтың іргесін бірге қалаймыз! 28 қаңтар, 2011 ж. https://www.mod.gov.kz/kaz/poslaniya_prezidenta?cid=0&rid=7

2 Типтік оқу бағдарламасы. Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті. – Алматы, 2014. – 85 б.

3 Образцов П.И., Иванова О.Ю. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов [Электронный ресурс]: учеб. пособие / под ред. П.И. Образцова. Орел: Изд-во ОГУ, 2005. – 114 с.

4 Шатилов С.Ф., Агафонова Л.И. Некоторые проблемы создания петербургского учебника иностранного (немецкого) языка на основе усовершенствованного варианта учебной программы. В сб.: Типы и содержание программ по иностранным языкам. РАО, ИОВ, С-Пб, 1994. - С. 31-32.

5 Рощина Е.В. Функции иностранного языка как учебного предмета в системе обучения в университете / Е.В. Рощина // Иностранные языки на неспециальных факультетах: межвуз. сб. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978 - С. 3-6.

Резюме

В статье рассматриваются особенности преподавания дисциплины «Профессиональный иностранный язык» в ВУЗах Казахстана в рамках полиязычного образования.

Resume

This article deals with the peculiarities of teaching the discipline "Professional Foreign Language" in the universities of Kazakhstan in the framework of multilingual education.

ОБЩИЕ ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЯМ ЭЛЕКТИВНЫХ КУРСОВ В РАМКАХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Д.Н. НУРГАБЫЛ

доктор физико-математических наук, профессор

У.А. БЕКИШ

докторант кафедры математики и МПМ,

Жетысуский государственный университет им.И.Жансугурова

Аннотация

В статье излагаются основные предпосылки модернизации и развития мирового образовательного пространства, основные требования программы обновления содержания образования в Республике Казахстан. Приводится обоснование важности содержания элективных курсов в подготовке будущих учителей. На основе проведенного анализа сформулированы общие требования к элективным курсам, осуществлена систематизация этих требований. Перечислены основные знания, приобретаемые студентами при изучении элективного курса «Сингулярно возмущенные общие краевые задачи с граничными скачками для обыкновенных дифференциальных уравнений».

Ключевые слова: образовательное пространство, оценка знаний, обновление содержание образования, элективные курсы.

Президент страны Н.А. Назарбаев поставил высокую планку перед отечественным образованием. Оно должно стать конкурентоспособным, чтобы выпускники казахстанской школы могли конкурировать с иностранными специалистами, успешно работать в отечественных и иностранных компаниях, продолжить обучение в зарубежных вузах [1]. Поэтому важнейшей стратегической задачей образования в РК является интеграция отечественной системы образования с мировым образовательным пространством, формирование конкурентоспособной личности как для внутреннего рынка, так и для внешнего рынка, совершенствования методов обучения и средств, развивающих инновационные, профессиональные компетенции преподавателей и студентов [2].

На современном этапе осуществляется модернизация образовательной системы как в нашей стране, так и в мировом образовательном пространстве. Основными предпосылками модернизации и развития мирового образовательного пространства являются:

- возрастающий интерес развитию человеческого капитала
- интернационализация образования;
- рост конкуренции в экономике
- цифровизация процессов экономики, переход к smart обществу, гуманизация общества;
- рост глобальных, межгосударственных и региональных проблем.

В связи с этим, в современном Казахстане осуществляется процесс обновления содержания образования и вместе с ним формируются новые подходы в обучении, ориентированные на прогрессивные образовательные, информационные, коммуникационные технологии. Этот процесс предъявляет выпускникам-учителям новые требования. Они должны быть креативными, профессионально ответственными и грамотными, интеллектуально развитым, и с высокой мотивацией познавательной деятельности.

Программа обновления содержания образования в РК предполагает, что обучение должно быть деятельностным, проводиться в условиях созданной атмосферы делового сотрудничества, будет осуществляться индивидуализация обучения, реализуются критериальное оценивания достижений учащихся, устанавливаются межпредметные связи, совершенствуются профессиональные компетенции учителей [2].

Согласно государственному общеобязательному стандарту высшего образования, [3] образовательная программа бакалавриата содержит теоретическое обучение, включающее изучение циклов общеобразовательных, базовых и профилирующих дисциплин. При этом циклы базовых дисциплин (БД) и профилирующих дисциплин (ПД) включают дисциплины вузовского компонента (ВК) и (или) компонента по выбору (КВ). ВК и КВ (-далее элективные курсы) определяются ВУЗом самостоятельно и учитывают потребности рынка труда, ожидания работодателей и индивидуальные интересы обучающегося. Цикл БД включает изучение учебных дисциплин и прохождение профессиональной практики и составляет не менее 112 академических кредитов. Цикл ПД включает учебные дисциплины и

виды профессиональных практик, объем которых составляет не менее 60 академических кредитов.

В соответствии с этим заключаем, что элективные курсы выполняют немаловажную роль в формировании ожидаемых результатов обучения. При этом элективные дисциплины разрабатываются преподавателями с учетом своих накопленных знаний. Однако они зачастую не обращают внимания на то, что элективные курсы – это курсы, которые призваны синхронно сочетать способы обучения, познавательную, исследовательскую деятельность студента.

В связи с этим возникает необходимость формулировки общих требований к элективным курсам. Заметим, что содержание элективных курсов в основном зависит от специфики специализации. Однако, согласно Дублинским дескрипторам, а также с учетом **программы обновления содержания образования** можно выделить некоторые общие требования всем элективным курсам. В данной работе с учетом этих условий проводится систематизация общих требований к элективным курсам.

Дескрипторы первого уровня предполагают способности [3]:

- 1) демонстрировать знания и понимание в изучаемой области, включая элементы наиболее передовых знаний в этой области;
- 2) применять эти знания и понимание на профессиональном уровне;
- 3) формулировать аргументы и решать проблемы в изучаемой области;
- 4) осуществлять сбор и интерпретацию информации для формирования суждений с учетом социальных, этических и научных соображений;
- 5) сообщать информацию, идеи, проблемы и решения, как специалистам, так и неспециалистам.

Поэтому для того, чтобы студенты приобрели и демонстрировали передовые современные знания в изучаемой области, могли применять и понимать эти знания на профессиональном уровне, содержание элективного курса должно:

- устранять пробелы в накопленных знаниях;
- развивать и расширять приобретенные знания студентов так, чтобы дополненные данным элективным курсом базовые дисциплины должны становиться в полной мере расширенными современными учебными материалами;
- реализовать междисциплинарные связи, содействующие систематизации полученных знаний;

- интегрировать накопленные знания, приобретенные в рамках разных предметов, для решения научно-исследовательских задач

В эпоху научно-технического прогресса и постиндустриального развития экономики возникает острая необходимость в формировании профессиональных знаний и умений студентов, способствующих их личностному развитию, реализации их возможностей в будущей профессиональной деятельности. Следовательно, для осуществления этой задачи и, кроме того, чтобы студенты могли аргументировать свои идеи, ставить задачи, формулировать проблемы, решать поставленные задачи и предлагать пути решения сформулированной проблемы в изучаемой области, содержание элективного курса должно:

- предоставлять возможность для самовыражения личности на профессиональном уровне, так и для личностного развития студентов;

- создавать все необходимые условия для формирования индивидуальной траектории обучения.

В условиях компетентного подхода к обучению и критериального оценивания достижений учащихся следует формировать у выпускников вуза профессиональные знания и навыки, умения работать в рамках современной развивающей системы образования, обеспечивающей мыслительную активность, самостоятельность в исследовании и обучении. Кроме того, для формирования ключевых компетенций выпускников необходимо [3], чтобы студент имел представление о современных тенденциях в развитии научного познания, умел использовать полученные знания для развития и применения своих идей в контексте научных исследований; имел навыки научно-исследовательской деятельности, решения стандартных научно-педагогических задач. И поэтому содержание научно-педагогических дисциплин должно: способствовать активизации образовательной деятельности студентов; приобщать их к научно-исследовательской работе; способствовать эффективному использованию полученных знаний для решения прикладных и научных задач; обладать существенным развивающим потенциалом умственной деятельности студентов.

Проведенный анализ научно-педагогической литературы позволяет сделать вывод, что содержание элективного курса является актуальным, если оно предоставляет возможность реализации дидактически обоснованного сочетания обучения математическим знаниям и познавательной деятельности по приобретению этих знаний.

С учетом выше перечисленных требований теперь мы можем предложить следующие общие требования к содержанию элективного курса:

- ✓ развивать и расширять приобретенные знания студентов (быть «передовой надстройкой» базовых дисциплин, т.е. дополненные данным элективным курсом базовые дисциплины должны становиться в полной мере углублёнными современными учебными материалами; реализовать междисциплинарные связи, содействующие систематизации полученных знаний);

- ✓ предоставлять возможность для самовыражения личности на профессиональном уровне, так и для личностного развития студентов (создавать все необходимые условия для формирования индивидуальной траектории обучения);

- ✓ устранять пробелы в знаниях;

- ✓ формировать ключевые компетенции выпускников, развивать профессиональные знания, навыки и умения;

- ✓ способствовать активизации познавательной и исследовательской деятельности студентов (приобщать их к научно-исследовательской работе; использовать полученные знания для решения прикладных и научных задач);

- ✓ обладать существенным развивающим потенциалом мыслительной деятельности студентов;

- ✓ иметь актуальность в рамках подготовки высококвалифицированных кадров.

Очевидно, что каждый элективный курс с учетом специфики может удовлетворять лишь некоторым общим требованиям элективных курсов. Анализ различных элективных курсов показал, что элективный курс является несовершенным, если он удовлетворяет не более двум требованиям из вышеперечисленных требований.

В заключение отметим, что элективные курсы стали в наши дни неотъемлемой частью не только вузовского, но школьного обучения. В Жетысуском государственном университете им. И.Жансугурова в течение последних двух лет читается элективный курс «Сингулярно возмущенные общие краевые задачи с граничными скачками для обыкновенных дифференциальных уравнений» [4]. Основной целью курса является интеграция накопленных знаний, приобретенных в рамках разных дисциплин, активизация познавательной и исследовательской деятельности студентов, подготовка студентов к методам реализации межпредметных связей в процессе обучения учащихся математике в средней школе.

Основные знания, приобретаемые студентами при изучении данного элективного курса, таковы:

- знать историю возникновения сингулярно возмущенных задач;
- знать правила дифференцирования определителей, теорему об умножении определителей, теорему Бине, разложимость определителя в суммы определителей, свойства линейного преобразования, которые не изучаются, либо изучаются поверхностно в курсе высшей алгебры;
- знать определение и свойство начальной и граничных функций, которые расширяют понятия функций;
- знать явление граничного скачка, изучение которого является важным обстоятельством, учитываемым при прогнозировании химических реакций;
- знать теоремы существования и единственности начальных и граничных функций;
- знать алгоритм построения решений сингулярно возмущенных и невозмущенных краевых задач;
- знать асимптотическое поведение решения сингулярно возмущенной краевой задачи с граничными скачками;
- знать правило нахождения асимптотических оценок, теорему А.Н. Тихонова о предельном переходе

Таким образом, при изучении данного курса закрепляются полученные ранее знания, устанавливаются междисциплинарные связи, осуществляются интеграция накопленных знаний, получают дополнительное знание по другим дисциплинам, с помощью выполнения самостоятельной работы активизируется познавательная и исследовательская деятельность студентов.

Список литературы

1 Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года /www.strategy2050.kz;

2 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы / www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo

3 Государственный общеобязательный стандарт высшего образования. Приложение к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604./<http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669/history>

4 Nurgabyly D.N., Bekish U.A. Asymptotic estimates of the solution of a singularly perturbed boundary value problem with boundary jumps // Journal of Theoretical and Applied Information Technology. 2017. - Vol.95. - No 24. - PP. 6766-6775

Түйін

Мақалада әлемдік білім беру кеңістігін жаңғырту мен дамытудың негізгі алғышарттары, Қазақстан Республикасында білім берудің мазмұнын жаңарту

бағдарламасының негізгі талаптары келтірілген. Болашақ мұғалімдерді даярлауда элективті курстардың мазмұнының маңыздылығы негізделген.

Resume

The article outlines the main prerequisites for the modernization and development of the world educational space, basic requirements of program for updating the content of education in the Republic of Kazakhstan. The rationale for the importance of the content of elective courses in the training of future teachers is given.

МАГИСТРАНТТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ТҮСІНІКТЕРІ

Г.К. НАКЫПОВА

PhD докторант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
мемлекеттік университеті

Аннотация

Кәсіби құзыреттілік теориясы мәселесі елдің экономикалық және әлеуметтік даму шарттарын қалыптастыратын маңызды фактор болып табылады. Кәсіби құзыреттілік – бұл нақты ахуалдарда бұдан бұрын өткен тәжірибелер негізінде кәсіби шешім қабылдау қабілеті саналады. Берілген мақалада магистранттардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі мәселелері мен түсініктері зерттелген. Зерттеу жұмысында педагогика ғылымдарында қалыптасқан тұжырымдамалар қарастырылады. Жұмыстың тәжірибелік маңыздылығы мынада: магистранттардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру түсінігі құрылымданды және жүйеленді, педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық тұжырымдарға ерекше назар аударылды.

Түйін сөздер: кәсіби құзыреттілік, зерттеушілік құзыреттілік, магистрант, білім, тәжірибе.

Білім берудің заманауи үлгісі экономика мен қоғамның инновациялық дамуы міндеттерін шешуге бағытталған және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруде мамандарды даярлаудың маңызды құрамдасы болып табылады. Осы уақытқа дейін жоғары оқу орындарының негізгі міндеті шәкірттердің білім, шеберлік пен дағдыларды игеруге бағытталған болатын. Дегенмен, қазіргі ахуалда болашақ мамандардың даярлығы қоғам талаптарына сай болуы керек. Қазіргі маман өндірістік процеске белсенді түрде араласып, алдында тұрған міндеттерді тәжірибелік тұрғыдан шешуді үйренуі тиіс.

Қоғамға құзыреттілігі жоғары мамандардың қажеттілігіне байланысты заманауи білім беру жүйесі жоғары білім сапасын арттыруға бағытталған мақсат пен міндеттер қойып отыр. Магистранттардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру бойынша ғылыми еңбектердің көптігіне қарамастан, мәселенің негізгі мәселелері мен түсініктеріне байланысты зерттеулер қажеттілігі байқалуда.

Бүгінде кәсіби құзыреттілік ұғымына бүкіл қоғам ерекше назар аударып отыр. Бұл кәсіби даярлық бойынша ескі жүйенің қазіргі заман талабына сай өзектілігін жоғалтуына байланысты деп ойлаймыз. Заманауи шарттарда әрбір ел үшін еңбек ресурстарының кәсіби деңгейі бойынша көрсеткіштер маңызды мәселеге айналды. Барлық ғылым салаларында кәсіби құзыреттілік ұғымын кешенді түрде талдауға ұмтылыстар жасалуда. Дегенмен, қазіргі ғылымда кәсіби құзыреттілік түсінігіне байланысты нақты анықтамалардың қалыптаспағандығын да айта кеткеніміз жөн. Сондықтан магистранттардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі мәселелері мен түсініктерін талдау басымдығы мол міндет болып табылады.

Жалпы еліміздегі магистранттарды даярлау мен кәсіби құзыреттілігін арттыруда «ҚР МЖМБС 5.04.033-2011. Жоғары оқу орнынан кейінгі білім. Магистратура. Негізгі ережелер» Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты [1] магистратураның білім беру бағдарламасы мазмұнына, білім алушының білім траекториясына, білімнің құрылымы мен мазмұнына, түлектердің алған білім деңгейі мен академиялық дәрежесін бағалауға қойылатын талаптарды белгілейді. Стандарт бойынша: «Магистранттың өндірістік практикасы оқу процесінде алған теориялық білімін бекітуге, практикалық дағды мен компетенциясының қалыптасуына және озық тәжірибені игеруіне бағытталған».

Жалпы тәжірибе білім беру бағдарламаларының негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Ол білімгерлерді педагогикалық және ғылыми-зерттеушілік бойынша тиімді кәсіби қызметті жүзеге асырудағы ерекшеліктерді иелену мүмкіндігімен қамтамасыз етеді [2, б.2]. Сондықтан, тәжірибе барысында магистранттардың теориялық білім алу үрдісінде иеленген ілімдерін қолдану шарттары жасалуы керек.

Л.Н. Сухорукова, М.Н. Мирнова [3] зерттеу жұмыстарында магистранттардың кәсіби құзыреттілігін ғылыми-зерттеу тәжірибесі үрдісінде қалыптастырудың өзекті мәселесі ретінде қарастырады. Аталмыш зерттеу жұмысында ғалымдар ғылыми-зерттеу тәжірибесінің өзекті теориялық және тәжірибелік мәселелерін педагогикалық зерттеу, зерттеушілік қызмет әдіснамасын игеруге мүмкіндік беретін магистрді тәжірибелік даярлау ретінде түсініктеме береді.

Д.В. Качаловтың [4] пікірінше, магистрлік білім кәсіби-тұлғалық қасиеттер мен қызметтің кәсіби саласында зерттеушілік құзыреттілігін дамытуға бағытталған маманның магистрлік бағдарламаны игерудің үрдісі мен нәтижесі. Оның пайымдауынша, зерттеушілік құзыреттілік

білім алу барысында пайда болатын инновациялық міндеттерді шешудің ажырамайтын бөлігі саналады.

Магистрлік білімнің міндеті – білімгерлерді кәсіби даярлыққа қоғамның ұсынған талаптарына сәйкес ғылыми зерттеудің әдіснамалық мәдениетін қалыптастыруды қамтамасыз ету болып табылады. Зерттеушілік құзыреттілік кәсіпқой маман даярлаудың құрамдасы ретінде кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың кілті ретінде бағаланады.

Ғалым зерттеу жұмысында зерттеушілік құзыреттілік иеленген маманды қалыптастыру процесінің маңыздылығы мен басымдығы ретінде кәсіби-ғылыми ойлаудың келесі бағыттарының жиынтығына мән беруді ұсынады [4, 28 б.]:

1) ғылыми зерттеулер магистрді кәсіби даярлаудың орталық құрамдасы ретінде (теориялық және қолданбалы зерттеулердің тиімді үйлесімділігі шарттарында);

2) болашақ маманның тұлғалық жан-жақты және үйлесімді дамуы үшін шарттар құратын тұлғалық-бағдарлық білім беру;

3) магистранттар дербестігінің жоғары деңгейі;

4) оқу процесінің вариативтілігі;

5) өз білімі мен кәсіби біліктілігін үнемі байыту қажеттілігін сезінуге бағытталу;

б) ғылыми-зерттеу қызметі түрлерін таңдау зерттеушілік құзыреттілік бөліктерін игерудің нәтижесі ретінде.

Ал, М.В. Литвинцева [5] адамның зерттеушілік құзыреттілігін айта келе, оны қалыптастырудың стихиялық әдісін емес, жүйелік тәсілін қолдануды ұсынады.

Магистранттардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда ізденістік-зерттеушілік әрекеттің де ықпалы зор. Мәселен, О.М. Хлытина [6, 73б.] білім саласындағы соңғы ғылыми заңнамаларды талдай келе, білімгерлердің ізденістік-зерттеушілік әрекеті бұқаралық құбылысқа айналатындығын болжайды.

Г.М. Махутова, С.П. Микитченко [7] зерттеулері көрсетіп отырғандай, сабақ беру барысындағы мәселелік және ізденістік әрекет ойлауды ынталандырып, білімгерлердің интеллектуалды және коммуникативтік шеберлігін дамытады.

Магистранттарды өзіндік жұмыстар негізінде кәсіби құзыреттілігін арттырудың да орны ерекше. Л.К. Наумова [8] өзінің зерттеу жұмысында магистранттардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру мәселелеріне мән беріп, олардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру төңірегінде өзіндік тұжырымдамаларын ұсынады. Зерттеу жұмысында ғалым өзіндік жұмыстың барлық үлгілерін жүйелі

және кешенді түрде қолдану магистранттардың кәсіби құзыреттілігін арттыратындығын дәйектейді.

Бүгінгі таңда отандық ғалымдар кәсіби құзыреттілік түсінігіне қызығушылық танытып келеді. Құзырлылықты педагогикалық категория ретінде дамуын теориялық-әдіснамалық тұрғыда негіздеген ғылыми еңбекте К.С. Кудайбергенова [9] кәсіби құзыреттілік ұғымына ерекше мән береді. Соңғы жылдары магистранттардың педагогикалық қарым-қатынас жасауға психологиялық даярлығын зерттеу [10], магистранттардың зерттеу мәдениетінің дамуы [11], магистранттардың кәсіби мәнді сапаларын дамыту [12] мәселелеріне арналған докторлық диссертациялар қорғалды.

Р.Т. Притула, Л.А. Керимова [13, 86 б.] магистранттың кәсіби қызметі құзыреттілігін қалыптастыру мәселесін қарастырған еңбектерінде бітірушілердің шынайы бағытталуы бойынша мәселені назарға алуын ұсынады: магистр салыстырмалы талдау мәселелерін терең игерген даярлығымен қатар, қолданыстағы және басымдығы мол технологияларды қолдану, модельдеу және зерттеу, алынған ғылыми-тәжірибелік нәтижелерді инновациялық жобалар мен коммерцияландыруға қатыстыруы қажет; магистр инновациялық, экономикалық және инженерлік зерттеулер жүргізуге, инновациялық жобаларды орындауға қатысуы, кәсіби салада терең және іргелі білімдерін пайдалана білуі қажет.

А.С. Жолдасбекова, Т.Х. Хабиева, А.К. Сақтапов, У.Ш. Аманжолова [14] зерттеулерінде магистранттардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы заманауи білім беру технологияларын қолдану мәселелерін талдайды. Зерттеу жұмысында білімгерлердің мүддесіне сай білім беру технологияларын енгізу бойынша заманауи әдебиеттерге сараптама жасайды. Сонымен қатар, бұл технологиялардың тиімді тұстарына да ерекше мән беріледі.

Отандық жас ғалым Б.Ж. Паридинова білімгерлер бойында кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға тұлғалық-бағдарлы оқыту ерекше әсер ететіндігін дәлелдейді [15]. Тұлғалық-бағдарлы оқыту болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымын дамытуға көмектеседі және бұл процесте рухани құндылықтар [16] мен педагогикалық құндылықтардың [17] орны ерекше және оның психологиялық мәселелерін [18] қарастырғанды жөн санайды.

Бір мақала шеңберінде магистранттардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру бойынша ғылымдағы барлық түсініктерді талдау мүмкін емес екендігі анық. Мәселені талдау мақсатында жүргізілетін ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру алдағы уақыттың еншісінде.

Зерттеу жұмысы көрсетіп отырғандай, магистранттардың кәсіби құзыреттілігі өмірлік және кәсіптік міндеттер бойынша тиімді шешімдер қабылдаумен тығыз байланысты. Магистранттардың кәсіби құзыреттілігін зерттеу кәсіби әрекеттердегі нәтижелерге жетуге бағытталған тұлғаның тәжірибе, білім, шеберлік пен қатынастар бойынша өзара байланыстарды талдау кешенін құрайды.

Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-мәдени өзгерістер жоғары мектеп қабырғасында иеленген білімді тәжірибеде тиімді қолдана алатын магистрлерді даярлауды талап етеді. Білім беру барысында магистранттардың тұлғалық дамуына да мән бергеніміз жөн. Әсіресе, магистранттардың ғылыми ізденістер мәдениетін игеруінің маңыздылығы басым деп ойлаймыз.

Біздің пікірімізше, магистранттардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру үшін төмендегідей педагогикалық шарттардың орын алғаны жөн: кәсіби білім беруде тұлғалық бағытталудың болуы; тәжірибеге бағытталған педагогикалық технологияларды белсенді түрде қолдану; білім берудің құндылықтық әлеуетіне сүйену; жобалық және ғылыми-зерттеу қызметін жандандыру; теориялық білім мен тәжірибелік дағдыларды біріктіру шарттарында магистранттарды даярлаудың тәжірибелік-бағдарлық үрдістерін күшейту; барлық ғылымдардың пәнаралық байланыстарына мән беру; отандық мәдени мұра жәдігерлерін магистранттарды тәрбиелеу жолында тиімді пайдалану; жеке тәжірибені оқу мен тәрбие үрдістеріне енгізу.

Қорыта айтқанда, магистранттардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі мәселелері мен түсініктерін ұғыну арқылы болашақ мамандардың еңбек нарығына даярлығын айқындай аламыз. Жалпы зерттеу жұмысында ұсынылған материалдарды талдау негізінде магистранттардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың маңызды белгілері айқындалды деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 ҚР МЖМБС 5.04.033-2011 «Жоғары оқу орнынан кейінгі білім. Магистратура. Негізгі ережелер», Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің бұйрығымен бекітілген 2011 жылғы «17» маусым № 261.

2 Стефанова Н.Л., Шубина Н.Л. Подготовка магистра на базе бакалавра образования // Подготовка специалиста в области образования. Выпуск 6: Бакалавр, специалист, магистр). – СПб.: РГПУ, 1998. – 137 с.

3 Сухорукова Л.Н., Мирнова М.Н. Формирование профессиональной компетентности магистрантов в процессе научно-исследовательской практики // Ярославский педагогический вестник. - 2013. - № 1. - Том II (Психолого-педагогические науки). – С. 159-162.

4 Качалов Д.В. Формирование исследовательской компетенции магистрантов технического вуза // Modern Research of Social Problems. – 2015. - №2 (46). – С. 26-36.

5 Литвинцева М.В. Формирование поисковой деятельности студентов в процессе математической подготовки в педагогическом вузе. - Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук: 13.00.02 - теория и методика обучения и воспитания (математика, уровень профессионального образования). - Красноярск: Красноярский государственный педагогический университет имени В.П. Астафьева, 2008. - 173 с.

6 Хлытина О.М. Исследовательская деятельность школьников в области истории: Проблемы педагогического сопровождения // Сибирский педагогический журнал, 2014. - № 2. - С. 73-78.

7 Махутова Г.М., Микитченко С.П. Моделирование проблемных задач и проблемных ситуаций в обучении иностранным языкам // Современные проблемы науки и образования, 2014. - № 1. - С. 75-79.

8 Наумова Л.К. Организация самостоятельной работы магистрантов (Направление «Педагогика»). - Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук: 13.00.08 – Теория и методика профессионального образования (педагогические науки). - СПб.: Российский государственный педагогический университет имени А.И. Герцена, 2006. - 169 с.

9 Кудайбергенова К.С. Құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуының теориялық-әдіснамалық негіздері. Педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 13.00.01 – Жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы, этнопедагогика. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім беру академиясы, 2010. – 236 б.

10 Аяпбергенова А.Ж. Магистранттардың педагогикалық қарым-қатынас жасауға психологиялық даярлығын зерттеу. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2014. – 164 б.

11 Мизимбаева А.С. Развитие исследовательской культуры магистрантов. - Диссертация на соискание ученой степени доктора философии (PhD). – Алматы: Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2015. – 149 с.

12 Иманчиев Ж.Е. Магистранттардың кәсіби мәнді сапаларын дамыту. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2015. – 164 б.

13 Притула Р.Т., Керимова Л.А. Формирование компетенций профессиональной деятельности магистранта // Наука. – 2014. - №1. – С. 82-86.

14 Жолдасбекова А.С., Хабиева Т.Х., Сактапов А.К., Аманжолова У.Ш. Формирование мотиваций к обучению профессиональным компетенциям у магистрантов с использованием современных образовательных технологий // Вестник Казахского Национального медицинского университета. – 2016. - №4. – С. 357-360.

15 Паридинова Б.Ж. Болашақ мұғалімдерді даярлау барысындағы тұлғалық-бағдарлы оқытудың өзекті мәселелері // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы. – 2017. – №4 (56). – 32-38 бб.

16 Паридинова Б.Ж. Болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымын қалыптастырудағы рухани құндылықтардың орны // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Педагогика, 2018. – №2/3 (57). - 208-211 бб.

17 Паридинова Б.Ж. Педагогикалық құндылықтардың болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымын дамытудағы маңыздылығы // Қазақ білім академиясының баяндамалары, 2018. - №2. - 93-99 бб.

18 Паридинова Б.Ж. Болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымының психологиялық мәселелері // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы, 2018. – №3. - 94-98 бб.

Резюме

В данной статье исследуется проблема формирования профессиональной компетентности магистрантов.

Resume

In this article the author researched the main problems and concepts of the formation of professional competence of master degree students.

УДК.159.9.

**СТРАТЕГИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ**

Х.Т. ШЕРЬЯЗДАНОВА

доктор психологических наук, профессор

Г.М. КАСЫМОВА

кандидат психологических наук, доцент,

Казахский государственный женский

педагогический университет

Аннотация

В статье рассматриваются особенности проведения самостоятельной работы обучающихся и самостоятельной работы обучающихся с преподавателем по дисциплинам базового (обязательного) направления и элективных дисциплин для обеспечения образовательных учреждений квалифицированными кадрами, так как социально-экономические преобразования требуют переосмысления содержания образования и перехода от традиционных моделей образования к современным, развивающим технологиям.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, инновационные технологии, методические рекомендации, образовательная программа, самостоятельная работа.

В условиях реализации основных направлений Послания Президента Казахстана Н.А. Назарбаева, определяющих успешную навигацию и адаптацию в новом мире – мире Четвертой промышленной революции, эру глубоких и стремительных изменений: технологических, экономических и социальных, образовательная сфера должна осуществлять подготовку конкурентоспособных специалистов, владеющих современными инновационными технологиями [1]. В этой связи актуальность осуществления лично-ориентированного и практико-ориентированного подходов

в учебно-воспитательном процессе вузов вполне отвечает социальному заказу общества.

В современных условиях система государственной стандартизации программ высшего образования в Республике Казахстан, действующая с 1995, в настоящее время вынуждена уходить от жесткого нормирования содержания образования в виде заданного набора с фиксированной трудоемкостью и переходит к рамочной регламентации структуры образовательных программ. В этой связи казахстанские организации высшего образования получили свободу выбора в формировании образовательных программ, что позволяет своевременно реагировать в контексте образовательных услуг на запросы рынка труда [2]. Государственные образовательные стандарты образования в качестве обязательных требований предусматривают ориентацию на результаты освоения программ в виде общекультурных и профессиональных компетенций и оценку трудоемкости учебной работы студента в зачетных (кредитных) единицах измерения в рамках Болонского процесса [3].

В последнее время на повестке дня стоит вопрос об обновлении основных образовательных программ, разработанных как в рамках Учебно-методических объединений, так и разрабатываемых каждой организацией высшего образования. Так, одной из составляющих разрабатываемой образовательной программы в КазГосЖенПУ является программа подготовки квалифицированных кадров по специальности 5В010300-Педагогика и психология. Данная программа входит в классификаторы специальностей в направлении «Образование» и на нее ежегодно выделяются гранты Министерства образования и науки Республики Казахстан, что определяет востребованность программы студентами и обществом [4,5]. Анализ результатов опроса работодателей в 2014-2015 учебном году позволил сформировать национальную рамку 2016 года и определить ее соответствие с международными ключевыми ориентирами в образовательных программах данного направления, а в их проектировании прослеживается тенденция к модернизации предметных областей.

Выпускающие кафедры предоставляют обучающимся полную информацию о каталоге элективных дисциплин и базовых дисциплин, а также представляют презентации дисциплин в автоматизированной системе управления учебным процессом «Универ». До начала теоретического периода обучения в системе «Универ» преподавателями размещается силлабус и остальные требуемые методические материалы, методические рекомендации по выполнению

самостоятельных заданий; презентации по лекционным и практическим занятиям; экзаменационные вопросы и т.д. [6].

В реализации наших образовательных программ важной составляющей является определение методов и форм преподавания самостоятельной работы студентов.

При составлении индивидуального учебного плана вновь поступившие обучающиеся знакомятся с правилами организации учебного процесса, соблюдают установленные правила регистрации на учебные дисциплины, регистрируются на установленное количество кредитов в учебном году для освоения образовательной программы соответствующего уровня.

Индивидуальный учебный план обучающегося регистрируется под его персональным идентификационным номером ID в системе корпоративного управления учебным процессом «Универ», регистрация на элективные дисциплины производится в онлайн режиме. Обучающийся имеет право изменять индивидуальный учебный план в рамках рабочего учебного плана специальности до начала семестра теоретического обучения в период проведения регистрации, указанного в Академическом календаре. При формировании индивидуальных планов обучающемуся предлагается перечень обязательных дисциплин и дисциплин по выбору согласно рабочему плану специальностей и Каталогу дисциплин. Выбор дисциплин осуществляется с обязательным учетом последовательности изучения дисциплин. Обучающийся не может быть зарегистрирован на дисциплину, если в предыдущем семестре он не освоил пререквизиты к данной дисциплине. В системе «Универ» создается рабочий учебный план специальности, в котором отображается список обязательных и элективных дисциплин по модулям на основании типовых учебных планов и каталога элективных дисциплин. Во время регистрации (ориентационного периода – для первого курса) обучающиеся выбирают элективные дисциплины и тьюторов по обязательным и элективным дисциплинам соответственно.

Самостоятельная работа наряду с аудиторной представляет собой одну из форм учебного процесса и является существенной его частью. Эффективность аудиторной работы всегда зависит от самоподготовки студентов. Для ее успешного выполнения необходимы планирование и контроль со стороны преподавателей, а также планирование объема самостоятельной работы в учебных планах специальностей. Самостоятельная работа является обязательным компонентом всех видов учебной деятельности. При выполнении самостоятельной

работы у студентов совершенствуются навыки работы с информационными источниками, индивидуальные методы по закреплению знаний, способности к анализу, синтезу и творческому мышлению, а также активизируется интеллектуальная деятельность и творческий подход в решении учебных задач. Основы самодисциплины и потребность в регулярном пополнении знаний способствуют приобщению студентов к научно-исследовательской работе.

Организация самостоятельной работы осуществляется в соответствии с рабочими программами, материалами для самостоятельного изучения разделов дисциплины. В Казахском государственном женском педагогическом университете разработаны Правила организации самостоятельной работы студентов по кредитной технологии обучения.

На кафедрах подготавливаются материалы для самостоятельной работы: система заданий, соответствующих основным разделам типовой и рабочей учебных программ; тематика докладов и творческих работ; тематика курсовых и дипломных работ; списки литературы; виды и формы контроля; критерий оценки, рекомендуемый объем работы, ориентировочные формы самостоятельной работы ее представления и др.

Общее содержание самостоятельной работы с указанием тем, заданий, форм проведения, объема часов содержится в силлабусе по дисциплине. Задания для самостоятельной работы включаются в учебно-методические комплексы и силлабусы дисциплин. Самостоятельная работа реализуется в двух формах – самостоятельная работа студентов под руководством преподавателя (СРСП) и самостоятельная работа студентов (СРС). Объем самостоятельной работы по каждой учебной дисциплине определен рабочим учебным планом специальности и утвержден приказом ректора по решению Ученого совета университета. Организация самостоятельной работы студентов определена в учебно-методических комплексах дисциплин (УМКД), силлабусах дисциплин с указанием объема в кредитах и часах, продолжительности изучения в неделях, самостоятельной работы и сдачи заданий, методических указаниях по изучению дисциплины и выполнению заданий. По дисциплинам специальности самостоятельная работа включает все формы организации – это и освоение теоретического материала, тесты для самопроверки, контрольные работы, решение ситуационных задач, применение полученных знаний для анализа ситуации и принятия решений, формирования собственной позиции, теории, модели и т.д.

Основными инновационными методами в образовательном процессе являются: методы проблемного и проектного обучения, моделирования, исследовательские методы, модульное обучение, игровые технологии, метод мозгового штурма, метод кейс-стади, метод творческих заданий, методы активного обучения, контекстного обучения и обучения на основе опыта.

В условиях кредитной системы обучения студентам предоставляется большой объем самостоятельной работы в форме домашних заданий, анализа кейсов, курсовых и иных исследовательских проектов. Все виды самостоятельных работ обязательно описываются в учебно-методических комплексах дисциплин (УМКД), курсах с указанием конкретных заданий, критериев их оценивания [7,6].

Психолого-педагогические дисциплины обеспечивают базовую подготовку будущих специалистов, способствуя приобретению профессиональных компетенций [8].

В образовательных программах предусмотрено достаточное количество зачетных единиц на самостоятельную работу обучающихся. При осуществлении фундаментальной подготовки психологов сферы образования мы исходим из принципа использования инновационных технологий, включающей линейное взаимодействие обучения, науки, технологии, рынка. В построении методологии самостоятельной работы мы взяли на вооружение идеологию Форсайта, где процесс выделения приоритетов современных исследований на основе развития науки и технологии, построения видения будущего, нацелен на повышение качества обучения [6].

В своих исследованиях Б.Ц. Бадмаев подчеркивал необходимость управления самостоятельной работой студентов, так как теоретические знания следует постоянно соотносить с собственной реальной жизнедеятельностью, мыслями, чувствами, анализируя конкретные факты с научных позиций, обосновывая свой взгляд на различные проявления психики человека. Он отмечал, что научить студента самостоятельно учиться является одной из важнейших задач методики преподавания психологии [9, с. 226].

Предлагаемую нами модель самостоятельной работы можно реализовать путем четко спланированной взаимосвязи самостоятельной и аудиторной работы по схеме практико-ориентированного подхода в условиях совместно-диалогической деятельности обучающегося и преподавателя. Данная проблема обоснованно представлена в структурно-логической схеме управления

познавательной деятельностью студентов С.М. Джакупова, которая способствует успешности их обучения [10].

Как показывает опыт, проблема самостоятельной работы студентов может решаться в условиях развивающего обучения, применения вышеназванных инновационных технологий. Традиционная система самостоятельной работы зачастую понимается педагогами и студентами как подготовка регламентированных заданий. Курс на проблемно-ориентированное обучение станет условием создания новой системы самостоятельной работы обучающихся и поможет в преодолении методических затруднений преподавателей в совместной деятельности «студент-преподаватель» и «студент-студент». Методические рекомендации соотносятся со «стратегией самостоятельной работы студентов в высшей школе». В этой связи методические рекомендации представляют собой особым образом структурированную информацию, определяющую порядок, логику и акценты изучения какой-либо темы, выполнения задания к самостоятельной работе и др.

Таким образом, разработанная нами система самостоятельной работы обучающихся, представленная как «стратегия самостоятельной работы студентов», вполне обоснованно предложена для учебных дисциплин образовательных программ таких специальностей как 5В010300 – Педагогика и психология и 5В050300 – Психология.

Приведенные ниже конкретные примеры составления кратких методических указаний к практическим занятиям, самостоятельной работе студентов с преподавателем (СРСП), самостоятельной работе студентов (СРС) по отдельным учебным дисциплинам Г.М. Касымовой показывают необходимость продуманной системы в отборе их содержания, форм организации и методов проведения.

«Методические указания по методике преподавания психологии к самостоятельной работе студентов с преподавателем (СРСП) и самостоятельной работе студентов (СРС).»

Тема 1. Место и роль преподавания психологии как учебного предмета в средней и высшей школе

Цель: понимание и осознание цели обучения психологии в средней и высшей школе.

Основные вопросы и краткое содержание: Цели преподавания психологии в средней и высшей школе, образовательные стандарты, программы психологического образования в высшей школе. Психология как составная часть гуманитарной подготовки в вузах. Программа обучения психологии в школе. Опыт преподавания психологии в зарубежной школе. Практика преподавания психологии в

зарубежной школе. Особенности реализации «Пасторальной программы» в английских школах. Практика преподавания психологии в зарубежной школе. Обучение психологии в высшей и средней школе России. Обучение психологии в высшей и средней школе Казахстана.

Ключевые слова: государственные образовательные стандарты, гуманитарное образование, гуманитаризация образования, образовательная программа, тенденции современного психологического образования, цели обучения и др.

Вопросы для повторения и самоподготовки:

1. Каковы цели обучения психологии в средней и высшей школе?
2. Почему необходимо следовать требованиям Госстандарта образования, образовательной программы?
3. Почему психология является составной частью гуманитарной подготовки в вузах?
4. Какова практика обучения психологии в зарубежной школе?
5. Каковы особенности реализации «Пасторальной программы»?
6. Каковы особенности обучения психологии в России?
7. Каковы особенности обучения психологии в Казахстане?
8. Каковы тенденции современного психологического образования в рамках Болонского процесса?
9. Какая цель ставится перед образовательными учреждениями в условиях четвертой модернизации в Послании Президента Казахстана народу Казахстана от 10.01.2018?

СРСII -1:

1. Сделайте сравнительный анализ целей обучения в образовательных программах традиционной системы и кредитной технологии обучения.

2. Подготовьте вопросы к дискуссии «Тенденции современного психологического образования в рамках Болонского процесса: «за и против»».

Форма проведения: работа в малых группах, дискуссия.

Методические указания:

1) задание следует выполнять в соответствии с планом сравнительного анализа в виде таблицы: название, сравнение целей образовательных программ: традиционная система образования и кредитная технология образования (сходство и различия, значение), выводы, предложения;

2) вопросы к дискуссии «Тенденции современного психологического образования в рамках Болонского процесса: «за и против»» следует представить в контексте сравнения и обоснования, а

также перспектив разных технологий обучения с подтверждающим конкретным опытом психологического образования.

СРС-1:

1. Проанализировать опыт преподавания психологии в средней и высшей школе дальнего и ближнего зарубежья, Казахстана.

2. Написать эссе «Зачем нужна методика преподавания психологии?»

Методические указания:

1. Анализ практики обучения психологии следует представить в таблице «Сравнительная характеристика опыта преподавания психологии в средней и высшей школе дальнего и ближнего зарубежья, Казахстана следует отразить: название, страна, название образовательной программы, авторы, сроки, формы, методы реализации программы, сравнение (сходство и различие), примеры с презентацией.

2. В эссе «Зачем нужна методика преподавания психологии?» следует аргументировано показать необходимость и значение изучения данной дисциплины.

Рекомендуемый список литературы

1 Попова М.В. Психология как учебный предмет в школе. – М.: Владос, 2000. – 288 с.

2 Бадмаев Б.Ц. Методика преподавания психологии. – М.: Владос, 2004. – 303 с.

3 Карандашев В.Н. Методика преподавания психологии: Уч.пос. – СПб: Питер, 2008. –250с.

4 Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения. – 2-е изд. – Алматы: «Казак университеті», 2009 г. – 308с.

5 Самопознание. Курс лекций, семинаров-тренингов для вузов. – Алматы: КазГосЖенПИ, 2003. – 140 с.

Интернет-ресурсы:

1 Послание Президента Казахстана народу Казахстана.
http://total.kz/politics/kazakhstan/2018/01/10/poslanie_prezidenta_kazahstana_narodu_kazahstana/ / **2018/01/12**

2 Герасимова В.С. Методика преподавания психологии.
<http://www.char.ru/346/293750.htm> / **2017/09/01**

3 Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии.
http://psychological.ucoz.ua/load/9-1-0-16_1 / **2017/09/01**

4 Осорина М.В. Курс «Психологический анализ ситуаций».
5.http://univertv.ru/video/psihologiya/psihologiya_situacii/kurs_psihologicheskij_analiz_situac_ij/?mark=all / **2017/09/01**

6 Носкова Т.В. Новые информационные технологии в образовании.
http://univertv.ru/video/psihologiya/socialnaya_psihologiya/?mark=science1/ / **2017/09/01**

Таким образом, анализ опыта обучения в высшей школе показал, что успешной реализации социального заказа общества по подготовке квалифицированных специалистов может способствовать применение основных

инновационных методов в образовательном процессе: методы проблемного и проектного обучения, моделирования, модульное обучение, игровые технологии, метод кейс-стади и др. в рамках продуманной системы самостоятельной работы.

Список литературы

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://news.kaznmu.kz/> (дата обращения: 2018/01/12)
- 2 Закон Республики Казахстан «Об образовании» [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.inform.kz/ 2018/01/09
- 3 Болонская декларация. Совместная декларация Министров образования стран Европы- Италия: Болонья, 1999 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://methodological.terms.academic.ru/179/> 2018/01/14
- 4 Государственный классификатор Республики Казахстан. Классификатор специальностей Высшего и послевузовского образования Республики Казахстан. Приказ МОН РК от 2017.01. <http://online.zakon.kz/document/>(дата обращения: 2018/01/20)
- 5 Правила организации учебного процесса по кредитной технологии обучения. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 20 апреля 2011 года №152. – Астана, 2011[Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.inform.kz/ru/mon-rk-utverzhdenny-pravila-organizacii-uchebnogo-processa-po-kreditnoy-tehnologii-obucheniya_a2401921 2018/01/15
- 6 Типовые правила деятельности организаций образования, реализующих образовательные программы высшего и послевузовского образования <http://adilet.zan.kz/rus/doc> 2018/02/02
- 7 Касымова Г.М. Стратегия инновационных технологий в профессиональной подготовке студентов. / Психология и социальная педагогика: современное состояние и перспективы развития: сб. научных статей / отв.ред. Иванова И.П.и др. Выпуск 3. – Чебоксары: Чуваш. гос.пед.ун-т., 2016. – С.119-124
- 8 Шерьязданова Х.Т. К разработке модели выпускника- психолога в образовании.// Доклады Казахской Академии образования. №4, 2016. – С. 157-163
- 9 Бадмаев Б.Ц. Методика преподавания психологии. – М.: Владос, 2004. – 303 с.
- 10 Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения. 2-е изд. – Алматы: «Казак университеті», 2009. – 308 с.

Түйін

Мақалада білім беру мекемелерін білікті мамандармен қамтамасыз ету үшін міндетті бағыттағы және таңдау пәндері бойынша білім алушылардың өзіндік жұмыстары мен студенттердің оқытушының басқаруымен орындайтын өзіндік жұмыстарын жүзеге асыру ерекшеліктері қарастырылады, өйткені әлеуметтік-экономикалық өңдеулер білім берудің мазмұнын қайта ойластыруды және білім берудің дәстүрлі үлгілерінен дамытпалы технологияларға көшуді талап етуде.

Resume

The authors of this article considered features of supervising independent work of students with teachers on the disciplines of basic (compulsory) directions and elective disciplines ensuring the educational institutions qualified staffing, as

social-economical transformations require rethinking of content of education and transition from traditional models of education to the modern developing technologies.

ӘОЖ 8 82 – 8

СӨЗ ӨНЕРІНІҢ КӨРКЕМДІГІ ЖӘНЕ АБАЙ

Ж.Д. ДӘДЕБАЕВ

филология ғылымдарының докторы, профессор
Қазақ білім академиясының академигі

Аннотация

Мақалада мынадай мәселелер қарастырылған: сөз өнерінің көркемдігі; сөз өнерінің көркемдігі туралы ойлар; Абайдың сөз өнерінің көркемдігі туралы қағидалары.

Түйін сөздер: сөз өнері, абайтану, «Классикалық зерттеулер», «Әдеби жәдігерлер».

Абайдың өмірі мен шығармашылығы, ақындығы, ілімі туралы іргелі зерттеу жұмыстары жүргізілді, монографиялық еңбектер жарияланды, оқу пәндері өндіріске енгізілді, оқу құралдары жарық көрді. Бұл еңбектердің абайтану ғылымындағы маңызы зор. Сонымен қатар абайтану ғылымында арнайы зерттелмеген, бірақ зерттелуі қажет өзекті ғылыми мәселелер де аз емес. Осындай өзекті ғылыми мәселелердің бірі сөз өнерінің көркемдігі туралы іргелі теориялық мәселені Абай қағидаларымен байланысты пайымдау қажеттігі туралы.

Кейінгі ширек ғасыр уақыт ішінде әдебиет пен әдебиеттануда, абайтануда айтарлықтай табыстар болғанын айту парыз. Осы уақыт ішінде М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде жасалған жұмыстардың өзі бір ғасырға жүк болғандай. Олардың ішінде «Бабалар сөзінің» жүз томдығы, М.О. Әуезов шығармаларының елу томдығы, «Қазақ әдебиеті тарихының» он томдығы, «Қазақ романы: өткені мен бүгіні», «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» сияқты іргелі де ірі зерттеу еңбектер, «Классикалық зерттеулер», «Әдеби жәдігерлер», «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» сериялары бойынша жарық көрген еңбектердің көп томдығы көңілді тоғайтып, көзді қуантқандай үлкен жетістік екені анық.

Жетістіктеріміз бары рас. Барымызды түгендемейінше жоғымызды табу қиын. Ал енді барымызды қолға алып, ойға салғанда, барымыздың қатарында жоғымыздың орны ойсырап тұрғандай көрінеді. Сол ойсырап тұрғандай олқылықтардың түп негізін, себебін іздей қалғанда, әдебиет теориясындағы бұрынғы қисындарымыз бен қағидаларымыздың тұтас бір арналарының ескіргені, қайбір өзекті деген мәселелерде заман сипатына лайықты жаңа ғылыми қисындар мен қағидалардың жасалмағандығы белгілі болады. Бұлай дегенде, қазіргі әдебиет әлемінде, әдебиеттануда белең алып отырған кейбір жағдайларға арнайы назар аудару дұрыс болатын сияқты.

Әдебиеттің теориялық мәселелері, олардың ішінде көркемдік жайы туралы әдебиеттанушы да, сыншы да, жазушы да, оқырман да пікір айтатын болды. Оның үстіне бұлардың пікірлері қарапайым түсінік деңгейінде, көбінесе, өзара шектес, деңгейлес айтыла бастады. Пікірдің айтылғаны, пікірді түрлі мамандардың айтқаны жаман емес. Бірақ әдебиеттің теориялық мәселелерін ақын мен жазушы, сыншы мен оқушы, әдебиеттанушы – бәрі жамырай көтеріп, жарыса пікір айтуы, жарыса айтылған пікірлердің теориялық тұрғыдан қорытылмауы жұрттың әдебиет теориясы туралы ұғымын, жалпы көркем әдебиет туралы түсінігін бұзуға немесе теріс қалыптастыруға алып келеді.

Әдебиеттің теориялық мәселелері туралы теориялық дайындығы жеткіліксіз мамандардың теориялық негізі жоқ ой айтуы әдетке айналуынан сақтану керек. Белгілі бір жазушының белгілі бір шығармасы туралы сөз бола қалғанда, белгілі бір теориялық қисын айтылуы, сонан соң әлгі жазушының шығармасы осы қисынға сай екендігі туралы дәлелсіз пікір ұсынудан да абай болу дұрыс.

Әдебиеттану саласында жазылған қайбір еңбектерде автордың әдеби шығарманы, көркемдік шарттарын, әдеби-теориялық мәселені түсіну деңгейінің төмендігі көзге ұрып тұрады. Осы деңгейде әдеби шығарма әлеміндегі кемшілікті жетістік ретінде, жетістікті кемшілік ретінде бағалау, көркемдікті жыға тани алмау орын алуы ғажап емес. Бірақ әдеби шығарманы талдау мен бағалаудың саяздығына, жұтаңдығына, негізсіздігіне, жүйесіздігіне жол беруге болмайды.

Қазаргі заманның ел өмірінде елеулі орны бар шындық құбылыстарын көркемдік жинақтау деңгейі де, оны әдеби-теориялық пайымдау деңгейі де жоғары емесі белгілі. Бүгінгі әдеби процесті теориялық пайымдау саласындағы олқылықтар әдебиетке, әдебиетті насихаттауға, әдебиетті зерттеуге, әдебиетті оқытуға бірдей салқынын тигізуде. Жаңа ғылыми-теориялық білімнің жүйелі түрде өндірілмеуі, өндіріске енгізілмеуі орта және жоғары мектептерге арналған әдебиет,

әдебиеттің сыны, әдебиеттің теориясы, әдебиеттің тарихы салаларындағы оқулықтардың сапасына кері әсер етуде. Мұның зардабынан, әрине, әдебиет мамандарын даярлау ісі де тыс қала алмайды.

Біздің әдебиетіміздің теориясының, сөз өнерінің көркемдік әлемі жайындағы ойлар мен пікірлердің қазіргі шақтағы жалпы ахуалы, бір ауыз сөзбен айтқанда, осындай. Енді қайттік дегенде, әдебиет теориясының алдағы күйіне қатысты нақты іс-шараларды атқаруға, пісіп-жетілген мәселелерді шешуге тура келеді.

Әдебиеттің көркемдік әлеміне, әдеби шығармаға, оны талдау мен бағалауға қойылатын тиісті талаптар, ұстанымдар болады. Болады дегенімізбен, ақын мен жазушы, әдебиет сыншысы мен әдебиет зерттеушісі болғысы келетін талапкерлер үшін сол талаптар мен ұстанымдарды нақты көрсетіп, лайықты сипаттап берген еңбек қазақ әдебиеттануында осы күнге дейін болған емес. Ең берісі жас талапкерлерге әдеби шығармаға рецензия жазудың үлгісін көрсететін, оның көркемдік әлемін қарапайым амал-тәсілдерімен таныстыратын танытқыш құрал да қолға түспейді. Мұндай сипаттағы құралдарды жасау, зерттеу еңбектер жазу, оларды әдебиет пен әдебиеттанудың пайдасына жарату – қазақ әдебиеттануындағы ғылыми және практикалық маңызы аса жоғары қолданбалы мәселелердің қатарына жатады.

Әдебиеттің көркемдік әлемі, теориясы мен методологиясы дегенде, ойда тұратын іргелі мәселелер аз емес. Бір ғана поэтиканың өзінде тарихи поэтика, теориялық поэтика, жалпы поэтика, лингвопоэтика, мифопоэтика, психопоэтика секілді тыңына түрен түспеген салалар жатыр. Әдіс пен бағыт, стиль жайы және бар.

Жекелеген әдеби шығармаларда ұлттың рухани-адамгершілік құндылықтары шет қалып, бірыңғай жамандықтың басым суреттелуі байқалады. Қандай оқиға суреттелгенде де, жақсыдан – жаман, тұлпардан тұғыр озған жағдайда да, әділеттілік әділетсіздіктің құрбаны болып кеткенде де оқушы жұрт шығарма өзегіндегі ұлттың асыл текті рухани-адамгершілік қасиеттеріне деген ұмтылысы мен құлшынысын бір мысқал да азайтпауы қажеттігін теориялық тұрғыдан жеткілікті негіздеудің маңызы зор.

Кезінде кеңестік әдебиеттің шығармашылық әдісі социалистік реализм екенін айттық, соны басшылыққа алдық, зерттеулер жаздық. Ендігі жерде қоғамымыз да, әдебиетіміз де жаңа. Жаңа қоғамның жаңа әдебиетін ескі қоғамның ескі әдебиетінің шығармашылық әдісімен дамытуға болмайды. Шығармашылық, көркемдік әдісі жоқ әдебиет – бағыт-бағдарын анықтай алмаған әдебиет.

Өнер туындысы мен өмір шындығы арасында тепе-теңдік болмайтыны белгілі. Өнер туындысы өмір шындығының өзін емес, суретін көрсетеді. Көркем әдебиет өмір шындығын суреттейді дейтін болсақ, реализмнен теріс айналып кете алмаймыз. Одан теріс айналғанмен, өмір шындығын суреттеудің жаңа көркемдік әдісін ойлап таппаймыз. Кезек күттірмейтін міндеттердің бірі – көркем әдебиеттің көркемдік әдісін, ол әдістің жаңа ұстанымдарын, қағидаларын елдің асыл мұратына, ұлттың рухани құндылықтарына сай анықтау.

Сөз өнерінің, әдебиеттің көркемдік әлемін тану үлкен ізденісті талап етеді. Ал көркемдік әдістің ғылыми негізін жасау үшін ізденіс қана емес, тиянақты білім мен үлкен еңбек қажет. Бұл бағытта әл-Фарабиден бері үзілмей жалғасып келе жатқан қағидалар жүйесі бар. Әл-Фараби көркем шығарманың оқушысына әсерін сипаттай отырып, көркемдік әдіс ұстанымы деңгейінде бірнеше қағида негіздейді. Ол қағидалар бойынша, оқушы жұрт оқыған шығармасы арқылы мынадай күйлерді бастан кешуі шарт:

а) *біріншіден*, ақылға қонымды қуат-күшін жақсартып, өзінің әрекеттерімен де, ойларымен де жақсылыққа асық болуға, жамандықтан қашық болуға құлшынуы ләзім;

ә) *екіншіден*, күшке, күш көрсетуге ұласатын жан аффектілерін (ашу, тәкаппарлық, қаталдық, арсыздық, күншілдік, атаққұмарлық, мансапқорлық, дүниеқорлық т.б.) бәсеңдетуге, басуға және оларды жамандық істерде емес, жақсы істерде пайдалануға бағыттауы керек;

б) *үшіншіден*, құмарлық, азғындық, қорқақтық, уайымшылдық, ұялшақтық, көнгіштік, көнбістік, жігерсіздік, салғырттық, еріншектік және басқа осындай босандық пен жұмсақтыққа ұқсайтын жан аффектілерін жақсартуға, шектен асырмауға, игілікті істерге пайдалануға лайықты етіп өзгертуге талпынуы қажет [1, 233-234 б.б.].

Айтылған қағидаларды жинақтағанда, оқушы жұрт әдеби шығарманы оқу нәтижесінде, Абай насихат еткендей, ақыл, қайрат, жүрегін бірдей ұстауға талпынуы шарт, Абай көрсеткендей бес нәрсеге асық, бес нәрседен қашық болуға ұмтылуы керек. Өмірдің шындығын сөзбен келістіріп суреттеуді сөз өнері деп атайды: «Өнердің ең алды – сөз өнері» [2, 138 б.]. «Әдебиет – сөз өнері» [3, 9-10 б.]. Сөз өнерінің құралы – сөз. Өмірдің шындығын мезгілдік және мекендік аяда бейнелеуде сөз өнерінің мүмкіншілігінде шек болмайды. Сөз өнері, «әдебиет кез келген шындықты қимыл, қозғалыс үстінде құбылта, құлпырта көрсете алады. Дәл осы тұрғыдан алғанда, сөз өнерін бар өнердің басы, «өнер атаулының ең қиыны және күрделісі» (Бальзак), «ең жоғары түрі» (Белинский) десек, асырып айтқан болмаймыз» [3, 10].

Сөз өнерінің, көркем әдебиеттің, әдеби шығарманың көркемдігін тану, бағалау өлшемдері – бүгінде арнайы зерттеуді талап ететін ірі ғылыми мәселелердің бірі. Көркемдік – өмірдің шындық құбылыстарын тану мен бейнелеудегі өнерге, өнер туындысына тән дара сапалық қасиет. Өнер туындысының эстетикалық мәні мен мағынасы, құндылығы оның көркемдігінде. Көркем шығарма ғана өнер туындысы ретінде қабылданбақ. Көркемдік болмаған жерде өнер туындысы жоқ. Әдеби шығарманың көркемдігі дегенде, өнер иесінің өмір шындығынан өнер туындысын жасау жолындағы еңбегі есте тұрады. Өнер иесінің өмір шындығынан өнер туындысын жасау жолындағы еңбегі – шығармашылық еңбек. Шығармашылық еңбектің мәні көркемдігінде. Көркемдіктің негізі өмірдің шындық құбылыстарын бейнелеудегі образдылықтың сырында. Өмірдің шындық құбылыстары көркем шығармада образды түрде көрініс табады. Өмірдің шындық құбылыстарының көркем шығармада образды түрде көрініс табуы өнер иесінің шеберлігіне тәуелді.

Сөз өнерінің теориясында көркемдік әдеби шығарманың сыртқы түрі мен ішкі сырының келісімімен байланысты сипатталады [3, 154б.]. Абайдың «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысы» [4, 90 б.] туралы қағидасы сөз өнері туындысының ішкі мазмұны мен сыртқы пішіні туралы қазіргі теориялық ұғымдармен мәндес. Сонда, Абайдың қағидасы бойынша, көркем деп іші алтын, сырты күміс әдеби шығарманы айтамыз. Абайдың өлең сөздің *тілге жеңіл, жүрекке жылы* [4, 89] тиюі, өлеңнің *сөзі тәтті, мағынасы тұзу* [4, 94 б.] келуі туралы қағидалары да мазмұн мен пішін жайында: алғашқы ұғымдар өлең сөздің сыртқы сипатын (*тілге жеңіл; сөзі тәтті*) аңғартқанда, кейінгі ұғымдар мазмұнға тән қасиетті (*жүрекке жылы; мағынасы тұзу*) білдіреді. «Айналасы теп-тегіс, жұмыр» [4, 89 б.] келуінің негізінде өлең сөздің пішінін түзетін құралдардың өзара жарасымдылығы туралы қағида жатқанын аңғару қиын емес.

Өлең өнеріндегі сөздің қасиетін тану мен бағалаудың негізі Абайдың қағидаларында танымдық, көркемдік, эстетикалық мәнімен ерекшеленеді. Екінші жағынан, ақын сөздің патшасы, сөздің сарасы өлең екені туралы ойын негіздегенде, сөз ұғымын өнер ұғымы деңгейіне көтеріп саралайды.

Абай сөз өнері туындысының мазмұны мен пішіні жайындағы қағидаларын негіздей отырып, өзгеше өзекті ой желісін ұсынады. Ол – өнер туындысының пішінінен мазмұнының мәні басым екендігі туралы қағида: «Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін» [4, 219 б.]. «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысы» [4, 90 б.], «Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей» [4, 126 б.], - дегенде де ақын өнер туындысында мазмұнның

пішіннен басымдығын арнайы көрсетеді. Іш пен сырт, мазмұн мен пішін туралы осы ойлар Абайдың өнер теориясының арғы-бергі тарихында маңызы мен мәнін жоғалтпаған, әлсіретпеген іргелі қағидасына негіз болды. Істің, құбылыстың мәнін анық жеткізген сөз – жарамды сөз. Діттеген жеріне жетпеген, көздеген нысанасына дарымаған, ойды жеткізуге жарамсыз, ойсыз, лакпа сөз – бос сөз [5, 85 б.].

Сөз өнері туындысының мазмұны мен пішінінің келісімі дегенде, олардың өзара тепе-теңдігі туралы ұғым тумауға тиісті. Өнер туындысының мазмұны көп қырлы, терең сырлы. Өнер туындысының мазмұнына арқау болған өмір шындығының көп қырлылығына, терең сырына өлшем болар мөлшер жоқ. Оны барлық қырымен, бар сырымен тұтас бірбүтін пішінге түсіру мүмкін емес. Оның үстіне мазмұнның пішіннен басымдығы – мазмұн мен пішіннің келісімінің айнымас шарты. Абайдың мазмұн мен пішіннің келісімі туралы қағидасының ескірмес ерекшелігі осында.

Әдеби шығарма – көп құрамды және күрделі тұтастық. Оның құрамдастарының әрқайсысында және оның өзге құрамдастармен өзара байланысында лайықты ұнасым болуы шарт. Абай бұл ретте: «Әр сөздің ұнасымы», - деген ұғымды ұсынады. Әр сөз өз орнында тұрғанда ғана ұнасымды. Әр сөздің өз орнында тұрғаны оның өзге сөздермен қарым-қатынасы, байланысы аясында белгілі болады.

«Қиыннан қиыстырар ер данасы», сөз «қисынымен қызықты», «Бір сөзін бір сөзімен қиыстырар» [4, 89 б.], «Қисынын тауып» [4, 117 б.] секілді ойларда екі түрлі қағида бар. Оның бірі қисын туралы, екіншісі қиыстыру туралы. Қисын – өнер туындысының көркемдік шарттарының бірі. Ол – өз алдына бөлек құндылық. «Бір сөзін бір сөзімен қиыстыру», «қиыннан қиыстыру» – өнер иесінің өнерпаздық қасиетінің жасампаздық қызметі. Қисынын тауып, қиыннан қиыстыру әр сөздің ұнасымын қамтамасыз етеді. Әр сөздің ұнасымы өлеңнің «айналасы теп-тегіс жұмыр» келуіне қол жеткізеді. Өлеңнің әр сөзінің ұнасымы, айналасы теп-тегіс жұмыр келуі өнер иесінің өнерпаздық қасиетіне негізделеді.

Сөз арасы «бөтен сөзбен» былғанса, ол – сөздің өз орнында тұрмағыны, сөз иесінің бір сөзін бір сөзімен қиыстыра алмағанының салдары, сөз иесінің сөзді өз орнында пайдалана алмағаны. Бұл – өлең сөз үшін де, өлең сөздің иесі үшін де үлкен олқылық, кемшілік.

Абай көрген-білгенін әділет пен ақылға сынатып, алыс-жақынға солардың сөйле дегенін білдіреді [4, 256-257 б.б.].

Сөз деңгейіндегі қисын, ұнасым, жарасым шығарманың әр құрамдас бөлігі деңгейінде, оның өзі сияқты басқа құрамдас

бөліктермен өзара қарым-қатынасы, байланыстары деңгейінде бірдей салтанат құруы шарт. Осы аталған құрамдастарды ірілендіріп, екіге топтастыру бар: әдеби шығарманың мазмұны; әдеби шығарманың пішіні. Бұлардың әрқайсысының өз құрамдастары бар. Өз кезегінде олар да құрамдас бөліктерге бөлінеді.

Сөз өнерінің туындысында, әдеби шығармада оның құрамдастары өзара бірөңкей келісіммен жарасады. Абайдың:

Сылдырап өңкей келісім

Тас бұлақтың суындай... [4, 256 б.] –

деуі әдеби шығарманың бірбүтін күрделі құбылыс ретіндегі өзіне тән басты көркемдік қасиетін білдіреді.

Тас бұлақтың суындай сылдыраған өңкей келісім – Абайдың танымында бірбүтін көркемдік құбылыс. Абайдың ақындық танымындағы бірбүтін көркемдік құбылысты А. Байтұрсынов адам санасының үш негізімен сабақтас көрсетеді: а) ақыл; ә) қиял; б) көңіл [2, 141 б.]. «Ақыл ісі – аңдау, қиял ісі – меңзеу, көңіл ісі – түйю» [2, 141 б.]. Бұлардың үстіне тілдің қызметі қоса сипатталады: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарау» [2, 141 б.]. Ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жараған тілді Абай «қызыл тіл» деп атайды.

Абайдың қағидасында сөз өнерінің көркемдігі әдеби шығарманың құрамдастарының әрқайсысының және олардың бәрінің өзара байланыстарының тас бұлақтың суындай сылдыраған өңкей келісімінің мәні түрінде тиянақталады. Әдебиеттің көркемдік әлемін тануда Абай ұсынған қағидаларды арнайы саралаудың маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Әл-Фараби. Әлуметтік-этикалық трактаттар / Қазақшаға аударғандар: Қ. Сағындықов, М. Жанғалин, И. Ишмухаммедов. Аударманың ғылыми редакциясын жасаған А. Тұрғынбаев. – Алматы: Ғылым, 1975. – 265 б.

2 Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер / Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.). – Алматы: Жазушы, 1989. – 281 б.

3 Қабдолов З. Сөз өнері (Әдебиет теориясының негіздері). Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 165 б.

4 Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том / Жалпы редакциясын басқарған Ы.Дүйсенбаев. – Алматы: Ғылым, 1977. – 139 б.

5 Дәдебаев Ж. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. 1-том. – Алматы: Өнер, 2008. – Б.85.

Резюме

В статье рассмотрены следующие вопросы: художественность искусства слова; мысли о художественности литературы; взгляды Абая о художественности искусства слова.

Resume

In the article the following issues are considered: artistic value of the word: thoughts about the artistic literature; Abay's views about the artistic value of the word..

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ШӘКІРТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІК-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Н.Ж. ҚҰРМАН

педагогика ғылымдарының докторы, профессор
М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті

Аннотация

Мақалада шәкірттердің креативтік-шығармашылық жазу дағдыларын қалыптастыру әдістемесі қарастырылады. Осы бағытта тиімді болып табылатын визуалды модальдылық, аудиалды модальдылық, оқу мен жазу, дудлинг әдістерінің ерекшеліктері сипатталады.

Түйін сөздер: креативтік-шығармашылық жазу, визуалды модальдылық, аудиалды модальдылық, оқу мен жазу, дудлинг.

Қазақ тілін орыс бөлімдерінде, орыс сыныптарында оқыту әдістемесінде шәкірттердің қазақша жазу дағдыларын дамыту мәселелері кең қарастырылып жүр. Десек те, қазақ тілін оқыту үдерісін жаңа деңгейге көтеру үшін, шәкірттердің креативтік-шығармашылық ойлауын дамыту, оның нәтижесіне қазақша сөйлеуі мен жазуында қол жеткізу үшін осы бағыттағы арнайы әдістемелік жүйе болуы керек [1].

Жазудың, оның ішінде креативтік жазу мен шығармашылық жазу нәтижелері мәтін құраудың ерекше бір түрі болып табылады. Өйткені, жазу барысында шәкірт өзінің қателігін көреді, түсінеді, түзетеді. Оның барлығы ойлау, игерген біліміне рефлексия жасау арқылы өткізіледі.

Креативті жазу дағдыларын қалыптастыруда шығармашылық тапсырмалар үлкен орын алатыны белгілі. Бір қырынан алғанда, креативтік жазу дегенді ерекше ой берілген шығармашылық нәтижесінде танылатын мәтін құрау деп те түсінуге болады.

Шығармашылық мәтін құрауды тек өз ойын жазу ғана деп түсінбеу керек. Өйткені, шығармашылықтың өзі белгілі бір дәрежеде қандай да бір ойға, түсініктерге сүйеніп туындайды. Карл Роджерстің пікіріне сүйеніп, біз де шығармашылық мәтінді жазылуын, бір жағынан, жазған адамның өзіндік ерекше болуынан деп, екінші жағынан, шығармашылық мәтінде ерекше материалды қолдана білуінен деп, екіжақты тұрғыдан анықтай аламыз [2].

Креативті мәтін жазып шығу үшін, студенттерге мынадай үш кезеңнен өтуі керектігі түсіндіріледі. Олар:

- біріншіден, дайындық кезеңі, қажетті материалдарды жинақтау кезеңі;

- екіншіден, шығармашылық үдерісті басынан кешіру кезеңі;

- үшіншіден, шығармашылық үдерістің нәтижесіне қол жеткізу кезеңі.

Адам баласы шығармашылық үдерісті басынан өткізуде де екі түрлі жол болады. Бірі – кез келген, ойламаған уақытта басынан шығармашылық үдерісті өткеруі, екіншісі – арнайы ұйымдастырылған, біздің жағдайымызда, дидактикалық бағыттағы шығармашылық үдерісті өткізу.

Жазу арқылы шәкірттердің қазақша тілін дамыту жолы – аса тиімді жол. Жазу арқылы қазақша коммуникацияға түсу қазір күнделікті өмірдің маңызды қажеттілігіне айналды. Интернет арқылы түрлі жазбаша қарым-қатынас жасау, оқуға, қызметке, жұмысқа орналасуға, саяхат жасауға байланысты қазақша ісқағаздар толтыру, түрлі пікірталастарға қатысу – заманауи қазақстандықтардың шынайы күнделікті қажеттілігіне айналып отыр.

Ғалымдардың айтуынша, жазудың жалпы құрылымы бірнеше деңгейден құралады. Әр деңгейі іштей тағы буындарға бөлінеді.

Бірінші деңгей – психологиялық деңгей. Жазудың келесі деңгейі – лингвистикалық деңгей яғни жазу барысы қандай құралдар арқылы жүзеге асырылатынын танытатын деңгей. Адамның психологиялық деңгейінде қалыптасқан ішкі мән мен мазмұнды лингвистикалық кодтарға айналдыратын деңгейде сөздерді, фразаларды жазу іске асырылады.

Жазудың үшінші деңгейі психофизиологиялық деңгей деп аталады. Л.С. Выготскийдің [3], А.Р. Лурияның [4], В.Я. Ляудис [5] және тағы басқа ғалымдардың жазуды қалыптастыруды нейролингвистикалық тұрғыдан зерттеген еңбектеріне сүйенсек, жазудың дұрыс қалыптаспауында немесе жазудың біртіндеп бұзылып жатуында қандай да бір психикалық процестің кемшілігі орын алып тұрады. Ол кейде қарапайым психомоторлық процестердің бұзылуы болуы мүмкін, мысалы, моторика, графомоторлық координация, дыбыстық анализ бен синтездің бұзылуы тағы басқа. Ал кейде жоғарғы психикалық функциялардың бұзылуының салдары болуы да мүмкін, атап айтсақ, мінез-қылығы бұзылуының, зейіні тұрақтамайтын болуының, абстрактылық ойлау формаларының бұзылуынан болуы да мүмкін. Сондықтан, студенттерді қазақша жазуға дағдыландыруда осы маңызды мәселелерді басшылыққа алу керек. Адамның жазуының

көркем болуы және өз ойын беруде сауатты және айқын болуы, көп ретте, жазып отырған сәттегі эмоциялық қалпына және жоғары жүйке қызметінің кейбір типологиялық қасиеттеріне байланысты. Бұл мәселені графологияны зерттейтін ғалымдар қарастырады.

Әрине, ауызша сөйлеуге үйретудің маңызы өте зор. Бірақ, қазақ тілін үйрену А1 мен А2 деңгейлерінде тоқтап қалмайтыны белгілі. Тіл үйрену барысында шәкірттер өздерінің сабақ сайын сөйлеуі мен ауызша оқуының деңгейі өсіп отырғанын байқайды. Ендігі кезекте өз ойын толыққанды және кең арнада, жан-жақты, мүмкіндігінше көркем түрде жазбаша білдіру қажеттілігі туындайды.

Бұл жұмысты біз өз тәжірибемізде қазақша баталар жаздырудан, құттықтаулар жаздырудан бастаймыз. Оның жалғасы тақырып бойынша оқылатын мәтіндер бойынша креативтік-шығармашылық жаттығулар орындатуға ұласады.

Тіл оқыту әдістемесін зерттеген психолог-ғалымдардың еңбектерінде адам тіл үйренуі үдерісінде барлық сезім мүшелерін іске қосып, тақырыпты қарқынмен (интенсив) меңгеруге кіріссе, онда үлкен нәтижелерге аз уақытта қол жеткізетінін көрсетеді. Айталық, шәкірттер тыңдаған оқу материалдарының тек 10%-ын ғана есіне сақтайды. Көрген (мәтін немесе сурет, фильм) оқу материалдарының тек 20%-ын есіне сақтай алады. Тыңдап және оқып отырған оқу материалдарының тек 30%-ын ғана есіне сақтайды. Жазған оқу материалдарының 50%-ын есіне сақтайды. Жазғанда айтып отырған оқу материалдарының 70%-ын есіне сақтайды. Егер шәкірт өзі түсінгенін келесі адамға айтып түсіндірсе, онда ол оқу материалының 90%-ын есіне сақтай алады.

Қазақ тілі сабағында шәкірттердің креативтік жазуын ұйымдастыру алдында бірқатар жұмыстар орындатылуы керек. Шәкірттердің ерекше бір шығармашылық шабытқа бөленетіндей күйге келуі міндетті болмақ. Мысалы, студенттерге Ы. Алтынсариннің «Таза бұлақ» әңгімесін оқытуда оқытушы, міндетті түрде сөздік жұмысын ерекше аспектіде өткізуі тиіс. Ол қандай ерекшелік? Сөздік жұмысы тек аударма түрінде ғана емес, синонимдік, омонимдік, антонимдік қатарларын түсіндірумен, сол сөздер енген мақал-мәтелдерді, афоризмдерді тақтаға жазып түсіндірумен, студенттердің мысал келтіруімен және әрбір сөздің мағынасына байланысты өз ойын айтқызумен байланыстырыла жүргізіледі. Мысалы:

- 1) аударма: *таза – чистый*
- 2) синоним: *таза – мөлдір, кіршіксіз, кінәсіз, ақжүрек, адал*
- 3) антоним: *таза – кір, лас.*

4) қанатты сөздер: *Таза мінсіз асыл сөз ой түбінде жатады, таза мінсіз асыл тас су түбінде жатады.*

1) аударма: **бұлақ – родник**

2) синоним: *бұлақ – тұма, бастау, көз, қайнар*

3) қанатты сөздер: *Тұма көрсең, көзін аш. Таудың көркі – бұлақ. Бұлаққа бұлақ қосылса, егізбіз дейді, көлге көл қосылса, теңізбіз дейді.*

Осылай, бірқатар сөздермен аударма жұмысынан соң, шәкірттер «*Болсаң, осы бұлақтай бол!*» деген сөздің мағынасы бойынша пікірталас жүргізеді. Әрқайсысы әңгімедегі кейіпкерлер – саудагер, молда, жас жігіттің сөзін бағалап қана қоймайды, ол диалогтің жалғасын өз ойымен толықтырып жалғастырады. Ауызша сұрақ-жауаптан соң, жазбаша жұмыс тапсырылады. Жұмыстың тақырыбы – «*Таза бұлақ» әңгімесі нені үйретеді?*

Шәкірттердің кейбір пікірлерінде: «*Таза бұлақ» болу – әр адамның арманы. Бұлақ болып, басталған өмір біртіндеп өзен-көлге, одан теңізге, одан мұхитқа апарып қосылып жатса, Абай атамыз «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та, бар, қалан!» деп айтқандай, әрбір адам өмірдегі өз орнын табар еді. Және ол өзінің лайықты орны арқылы өзіне де, адамзатқа да тек жақсылық сыйлар еді», - деген креативтік пікірлер берілген. Бұл – студенттің қазақша жазу барысында шабыт пен қуанышты сәттерді басынан кешіруінен туындаған ерекше жолдар. Бұл – шығармашылық деңгейдің нәтижесі.*

Креативтік жазу жұмыстары шәкірттердің санасы мен жүрегінің бірлескен қызметін үйлестіріп, бойына қуат бітірудің қосалқы тынысын, көзін ашады. Қазақ тіліндегі түпнұсқа /аутентикалық мәтіндерді қолдану барысында ондағы ұлттық ерекшеліктерді тікелей танытатын сөздер мен сөз тіркестерін түсіндіру арқылы шәкірттердің жаңа тілдік картина болмысын аңғаруына негіз қаланады.

Креативтік жазу белсенді оқытудың бір әдісі болып табылады. Ол, негізінен, оқу мен жазу дағдыларын дамытуға бағытталады. Креативтік жазу – студенттер академиялықтың шегінен шығып, сипаттама формада баяндауға, басты кейіпкерлер ойлап табуға, олардың дамуын түрлі тілдік көркем құралдар арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жазу түрі. Мысалы, студенттерге «*Бақыт деген не?»* деген тақырып өте қызықты екендігі олардың түрлі пікірлерді үсті-үстіне айтуынан тәжірибемізде байқалды. Ағытыла пікір білдіруіне не себеп болды? Бұл жерде, әрине, тақырыпқа байланысты сұрыпталып, іріктеліп алдын ала жүргізілген жұмыстардың нәтижесі көрінді. Бақыт туралы мәтінді өту алдында, сөздік жұмысы жүргізіліп, бақыт туралы көптеген мақал-мәтелдер, ұлы адамдардың қанатты

сөздері тыңдатылып, оқытылып, оқытушымен біріге отырып өзара талданып, диктант түрінде жазғызылды.

Ең маңыздысы, шәкірттерге креативтік-шығармашылық жазу жұмысын орындату алдында талдау жүргізілуі керек. Талдау барысында әрбір шәкірттің бақыт туралы өз ойы мен түсінігі айтқызылады. Мұндай тұста барлық пікірлер ұстаз тарапынан жоғары бағаланғаны дұрыс. Өйткені шәкірттер бақыт туралы өздерінің осы кезге дейінгі өмірлік тәжірибесіне ғана байланысты пікірлерін білдіреді. Ал бірінің пікірі екіншісінен асып түссе, оны қасындағы достарының өздері де түсініп, қолпаштап, бағалайды.

Қазақ тіліндегі көркем шығармадан үзінді мәтін беріп, сол бойынша орындатылатын креативтік тапсырма түрлері мынадай болып келуі мүмкін.

- 1) Берілген мәтіндегі оқиғаны өзің әрі қарай жалғастырып жаз.
- 2) Мәтін мазмұнындағы кейіпкердің іс-әрекетіне баға бер.
- 3) Қиялыңды іске қосып, осы оқиға Айда болып жатса, қалай жалғасуы мүмкін екенін тауып жаз.
- 4) Осы жағдай саған кездесе не істер едің? Сол кезде сенің жай-күйің қандай болуы мүмкін екенін сипаттап жаз.

Шәкірттерді қазақша түпнұсқа мәтіндерді оқуға қызықтыра отырып креативтік жазуға дағдыландыруда «дудлинг», «тангле», «зентангле» деген сурет салудың интуитивтік бір формасын қолдануды тиімді деп ойлаймыз. Ағылшын тілінен аударғанда, «doodle» деген сөз – адамның басқа бірдеңені тыңдап отырғанда қолымен бейсана түрде салып отыратын «шимай суреті» сияқты. Ал, шындығында, бұл – адамның басқа бірнәрсемен айналасып отырғандағы сананың импровизациялық салған суреті.

Санни Браун өзінің «Шығармашыл адамдарға арналған дудлинг» деген кітабында дудлингті бетперденің артына жасырынған ойлау процесі екенін айтады. Сол процесс негізінде адамда инновациялық идеялар туындауы мүмкін, күрмелген мәселелердің шешімі ойға келуі мүмкін екенін де жоққа шығармайды. Яғни адамның ойлауы визуалдық түрде көрініс беріп жататын өте бір қызықты да тылсым құбылыс – дудлингті шәкірттерге қазақша үйрету сабақтарында да қолдануға болады [6].

Шәкірттерге мәтінді ұсынып, оның мазмұнымен бірге танысқан соң, жоғарыда көрсетілгендей сөздік жұмысы жүргізіледі. Осыдан соң оқытушы шәкірттерге мынадай талап қояды: *мәтіннің жоспарын құрыңдар, бірақ әрбір пункт қандай да бір таңбамен және сіздің есіңізде мазмұнды сақтайтын таңбамен белгіленсін.* Бұл, яғни

визуалды модалдылық, мәтіннің мазмұнын есте сақтауға көмектесетін ыңғайлы әдіс болып табылады.

Онымен бірге, аудиалды модалдылық, оқу мен жазу және сөзбен орындалатын дудлинг түрлері де оқытушының шеберлігіне қарай шәкірттердің мәтінді есте сақтауы үшін қолданылады.

БІ. Алтынсариннің «Бақша ағаштары» деген қысқа ғана әңгімесін студенттермен талдау барысында осы әдістерді қолданудың нәтижесі өте жоғары деңгейде болды. Қысқаша оларды студенттердің орындауы туралы көрсетіп өтейік.

Мәтіннің мазмұнын таныстырып болған соң, оқытушы қайтадан төрт қайтара мәнерлеп оқиды. Сол кезде студенттерге мынадай 4 тапсырма берілген еді.

Мәтінді бірінші рет оқуда берілген **1-тапсырма**. *«Әңгімедегі басты кейіпкерлерді, оқиғаларды, негізгі идеяны ерекше таңбамен белгілеп, оларды өзара мазмұн бойынша байланыстырыңдар».*

Мәтінді екінші рет оқуда берілген **2-тапсырма**. *«Әңгімені зейін қойып тыңдап, оның мазмұнын, негізгі идеясын қандай түйінді сөздер арқылы түсінгендеріңді көрсетіңдер».*

Мәтінді үшінші рет оқуда берілген **3-тапсырма**. *«Әңгімені мазмұндап жазыңдар. Оның негізгі идеясын ерекше әріптермен жазып көрсетіңдер».*

Мәтінді төртінші рет оқуда берілген **4-тапсырма**. *«Әңгіменің басты мазмұнын есіңізге түсіре отырып ойланып, қолыңызға және ұстаған қаламыңызға ерік беріңіз, ол не салғысы келсе де сала берсін, ал сіз «Бақша ағаштары» әңгімесінің мазмұнын ғана ойлап отырыңыз».*

Бұл әдістер шәкірттеріміздің қазақша мәтіндердің мазмұнын меңгеруі барысында саналы түрде креативтік жұмыс жасауына дағдыландырады. Әрине, бұларды күнде қолданылатын әдістер деп санамаймыз. Десек те, шәкірттеріміздің томаға-тұйықтықтан шығып, қазақ тілін өзінің санасымен, танымдық, шығармашылық қажеттілігімен қабылдауы үшін сол деңгейлерде жұмыстар жүргізу – оқытушының міндеті екенін баса айтқымыз келеді.

Бұлармен бірге, шәкірттерімізге «қазақтың қара өлеңінің» формуласын ұсынып, қазақ сөзінің поэзиялық қуатын сезіндіру әдісін де креативтік-шығармашылық жазуға дағдыландырудың жемісті бір жолы деп бағалаймыз. Белгілі бір ритмикалық формула жасап беру арқылы шәкірттердің қазақы ақындық шеберлігін оятуға болатынына тәжірибемізде көз жеткізіп келеміз. Өйткені шәкірттеріміздің өмірлік тәжірибесінде әлеуетті қазақша сөздік өте мол. Мәселе сол әлеуетті сөздік қорды активтендіру әдістерін қолдануда ғана жатыр. Мысалы

мынадай ритмикалық формула арқылы көптеген үлгілер беріп, әр шәкіртке өзінің «Қара өлеңін» құрастыру тапсырылады. Оның қаншалықты шығармашылық қуанышты сәттерге жеткізетінін мұғалім сабағында көзі жетеді.

барғанмын,

алғанмын.

болса да,

қалғанмын.

Тағы бір креативтік-шығармашылық тапсырмалар түрі «Алдар Көсенің біздің ауылға келгені», «Тазша баланың ХХІ ғасырдағы қырық өтірігі» сияқты креативтік оқиғалар жазуымен байланысты. Бұл ретте оқытушы шәкірттерінің фольклорлық кейіпкерлермен таныс болуын алдын ала қадағалайтыны белгілі.

Келесі бір креативтік-шығармашылық жазуға дағдыландыру жұмысы – шәкірттерге мультфильм тақырыптарын беріп, соған анимациялық сценарий жазуды тапсыру. Мысалы, «Астана қалай салынды», «Айға барған астронавт», «Робот пен Ер Төстіктің ерліктері» тағы басқа тақырыптар беруге болады.

Жинақтай келгенде, шәкірттердің қазақ тілін меңгеруі барысында қазақша ойлауы мен сөйлеуі креативтік-шығармашылық деңгейге жетуі үшін, осы бағытта арнайы жұмыстар жүргізілуі міндетті. Олардың әрқайсысын мұғалім сабақтың тақырыбы мен мақсатына және шәкірттерінің қабілетіне қарай бейімдеп қолдана алады.

Арнайы құралған креативтік-шығармашылық жаттығулар жүйесі арқылы ғана көздеген мақсатқа қол жеткізіледі. Ал арнайы жаттығулар құрамында:

- презентациялық жаттығулар,
- репродуктивтік жаттығулар
- продуктивтік жаттығулар,
- креативтік жаттығулар,
- шығармашылық жаттығулар ретімен болғанда ғана толыққанды әдістемелік жүйе жасақталынады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Құрман Н. Қазақ тілін дамыта оқыту технологиясы. – Астана, 2007. – Б.65
- 2 Роджерс Карл. Одаренные дети: перевод с англ. – Москва: Прогресс, 1991. – С. 123
- 3 Выготский Л.С. Воображение и творчество. – Санкт-Петербург: СОЮЗ, 1997. – С. 42
- 4 Лурия А.Р. Письмо и речь. Нейролингвистические исследования. Москва, 2002. – С.72
- 5 Ляудис В.Я. Психология инновационного обучения в высшей школе. – Москва, 1996. – С.91

6 Санны Браун. П.Самсонов. Дудлинг для творческих людей. Перевод. – Минск: «Попурри». 2014. – 320 с.

Резюме

В статье рассматривается методика формирования навыков креативно-творческого письма. Описаны эффективность и особенности таких методов как визуальная модальность, аудиальная модальность, чтение и письмо, дудлинг.

Resume

The author of the article considers the methodology for the formation of creative writing skills. The effectiveness and features of such methods as visual modality, audial modality, reading and writing, dudling are described.

**ПРАКТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ СХОДСТВ И
РАЗЛИЧИЙ АНГЛИЙСКИХ, РУССКИХ И КАЗАХСКИХ СЛОВ**

М.Ж. ТУСУПБЕКОВА

кандидат педагогических наук, доцент,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан

Г. ШОТТЕ

доктор педагогических наук, профессор,
Мидлсекский университет,
Англия

М.А. ИДРИСОВА

ст. преподаватель, магистр,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Казахстан

Б.М. СМАГУЛОВА

ст. преподаватель,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан

Аннотация

В данной статье проводится анализ сходств и различий слов в английском, русском и казахском языках. Авторами изучены и рассмотрены работы отечественных и зарубежных ученых по данной проблеме. Кроме того, проведен анализ на основе книги американского автора Г. Шотте и разработан ряд практических заданий для развития навыков письма и чтения. Особое внимание уделено внедрению нового казахского алфавита в практику и определена причина сходств и различий трёх языков.

Ключевые слова: сходство, различие, латиница, казахский язык, русский язык, английский язык.

В своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Президент Казахстана Н.А. Назарбаев определил основные приоритеты развития страны и представил методы их достижения. Президент отметил: «..... начатые нами масштабные преобразования должны сопровождаться опережающей модернизацией общественного сознания. Она не просто дополнит политическую и экономическую модернизацию - она выступит их сердцевиной». По мнению Н.А.

Назарбаева, главным условием модернизации является сохранение культуры казахского народа, возрождение обычаев и традиций, восстановление письменности предков, глубокое знание истории нации. Сохранение и знание нашей культуры предвещают предпосылки тесной связи настоящего, прошлого и будущего. Основным направлением модернизации является конкурентоспособность и открытость сознания каждого гражданина Казахстана, готовность измениться согласно велению времени, способность перенимать опыт профессионалов и стремиться идти вперед для достижения поставленных целей. Конкурентоспособность требует знания английского языка, а открытость сознания подразумевает четкое восприятие нового на пути реализации определенной цели. Президент страны поставил конкретные задачи о переходе казахского языка на латиницу. Известно, что латинская графика применялась с 1929-1940 годы во всех тюркоязычных республиках и переход казахского алфавита на латиницу приведет к консолидации тюркоязычных стран [1].

В связи с переходом казахского алфавита на латиницу знание английского языка служит хорошим фундаментом для устойчивого и поэтапного осознания его важности на пути обеспечения духовного единства страны и пребывания в глобальной системе науки и образования. Английский язык в Казахстане приобрел особый статус, статус языка международного общения (Послание народу Казахстана от 27 января 2011 года Президента РК Н.А. Назарбаева) [2].

Вся мировая общественность говорит и читает на английском языке, а английский язык непосредственно связан с латиницей. Наверно, и поэтому переход казахского алфавита на латиницу очень важен для интеграции в научные и технологические процессы, передовым достижениям в мире и эффективному развитию во всех отраслях общества. Казахский алфавит непосредственно со своими специфичными знаками и символами модернизовал латынь и привнес новое веяние. В новом казахском алфавите 25 букв и 8 специфических звуков, которые передаются несколькими буквами латинского алфавита (sh, ch, kh, tsc, ou) [3].

Значительную часть словарного состава английского, русского и казахского языков составляют латинизмы. Как уже было упомянуто, в средние века латынь была международным языком многих стран и многие слова стали международными. Латинский язык является языком науки и терминологии, на латыни чаще встречаются в различных сферах науки. Таким образом, в образовательной сфере часто встречаются латинские слова, как аннотация, ассистент,

гlossарий, декан, дедукция, индукция, коллоквиум, конспект, манускрипт, ректор, стимул и т.д. И эти заимствованные слова легко читаются на всех языках.

Существует ли связь между казахским, русским и английским языками? Какие трудности могут возникнуть при введении нового казахского алфавита? Каждый язык имеет свои специфические правила и приемы. Исследование эффективности внедрения нового казахского алфавита наталкивает на определение отличий и сходство трёх языков.

Английский, казахский и русский языки относятся к различным языковым системам. Русский язык – язык флективный (гибкий), а казахский и английский языки – агглютинативный. Однако в этих разносистемных языках можно установить и некоторые сходства. Проблема сходства и отличий языков изучены и рассмотрены Ф.Р. Курбаналиевой, С.Е. Яхонтова, О.В. Митиной, Р.Т. Кожабековой.

Р.Т. Кожабекова отмечает, что исследование и сопоставление языков имеет немаловажное значение не только для их практического изучения (оно заставляет вникать в самые тонкости), но и для развития теории языков, что способствует более глубокому анализу лингвистических явлений сопоставляемых языков [4]. Ф.Р. Курбаналиева указывает, что знание одного языка дает прекрасную возможность понимать и учить другие т.к. все языки имеют родственные связи [5]. О.В. Митина утверждает, что в английском и русском языках присутствуют слова, которые очень схожи по звучанию, написанию, а также имеют общее лексическое значение [6]. С.Е. Яхонтов придерживается теории М. Сводеша (7 степеней родства языков) и делает анализ родства языков по шкале. По его мнению, пока еще не существует определенной классификации, по которой можно определить степень родства языков [7].

Казахский, русский и английский языки различаются не только отсутствием определенных фонетических, грамматических категорий, но и характером выражения и функционирования. В английском языке слова (существительные) требуют использования определенного или неопределенного артикля (a, an, the), которых нет ни в русском, ни в казахском языках. Названия месяцев, дни недели в английском языке пишутся с заглавной буквы, а в казахском и русском языках месяцы и дни недели пишутся с маленькой буквы. Глаголы в английском языке выражаются частицей – *to* (*torun, towrite*), в казахском языке глаголы выражаются окончанием –*у* (*жуғиру, жазу*), а в русском языке глаголы заканчиваются на – *ть* (*бежать, писать*). Одно сходство глаголов в этих трёх языках то, что глагол выражает действие или процесс и отвечает на один и тот же вопрос (*Что делать?*). Существует ряд

совпадений основных грамматических времен в английском, русском и казахском языках (Таблица 1).

Таблица – 1. Сравнительная таблица грамматических времен казахского, русского и казахского языков

Казахский язык	Русский язык	Английский язык
Осы шақ	Настоящее время	Present Simple Tense
Нақ осы шақ	-	Present Continuous Tense
-	-	Present Perfect Tense
Өткен шақ	Прошедшее время	Past Simple Tense
Нақ өткен шақ	-	Past Continuous Tense
-	-	Past Perfect Tense
Келер шақ	Будущее время	Future Simple Tense
Ауыспалы келер шақ	-	Future Continuous Tense
-	-	Future Perfect Tense
6	3	9

Если в русском языке 3 основные глагольные времена соответствуют 9 английским временам, то в казахском языке 6 глагольных времен соответствуют 9 английским временам по значению. Кроме того, надо отметить, что случаи употребления сослагательных наклонений по смыслу предложений совпадают в трех языках, которые начинаются со словами -егер, - если, -if. По сравнению с русским языком в казахском и английском языках отсутствует категория рода (мужской, женский, средний). Вышеуказанные сходства и отличия трёх языков наталкивают на практическую часть исследования.

Объектом исследования является книга американского автора Г. Шотте «Behind the Cloud» [8]. Данная книга представляет историю мигрантов и описывает реально пережитые страдания учителей и школьников (книга переведена с английского на русский язык). Книга состоит из 10 глав, и по каждой главе сделан анализ (сходство и различие слов). В книге были отобраны 113 английских слов, которые имеют сходство (по значению) в русском языке. Из них только 47 слов имеют сходства на трех языках (таблица 2).

Таблица – 2. Список одинаковых слов по значению на английском, русском и казахском языках

№	Английский	Русский	Казахский (новый алфавит)
1	student	студент	stýdent
2	final	финал	final
3	music	музыка	mýzyka
4	emotion	эмоция	emotsıa
5	business	бизнес	bıznes
6	argument	аргумент	argýment
7	theory	теория	teorıa
8	context	контекст	kontekst
9	rhythm	рифма	rıfma
10	volcano	вулкан	výlkan
11	experience	эксперимент	eksperiment
12	reservoir	резервуар	rezervýar
13	resource	ресурс	resýrs
14	agent	агент	agent
15	migrant	мигрант	migrant
16	factor	фактор	faktor
17	prose	проза	proza
18	option	опция	optıa
19	term	термин	termin
20	debate	дебат	debat
21	platform	платформа	platforma
22	phrase	фраза	fraza
23	grant	грант	grant
24	element	элемент	element
25	progress	прогресс	progress
26	session	сессия	sessıa
27	theatre	театр	teatr
28	test	тест	test
29	model	модель	model
30	strategy	стратегия	strategıa
31	concert	концерт	kontsert
32	code	код	kod
33	scenery	сценарий	stsenarıı
34	chorus	хор	hor

35	delegate	делегат	delegat
36	symphony	симфония	simfonna
37	proportion	пропорция	proportsııa
38	style	стиль	stil
39	institute	институт	instıtýt
40	university	университет	ýniversitet
41	picnic	пикник	piknik
42	signal	сигнал	signal
43	college	колледж	kolledj
44	talent	талант	talant
45	meter	метр	metr
46	metro	метро	metro
47	match	матч	match

Как видно, в данном списке представлены слова (существительные), заимствованные из латыни. При написании данных слов на казахском языке с помощью нового алфавита не составляет трудности. В данных словах не имеются специфичные звуки казахского алфавита и по звучанию, написанию и имеют общее лексическое значение, как в английском, так и русском языках. Отличие заключается лишь в окончаниях в соответствии с правилами того или иного языка. Из 113 английских и русских слов в исследуемой книге 66 слов требуют перевода на казахский язык и написания буквами нового казахского алфавита (таблица 3).

Таблица 3 – Перевод слов на трёх языках (английский, русский, казахский)

№	Английский	Русский	Казахский (новый алфавит)
1	colleague	коллега	arıptesi
2	history	история	tarıh
3	comments	комментарий	túsinikteme
4	poet	поэт	aqyn
5	stimulation	стимул	yntalandyrý
6	infrastructure	инфраструктура	infraqurylym
7	situation	ситуация	jaǵdaı
8	material	материал	qujat
9	characterization	характеристика	sıpattamasy
10	To ignore	игнорировать	elemey

11	form	форма	nysany
12	horizon	горизонт	kókjiek
13	period	период	kezeń
14	result	результат	nátjesi
15	text	текст	mátin
17	section	секция	seksıua
18	information	информация	aqparat
19	organization	организация	uıym
20	crisis	кризис	daǵdarys
21	interest	интерес	qyzyǵyshylyq
22	resolution	резолюция	qarar
23	theme	тема	taqyryby
24	nature	натура	tabıǵı
25	publish	публиковать	jarıalayı
26	sort	сорт	suryp
27	school	школа	mektep
28	potential	потенциал	áleyet
29	discussion	дискуссия	pikirtalas
30	repetition	репетиция	daiyndyq
31	illustrate	иллюстрировать	sýretteıy
32	principle	принцип	qaǵıda
33	leader	лидер	kóshbasshy
34	recommendation	рекомендация	usynys
35	inform	информировать	aqparattaıy
36	central	центральный	ortalyq
37	structure	структура	qurylymy
38	seriously	серьезно	shyndap
39	organize	организовать	uıymdastyrıy
40	local	локальный	jergilikti
41	analysis	анализ	taldaıy
42	practice	практика	tájirıbe
43	imitate	имитация	ımitatsıua
44	present	презентовать	tanystyrıy
45	season	сезон	maısym
46	zone	зона	amaq
47	group	группа	top
48	orange	оранжевый	qyzǵyltsary
49	interesting	интересный	qyzyqty
50	format	формат	pishimi
51	national	национальный	ulttyq

52	regional	региональный	amaqtuq
53	liquidate	ликвидировать	joıy
54	crush	крошить	surastyry
55	chance	шанс	mumkindik
56	evacuation	эвакуация	koshiry
57	mission	миссия	tapsyrma
58	comfort	комфорт	jailylyq
59	adapt	адаптироваться	beimdelıy
60	category	категория	sanaty
61	popular	популярный	tanyamal
62	station	станция	stantsıa
63	secret	секрет	qurpa
64	sympathetic	симпатичный	sukimdi
65	passenger	пассажир	jolayshy
66	indicator	показатель	korsetskish

При переводе английских и русских слов на казахский язык трудности вызвали написание специфичных звуков казахского языка и их чтение. На основе анализа сходных слов на английском, русском и казахском языках нами выполнены некоторые виды заданий для запоминания правописаний схожих и отличающихся слов:

1. Найдите перевод слов и словосочетаний на русском и английском языках Написать

arıptesti elemeıy, taqyrpjarıalaıy, nysandysıretteıy, jagdaıdyaqparattaıy, koshirydııymdastyry

2. Выберите глаголы на казахском, русском и английском языках (согласно правилам)

3. Расположите слова по темам (экономический кризис, образование, политика)

4. Выберите слова с одинаковым количеством букв на трех языках

5. Напишите 10 слов из списка на любом из языков и дать их переводы

6. Найдите в тексте слова (таблицы 1 и 2) и перевести на английский и русский языки

Men jáne meniń stýdentterim kóship kelgen migranttar tıraly ángimeler qyzyqyrady jáne bul úsh negizgi sebepterge baılanysty: (1) oqytıshy retinde meni stýdentterdiń oqýyna áser etetin faktorlar tolǵandyrady; (2) janartaı atqylanǵa deın maǵan Kinsale bastaıysh mektebiniń (NShK) direktory, daǵdarysqa ushyraǵan birinshi mektep; (3) Men ózim – kóship kelgen migranttardyń biri bolyp jumys istedim. Kóship

kelgen migrant retinde Angliadaǵy Meniń pedagogıkalıq tájiribem ómirlik turaqtylyqpen jáne ózgeristerge tózimdilikpen, sondaı-aq basqa eldegi qansyzdyqpen jáne osaldyqpen parallelde boldy.

7. Определите временные формы следующих предложений

As volcanic activities escalated, it became increasingly difficult to ignore the psychological effects that the crisis was having on the students. It was obvious that much was on their minds and they needed to tell their stories.

Прогулка по площади Блумсбери в прекрасное весеннее утро послужила источником вдохновения для написания стихотворения «Сила зелени». Когда я увидела разнообразие зелени, украшавшей флору, мне стало ясно, что природа не может существовать без зеленых садов, находящихся в полном цветении.

Arnaıy kólik júıeleri metropolitenderde adam qyzmetinde úlken ról atqarady. Qazirgi qoǵam adamdardy tasymaldaı jáne taǵarlardy jetkizý úshin tiimdi kólik baılanysy bar bolsa, jaqsı jumys isteıdi. London erekshelik emes.

Проведенный анализ показал, что причиной сходства и отличий слов в английском, русском и казахском языках является принадлежность языков к разным языковым системам. Несмотря на языковые системы, книга американского автора Г. Шотте «Behind the Cloud» на английском, русском и казахском языках послужит хорошим объектом для дальнейшего исследования и разработки заданий для развития навыков письма и чтения.

Список литературы

1 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда, 13(71). -2017.

2 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан–Лидера Нации Н.А Назарбаева народу Казахстана 27 января 2012 г. Социально-экономическая модернизация–главный вектор развития Казахстана // Казахстанская правда. – Астана, 2012.

3 Указ Президента Республики Казахстан. О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику от 19.02.2018 г. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id

4 Кожобекова Р.Т. Аспекты изучения грамматических систем казахского и русского языков в компаративной лингвистике / Материалы международной научной конференции.

5 http://www.rusnauka.com/13_EISN_2013/Philologia/7_136478.doc.htm

6 Курбаналиева Ф.Р. Степень близости английского и русского языков // Материалы VI Международной электронной научной конференции. - 2014. <https://www.scienceforum.ru/2014/pdf/4108.pdf>

7 Митина О.В., Барановская Ю.Л. Анализ сходства лексики английского и русского языков. / *Молодежный вестник*. – ИрГТУ 1, 2015. – С. 34-44.

8 Яхонтов С.Е. Оценка степени близости родственных языков // Теоретические основы классификации языков мира. - М., 1980. - С. 148-157.

9 Shotte G. Behind Every Cloud. – AuthorHouse, 2012. – 102 с.

Түйін

Бұл мақалада ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі сөздердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары талданады. Авторлар осы мәселе бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың жұмысын зерттеп, қарастырды. Сонымен қатар, американдық автор Г. Шоттың кітабына негізделген талдау жүргізілді, жазбаша және оқу дағдыларын дамыту үшін бірқатар практикалық тапсырмалар жасалды. Мақалада жаңа қазақ әліпбиін тәжірибеге енгізуіне ерекше көңіл бөлініп, үш тілдің ұқсастықтары мен айырмашылықтарының себебі анықталған.

Resume

The authors of this article analyze the similarities and differences of words in English, Russian and Kazakh. The authors studied and reviewed the work of domestic and foreign scientists on this issue. In addition, the authors made an analysis on the book of the American author G. Schotte. Moreover, the authors offered a number of practical tasks to develop writing and reading skills. Particular attention is paid to the introduction of the new Kazakh alphabet into practice. The authors tried to find the reason of similarities and differences of these languages.

**СПЕЦИФИКА РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИЙ
ВОЗДЕЙСТВИЯ В ДЕЛОВОМ ТЕКСТЕ: СОЗДАНИЕ
ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ОБРАЗА КОМПАНИИ**

А.А. АЙМОЛДИНА

доктор PhD,

Казахстанский филиал МГУ имени М.В. Ломоносова

Аннотация

Статья посвящена особенностям реализации стратегий воздействия в деловом тексте, а именно стратегии создания положительного образа компании, предлагаемой продукции и услуги. Проведен анализ текстов бизнес-корреспонденции на примере казахского, русского и английского языков. Полученные результаты свидетельствуют о национально-культурной обусловленности делового речевого поведения бизнес-специалистов в контексте специфической ситуации.

Ключевые слова: бизнес-корреспонденция, деловой текст, стратегии воздействия, тактика, коммуникативное намерение.

Для реализации коммуникативных интенций бизнес-специалистам необходимо умелое оперирование различными дискурсивными стратегиями, выбор которых варьируется от специфики культурно-языковой среды составителей текстов бизнес-корреспонденции [1, 2]. Под дискурсивной (коммуникативной, речевой) стратегией мы понимаем общий план, совокупность речевых действий, направленных на реализацию определенного коммуникативного намерения говорящего/пишущего. При определении ведущей дискурсивной стратегии, необходимой для составления текста бизнес-корреспонденции, учитывается специфика делового дискурса, а также характер ситуации и конкретного коммуникативного события, в контексте которого составлялась бизнес-корреспонденция. Отметим, что тактико-стратегическое поведение бизнес-специалистов напрямую зависит от поставленной коммуникативной цели и условий конкретной ситуации делового дискурса. Как показал анализ специфики текстов бизнес-корреспонденции на казахском, русском и английском языках, особую роль в стратегическом планировании профессионально-деловой деятельности играет стратегия воздействия адресанта/ пишущего на

адресата/ читателя/ делового партнера/ потенциального клиента, поскольку именно она выступает мощным инструментом, повышающим эффективность речевого взаимодействия в деловой коммуникации. Иными словами, при составлении текстов бизнес-корреспонденции деловые коммуниканты применяют целый арсенал стилистических и языковых средств.

Изучение текстов бизнес-корреспонденции показало, что в рамках общей *стратегии воздействия* немаловажную роль при составлении текстов бизнес-корреспонденции играет коммуникативное намерение бизнес-специалистов создать позитивный имидж как компании, так и предлагаемой продукции и услуги. Ниже представим изложение результатов исследования по выявленным частным дискурсивным стратегиям с уточнением тактик, приемов и средств на материале текстов бизнес-корреспонденции на казахском, русском и английском языках. По утверждению современных лингвистов (А. Вежбицкая, Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, И.В. Труфанова), применительно к деловой коммуникации дискурсивные стратегии и тактики являются национально и культурно детерминированными моделями делового речевого поведения в контексте специфической ситуации. Это подтверждает тот факт, что в каждой культуре существует свой набор наиболее характерных речевых тактик и соответствующих им языковых средств, позволяющих оказать эффективное воздействие на адресата [3].

В ходе реализации стратегии создания позитивного образа компании, продвигаемой продукции или услуг бизнес-специалистами активно используются различные тактики, подчеркивающие положительные качества бизнес-компании, ее сотрудников, уникальные черты производимого товара и предоставляемых услуг при помощи: 1) *тактики институциональной принадлежности*; 2) *тактики демонстрации знаний*; 3) *тактики представления продукции/ товара/ услуг*.

Так, *тактика институциональной принадлежности* выражается в предоставлении подробной информации о компании, того института, к которому принадлежит адресант, что создает устойчивый имидж компании, подчеркивает ее авторитет и доверие к ней:

(1) «[Компанияның атауы]» атынан сіздерге сәлем жолдай отырып, биылғы жылдан бастап біз көрсететін қызметтер ауқымының ұлғая түскенін, біздің еліміздегі ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің инновациялық белсенділігін арттыруға ықпал ету үшін біз әрдайым әзір екендігімізді хабарлаймын.

(2) *TOO «[Наименование компании]» является региональным представителем компании «[Наименование компании]», зарекомендовавшей себя на казахстанском рынке как поставщик широкого ассортимента профессиональных инструментов и оборудования таких известных брендов, как: FORCE, SUMAKE, BAUM PROFESSIONAL, TRISCO, JUN KAUNG.*

(3) *I am writing to you on behalf of the company [Company Name]. We are an office furniture manufacturer in England and we are the exclusive supplier of office furniture for the European Commission and its agencies since 2005...*

Как видно из вышеприведенных примеров, для выражения институциональной принадлежности адресанта были использованы различные индикаторы принадлежности, например: «*[Компанияның атауы]*» *атынан...*» («*От имени «[Наименование компании]»*»), «*...региональным представителем компании «[Наименование компании]», зарекомендовавшей себя на казахстанском рынке...*», «*on behalf of the company [Company Name]*» и т.п.

Использование *тактики демонстрации знаний* заключается в проявлении составителем бизнес-текста своей компетентности, опыта и профессиональных знаний. Данный эффект достигается при помощи использования лексики функционального характера, например, профессиональной терминологии, аббревиатур и других сокращений и т.п.

Примерами лексических средств демонстрации знаний являются:

- коммерческие и финансовые термины и словосочетания: *ақша аударымы, есеп айырысу, тапсырыс беруші, еркін ұсынысхат, қатан ұсынысхат, тауардың тасымалы, тауардың жеткізілімі, төлемақы шарттары, қолма-қол есеп, басқа; себестоимость, маркетинг, бизнес-модель, поставки, предприниматель, свободная экономическая зона, asset-based financing, interest-only term loans, leasing, revolving credit lines, venture capital, purchase order financing* и т.д.;

- количественные, статистические данные, стоимостные показатели: «*Кәсіпорынға басқа кәсіпорынның көрсеткен қызметінің құны 125 000 мың теңге, еңбекақы қоры – 60 000 мың теңге, амортизациялық қоры – 18 000 мың теңге, «...Предназначены для герметизации метрических и трубных резьб до М 150 и уплотнения зазоров от 0,00 до 0,5 мм. Применяются как в летний, так и в зимний период, причем Трибопласт 5 и для электрических контактов применяется до минус 25 градусов»*, «*This letter will confirm my telephone conversation with you today concerning an increase in our billing rate to USD \$ 1.65 per hour, effective 3rd March – 2012.*»;

- официальные клише: *жіберуіңіздің сұраймыз, сізге алғыс/рахмет айтамыз, біздің ұсынысымызды талқылауыңызды (қарауыңызды) сұраймыз, келісімшарт бойынша, бақылаудан алуыңызды сұраймын, бағдар жасауыңызды сұраймыз; настоящим подтверждаю, доводим до Вашего сведения, предлагаем Вашему вниманию, I am writing to inform you that, Please find enclosed, I refer to your letter of [date] concerning, I am contacting you regarding* и др.;

- аббревиатуры, сокращения производственного, технического или юридического характера, принятые в той или иной отрасли: *у.ж.* (үстіміздегі жыл), *а.ж.* (ағымдағы жыл), *АҚ* (акционерлік қоғам), *ЖШС* (жауапкершілігі шектеулі серіктестік), *ЖАҚ* (жабық акционерлік қоғам), *стандарт АМРС, ст.* (статья), *п.* (пункт), *з.р.* (год рождения), *НДС* (налог на добавленную стоимость), *ВД* (валовой доход), *АБР* (Азиатский банк развития), *ЕБРР* (Европейский банк реконструкции и развития), *ММВБ* (Московская межбанковская валютная биржа), *СЕО* (Chief executive officer), *IMF* (International Monetary Fund), *agcy.* (Agency), *FX* (Foreign exchange market), *asst.* (Assistant), *a/c.* (Account);

- ссылки на авторитетные источники, регламенты, законы, гипертекстовые ссылки и т.п.: «*[Компанияның атауы] Сіздің 2014 жылғы 12-наурыздағы № 25-284 хатыңыздағы 6-қаңтарда № АППС/01/14/371 «[Компаниның атауы]» АҚ Астана қаласы келісімшарт құрды*», «*Don't forget to go to www.insurancewriting.com to request your FREE copy of Four Proven Marketing Tactics Sawy Insurance Leaders Use to Beat Their Competition...!*» и др.;

- фразеологические обороты и устойчивые словосочетания: *Сізге қолайлы уақытта, Сізге ыңғайлы уақытта, өз мерзіміндегі жеткізілімі, толық сәйкес келеді, жұмыс орнын ауыстырған жағдайда, басқа адамның атынан; широкий круг вопросов, узкие места, в установленном порядке, на повестке дня, усилить контроль, triple witching hour, the hard sell, on top of trends, (to) turn around one's business* и т.д.;

- книжно-письменная лексика в виде отдельных лексем и словосочетаний: *белгіленген тәртіпте, басқа адамның атынан, төмендегіні хабарлаймыз, в связи с вышеизложенным, на основании вышеизложенного, неоднократно поощрялся, в соответствии с достигнутой договоренностью, corder of your preference, this is to cetify that, at the sight of* и т.д.

Для создания позитивного образа предлагаемого товара, работ и услуг бизнес-специалисты часто обращаются к *тактике представления продукции/ товара/ услуг*, которая выражается в презентации своей продукции в выгодном свете, указывая важные

детали продвигаемого товара, подчеркивая ключевые ценности предлагаемого товара, работ и услуг.

В ходе проводимого исследования было замечено, что самым распространенным способом *представления важных деталей продвигаемой продукции и услуг* является четкое структурирование отдельных абзацев в тексте бизнес-корреспонденции. Это позволяет читателю лучше воспринимать предлагаемую информацию, что соответственно повышает привлекательность предложения. Как показал анализ, данный эффект достигается при помощи использования дробления текста на абзацы, нумерации, маркированного списка. Подобное оформление можно встретить в бизнес-корреспонденции как на казахском, так и русском языках, информация о предлагаемой продукции, в которой представлена в виде четко структурированного маркированного списка.

Ниже представлен пример бизнес-текста на английском языке, в котором эллиптические односложные предложения графически структурированы в виде пронумерованного списка:

(5) *The [Company Name] compared existing state Financial program's generic prescription reimbursement limits with the new limits mandated by the Client Protection and Affordable CareAct (CPACA),a.k.a. Obamacare. The highlights:*

1. *On average, the new federal reimbursement limits are 22 % below the current state amounts.*

2. *Banks in many states will face reimbursement cuts of 30 % or more.*

3. *Total Bank revenues will decline by about \$1.2 billion (-0,4 %).*

Существуют некоторые отличия в реализации рассматриваемой тактики в текстах бизнес-корреспонденции на казахском, русском и английском языках. Прежде всего, необходимо отметить, что по сравнению с бизнес-текстами на казахском и русском языках, в англоязычных деловых сообщениях сведения о продвигаемых товарах и услугах более информативны. Для привлечения внимания потенциальных клиентов англоязычные бизнес-специалисты стараются в данном функциональном блоке включить как можно больше деталей и уточнений о продукции и предоставляемых услугах. Тогда как казахоязычные и русскоязычные деловые коммуниканты включают сравнительно меньше деталей, ограничиваясь лишь общей информацией. На основании этого можно предположить, что казахоязычные и русскоязычные бизнес-специалисты в качестве главных коммуникативно-прагматических целей, в первую очередь, определяют не осуществление разовых сделок, а установление прочных деловых контактов.

Тактика представления продвигаемых товаров, работ и услуг очень часто сопровождается *приемом оценивания данной продукции*, которая реализуется при помощи использования эмоционально-оценочной и эмоционально-экспрессивной лексики. Использование позитивной эмоционально-оценочной и эмоционально-экспрессивной лексики в текстах бизнес-корреспонденции особенно актуально в реализации функционального блока (далее – ФБ) коммерческих предложений – «*Ознакомление с товарами/ услугами*», а именно подблока ФБ – «*Ключевые ценности товаров и услуг*».

Следуя классификации эмоционально-оценочной лексики, предложенной зарубежными исследователями С. Эггинс (S. Eggins) и Д. Слэйд (D. Slade) [4, p.129-137], мы упорядочили собственный анализ исследуемых данных, классифицируя представленную лексику на следующие категории: 1) Оценка внешней среды (*Appreciation*): реакция говорящего по отношению к реальности и ее оценка; 2) Оценка эмоционального состояния говорящего (*Affect*): выражение как позитивного, так и негативного эмоционального состояния говорящим; 3) Оценка поведения людей (*Judgment*): суждения говорящего по отношению к этике, морали и общественным ценностям других людей; 4) Преувеличение/ преуменьшение (*Amplification*): способ преувеличения и преуменьшения интенсивности или степени реальности. Целью данного анализа стало классифицирование эмоционально-оценочной лексики, относящейся к продвижению товара/услуги, для определения категории оценки наиболее часто встречающихся в бизнес-корреспонденции на казахском, русском и английском языках. Как оказалось, наиболее частыми единицами оценивания являются прилагательные (эпитеты). В ходе анализа было выявлено 182 прилагательных, относящихся к категории «*Оценивание*», 71 – к категории «*Суждения*», 48 – к категории «*Преувеличение*». Следует отметить, что в бизнес-корреспонденции, предназначенной для продвижения товаров и услуг, во всех трех языках отсутствовала оценочная лексика категории «*Эмоции*» (выражение эмоционального состояния пишущего). Это возможно объяснить тем, что основной целью коммерческих предложений является привлечение внимания к товару/ услуге с позиции читателя, который является потенциальным покупателем. В связи с этим выражение собственных эмоций пишущего в данном контексте является неуместным. Акцент делается на том, как лучше представить сам товар, продукт, услугу, и как привлечь внимание читающего.

Большое количество эмоционально-оценочной лексики было выявлено в текстах бизнес-корреспонденции на английском языке. Во

всех трех группах категория «Оценивание внешней среды» является самой значительной, в частности подкатегория «определение ценности товара» (например, в английской бизнес-корреспонденции она представлена такими языковыми единицами, как «*exclusive 50 % saving*», «*excellent daily buffet, dining*», «*renowned larder*», «*attentive service*», «*interesting values*», в русской – «уникальное издание», «низкая цена», «разумное потребление», «крупнейший недропользователь», «полноценный контроль», в казахской – «эксклюзивті өкіл», «тамаша бөлме», «жаңа технология», «үлкен жұмыс», «жедел шаралар» и др.). Подкатегория «Композиция» («көп салалы ұйым, сервис бөлімі», «екіжақты келісімшарт», «комплексное решение, комплексный подход», «компактные размеры», «*spacious surroundings, town house*», «*combined courses*», «*upper right-hand corner*» и др.) и «Реакция» («*challenging forum*», «*stimulating forum*», «*best-loved hotels*», «*stimulating lectures*», «*the most honoured financial instrument*» и др.) чаще всего использовались в бизнес-корреспонденции на английском языке. В деловых письмах на русском и на казахском языках встречается больше эмоционально-оценочной лексики по категории «Оценка поведения людей», а именно подкатегория «Общественное одобрение», например: «тіркелген сертификат», «білікті маман, аса білікті, тәжірибелі, ізетті, жоғары білімді қызметкер», «ресми өкіл», «беделді ұжым», «профессиональный, достаточный опыт», «гарантированный метод контроля», «экологическая безопасность», «выгодное сотрудничество», «официальный представитель, поставщик, дилер», «высококласный электроинструмент» и др.

Англоязычные бизнес-специалисты в большей степени используют эмоционально-экспрессивную лексику, способствующую выражению личного мнения адресанта к излагаемой им информации или производимым им речевым действиям, например: «*I am delighted to inform you*», «*We cordially invite you to our session*», «*I have pleasure in confirming*», «*We are delighted to be sponsoring the Best poster award*», «*I regret to inform you that we have to decline your offer*».

В текстах на казахском и русском языках доля использования стилистически нейтральной общеупотребительной лексики преобладает над долей использования стилистически окрашенной лексики функционального характера. Сравнительно небольшая доля лексики эмоционально-экспрессивного характера используется в письмах-извещениях:

(5) Компания имеет **достаточный** уровень профессионализма в аудиторской деятельности. **Отличные** знания и **всесторонние** навыки в своей деятельности отличают компанию **высокой**

компетентностью в оказании аудиторских услуг в соответствии с **международными стандартами аудита** организациям **различных отраслей экономики**.

В остальных жанрово-тематических типах информативных писем лексика эмоционально-экспрессивного характера практически не употребляется. Во всех вышеперечисленных типах писем при выборе лексики предпочтение отдается использованию однозначной лексики конкретной семантики. В бизнес-корреспонденции на английском языке отмечается употребление эмоционально-экспрессивной лексики со значением позитивной оценки для описания положительных эмоций адресанта: *impressed* (впечатлен), *happy* (счастлив), *professionalism* (профессионализм), *ahigh level of skills* (высокий уровень навыков).

Для бизнес-корреспонденции на казахском и русском языках в большей степени характерны сдержанность, неэкспрессивность, официальность и лаконичность. Английские бизнес-тексты, обладая определенной степенью стандартизованности, не столь ограничены в авторской свободе. Для реализации своего замысла бизнес-специалисты могут использовать разные языковые и графические средства выразительности.

Полученные результаты позволяют отметить значительное сходство текстов бизнес-корреспонденции на казахском и русском языках в плане выбора используемых лексических средств. В большинстве текстов доля использования стилистически нейтральной лексики выше доли использования стилистически окрашенной лексики, в то же время наблюдается широкое использование стилистически окрашенной лексики функционального характера во всех ее видах, активное употребление официально-деловых оборотов и клише формального регистра создают особый языковой стиль делового сообщения, а также позитивный образ компании, предлагаемой услуги или товара.

Список литературы

- 1 Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: монографическое учеб. пособие. – К.: ЦУЛ, «Фитосоциентр», 2002. – 336 с.
- 2 Zhu Y. Written communication across cultures: a sociocognitive perspective on business genres. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2005. – 215 p.
- 3 Aimoldina a., Zharkynbekova s. Chapter seven. Exploring cultural values in Kazakh and English business correspondence: a cross-cultural study // Going forward: Recent developments in higher education. – Cambridge: CambridgePress. –2016. – P. 113.
- 4 Eiggins S., Slade D. Analyzing Casual Conversation. – London: Cassell. – 1997. – 333 p.

Түйін

Мақала қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі бизнес мәтіндегі әсер ету стратегияларын іске асыру ерекшеліктеріне, атап айтқанда, компанияның оның өнімдері мен қызметтерінің оң имиджін қалыптастыру стратегиясына арналған. Іскерлік хат мәтіндері талданған.

Resume

The article is devoted to the peculiarities of the implementation of impact strategies in a business text composed in the Kazakh, Russian and English languages, namely the strategy of creating a positive image of the company, products and services offered.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ГИДРОТЕРМИНДІК ТОПОНИМДЕРІ

С.Қ. ИМАНБЕРДИЕВА

филология ғылымдарының докторы, профессор

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

А.Б. ШОРМАҚОВА

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Еуразия гуманитарлық институты

Аннотация

Мақалада жер-су атауларының гидротерминдер негізінде жасалуы қарастырылған. Топонимдерді халықаралық стандартқа сай рәсімдеу мен біріздендіру мәселесіне қатысты аймақтағы жер-су атауларының ұлттық дәстүрге қаншалықты сай келетіндігі айқындалды. Гидротерминдер негізінде қалыптасқан эндонимдер лексика-семантикалық тұрғыдан таптастырылып, пайыздық үлесі анықталды.

Түйін сөздер: топоним, гидротермин, эндоним, экзоним, біріздендіру.

Қазіргі уақытта Қазақстан территориясындағы жер-су атаулары халықаралық келісімшарттарда, ресми құжаттарда, шетелдік БАҚ, ғаламторда қолданылу барысы күн өткен сайын өріс алып келеді. Олардың жазылуы, айтылуы, халықаралық деңгейде қолданылуы еліміздегі топонимдердің дұрыс зерттелмеуінен және арнайы ұлттық стандартталған географиялық атаулар болмағандықтан дұрыс жүргізілмеуде.

Географиялық атаулардың кез келген халық үшін маңызы зор. Топонимдер – мемлекет тұтастығының кепілі. Адамзат санасында жер-су атаулары бағыт-бағдар қызметін атқарып келеді. Қазақстанның латын қарпіне көшуіне байланысты әрі әлемдік аренада тұрақты орнын анықтау үшін топонимдердің латын қарпі негізінде дұрыс берілуін қамсыздандыру маңызды.

Қазіргі кезде БҰҰ жанындағы Халықаралық географиялық кеңеске толық мүшесі болу мақсатында топонимдерді реттеуге міндетті ел ретінде Қазақстан жеріндегі топонимдер салыстырыла зерттеліп, олардың ауысуы, өзгеруі және толығыуы екітілдік (қазақ-ағылшын) карталарда берілуі, сол арқылы қазақ топонимикасының

әлемдік өркениеттермен теңдесе алатындығын қарастыру кезек күттірмейтін қажетті іс.

БҰҰ жанындағы Географиялық қоғам бекіткен техникалық тәсілдердің экзонимдерді конверсиялауда әрі бірізділендіру қажет және де бұл – уақыт талабы.

Түсінбеушіліктерге жол бермеу үшін географиялық атаулар мен олардың қолданысын стандарттау мәселесі Бірінші Халықаралық географиялық конгресте сөз болды (1871 ж. Антверпен).

1891 ж. Берн қ. (Швейцария) өткен V Халықаралық географиялық кенестегі неміс географы Альбрехт Пенктің ұсынысы - 1: 1 000 000 масштабтағы әлем картасын жасау болды. Ол тек дизайн, картографиялық беру ғана емес, географиялық атаулардың стандартталған жазуын да ұсынды (de Henseler, 1992, paras. 4–5).

Мемлекет ішіндегі жер-су атаулары мен шет мемлекеттегі жер-су атауларын ажырату үшін БҰҰ жанындағы Географиялық қоғам ұсынған экзоним және эндоним терминдері мамандар арасында қолданысқа енген. Экзоним – шетел мемлекетінде тілі ресми болып табылмайтын өзге мемлекеттегі лингвистикалық қауымдастықтың ана тілінде топографиялық нысанға таққан атауы болса, эндоним – жергілікті тұрғын өз тілінде таққан географиялық нысанатауы. Қандай да бір жердің экзонимдері туралы сөз қозғағанда, қолданылатын тіл туралы әркез айту керек.

Қытай атауын орыс тілінен алып отырмыз, бастапқы формасы Катай, яғни «алыс» дегенді білдіреді. Мәскеудегі орталықтың бір бөлігі Китай-город деп аталады. Ағылшындар Чайна деп атайды, бұл көне хош иісті сусынмен тікелей байланысты, ал қытайлықтардың өздері өз елін Чжунго деп атайды. Бұл «Орталық мемлекет» дегенді білдіреді, яғни Чжунго – эндоним болса, Қытай, Китай, Чайна – экзоним.

Венгрия және Мадьярорсаг. Венгр «угр» сөзінен қалыптасқан, ал ол өз кезегінде «он-огур» – «он ок» дегеннен қалыптасқан деген пікір бар. Украин тілінде Венгрия емес, Угорщина. Біз Венгр, Мадьяр, Мажарстан деп атаймыз.

Египет – бұл Мысыр. Египет атауы көне египет «кипет» – «қара жер» дегенінен бастау алады, ал Мысыр араб тілінен ұрпақтары осы жерлерде мекендеген Мицраим кісі есімінен қалыптасқан. Біз Египет, Мысыр деп те атаймыз.

Марокко атауының түпкі атауы Маракеш. Топоним «Марокко» – Марракеш қаласын испандықтардың бұрмалап атауынан шыққан. Бұл ел Иранда Марракеш деп осы күнге дейін аталады, ал Тәжікстанда – Марокаш, Әзірбайжанда Мәракаш, Өзбекстанда – Марокаш.

Brunswick – бұл неміс тіліндегі Braunschweig эндонимнің ағылшын тіліндегі экзонимі, ал Köpenhamn – København дат тіліндегі эндонимнің швед тіліндегі экзонимі (ағылшын тілінде – Copenhagen); Moscou – француз тіліндегі экзоним, ал Moscow – ағылшын тіліндегі экзоним.

Ертең экзонимдер мен эндонимдерді карта және басқа да құжаттарда дұрыс рәсімдеп беру үшін әр облыстағы эндонимдерді зерттеп, мысалдармен дәйектеуіміз қажет.

Павлодар облысындағы гидротерминдер негізінде қалыптасқан эндонимдерді қарастырып көрелік. Олардың бір тобы мағынасы көмескіленген көне түркі тілінде болса, екіншісі – қазіргі қазақ тілі нормаларына сәйкес қалыптасқан атаулар, алайда, сонымен бірге орыс тілінде берілген «жарыспалы» атаулар да кездесті. Жарыспалы деп отырғанымыз қазақ тілінде облыстың Ақтоғай, Баянауыл, Мұрынтал аудандарында Бұлақ, Қайнар, Бастау атаулары кездесе, Павлодар ауданында орыс тілінде Ключи атауы тіркелген. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде Бұлақ I 1. Басы бастаулардан басталып, баяу ағатын кішігірім су. Бастау – бұлақ, өзен суларының басталатын жері; көзі, қайнар. Қайнар 1. Судың жерден шымырлап шығын жататын көзді жері, бастау [1]. Ключи сөзінің мағынасы орыс тілінің түсіндірме сөздігінде мағынасы жағынан бастау сөзімен мағыналас [2]. Олай болса, Ключи атауын қазақ тілінде Бастау деп өзгертіп беруімізге әбден болады, қажет те, себебі қазақ жеріндегі топоним орыс тілінде беріліп тұр, ал бұл экзоним әлде эндоним бе деген заңды сұрақ туындайды. Жеріміздің тұтастығы үшін әр облыстағы топонимдерді реттеп, идеологиялық тұрғыдан ескірген немесе өзге тілде кейіннен аталған нысандардың атауын ұлттық танымға жақын дәстүрлі атаулармен берген дұрыс.

Нафтали Кадмонның пікірінше: «Географиялық атауларды адамзаттың мәдени мұрасының көне бөлігі деп атаса да болады, себебі олар жүздеген, тіптен, мыңдаған жыл бойы ұрпақтан ұрпаққа таралып отырған. Еуропалықтардың өз тілі мен атауларын тықпалағанына қарамастан, жергілікті халықтың ерте кездегі өркениетінің дәлелі ретінде көптеген атаулары сақталған» [3].

Мағынасы көмескіленген көне түркі тілі негізіндегі сақталған гидротерминдік топонимдер Республикамызда жетерлік, олардың барлығы негізі адрестік қызметпен атқаратындығымен бірге жер бедері, сулы/сусыз, мал ұстауға жайлы/жайсыз т.б. туралы ақпарат береді. Соның бір мысалы ретінде Ертіс атауын қарастыруымызға болады. Ертіс атауына негіз болған негізгі тірек сөз *ep* болса, оның бастапқы негізгі айтылу түрі түркілердің *jer, jer(suv)* – материк, земля,

jerimi subum – менің жерім сияқты сөз бен сөз тіркестеріндегі *jer* сөзі екені айдан анық. Ол сөз атақты Күлтегін, Могилян, Мойынчор, Онгон, Тоньюкөк ескерткіштерінде көрсетілген. Бұған қарағанда, Ертіс атауының бірінші сыңарындағы *ep* сөзін көне түркі тіліндегі *jer* (иер) сөзінің көршілес тұрғындардың айтуына орай қысқарып, өзгерген нұсқасы, ал *mic* < *ic* түркі т. б. тілдерде «өзен» мәніндегі сөз деп білеміз. Демек, Ертіс «жер суы», «жерден шыққан өзен», түркі тілдерінде жиі кездесетін *Қарасу* атауына сәйкес келеді. Оның Шығыс Қазақстан тұрғындары тілінде *Қара Ертіс* аталуы да осымен байланысты болса керек. Мұның негізгі себебі – Ертіс өзенінің өз басын таудан алмай, қазіргі Монғолия жеріндегі ойпаң жазық жерде жатқан Хара-Нұр көлінен алатыны, демек, ол өзеннің төмендегі жер суынан бас алып ағуымен байланысты болса керек. Әдетте түркі тілдес ұлыстар тау етегінен, жазықтағы қайнар, бастау, тұмалардан, яғни жер суынан бас алатын өзендерді әуел бастан ақ *Қарасу* атаған. Осыған ден қойсақ, *Қара Ертіс* аталуы да шындыққа саятындай. Мұнымен қатар *қара* сөзінің «үлкен, зор» деген мәнге де ие екенін естен шығармауымыз жөн. Өйткені Қара теңіз, Қаратау, Қараөзен, Қарасаз, Қарабұйрат сияқты атаулар да бұған толық айғақ болары сөзсіз [4].

Осы атау сияқты Өлеңті атауының да бұрынғы мағынасы көмескіленген. Атаудың бірінші құрамындағы «өлең» сөзі *өл* және *ең* морфемаларынан тұратынын көреміз. Түрік, қырғыз, тува, хакас тілдерінде *ол*, ұйғ. алт. *ул* – «дымқыл, саз, балшық», «сулы» деген мәндегі сөз. Осы *өл* түбіріне *ең* қосымшасын қосу нәтижесінде өлең (өлге, үлге) тұлғаларының пайда болғаны байқалады. Ал «*Өлеңті*» атауындағы «өлең» сөзінің «көк майса шөп» мағынасы кейінгі, жаңа мағынасы болуы керек. Демек, *Өлең* сөзінің бастапқы мағынасы – «сулы, суы мол, үлкен», *ті//ты* молдықты, көптікті білдіретін көне қосымша. Сонда ол «ылғалды, сазды, сулы» деген мағынаға ие [4].

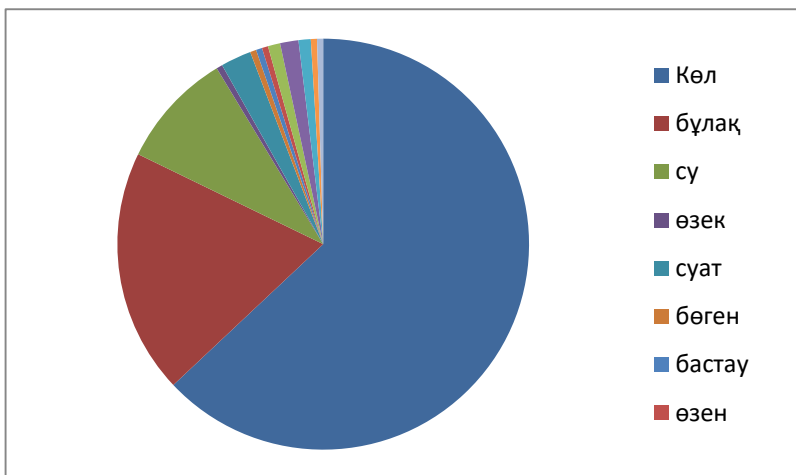
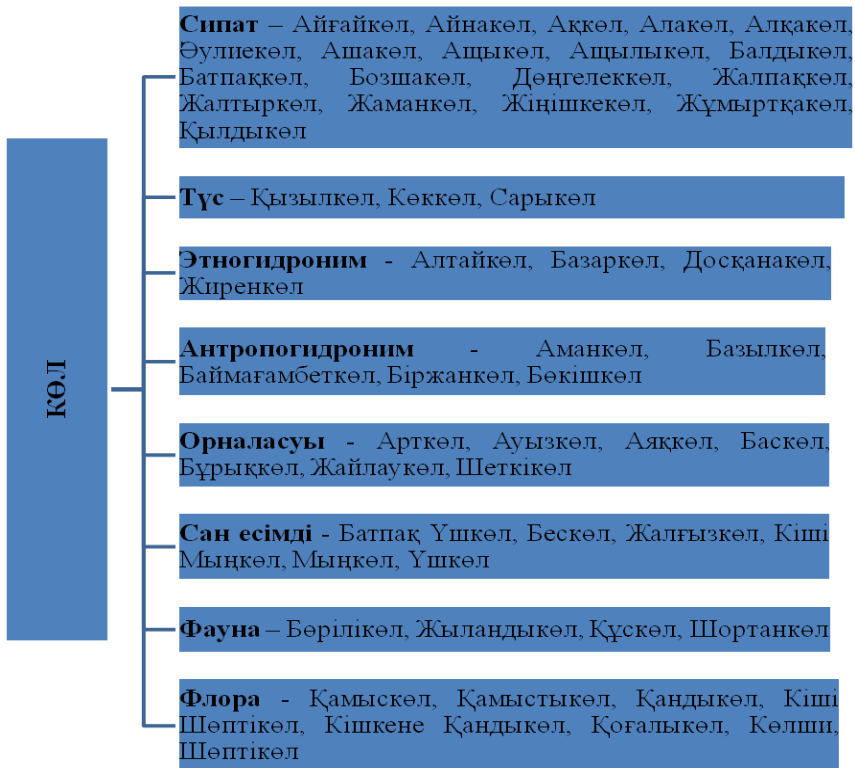

Диаграмма – 1. Павлодар облысының гидротерминдік топонимдері

Диаграммдан байқап тұрғанымыздай Павлодар облысында *көл* гидротермині негізінде жасалған топонимдер саны басым. Бір облыс шеңберінде қайталанған атауларды есептемегенде гидротерминдер негізінде жасалған топонимдер баршылық. Бұл бабаларымыздың сулы жерлерде мекен еткендігінің дәлелі.

Көл – 131; бұлақ – 40; құдық – 74; су – 18; өзек – 1; суат – 5; бөген – 1; бастау – 1; өзен – 1; саға – 2; өткел – 3; қайнар – 2; қайраң – 1; шығанақ – 1. Жалпы: 284

Құрамында *көл* компоненті бар топонимдерді іштей бірнеше түрге бөліп қарастыруға болады. Мәселен: сипатын, түсті, орналасқан жерін, жануар, өсімдіктер туралы хабардар ететін, этноним атауынан қалыптасқан, сонымен бірге құрамында сан есім бар географиялық бірліктерді айта аламыз. Мұның өзі қосымша ақпараттың атауға жүктелгенін аңғартады. Мәселен, Шөптікөл атауы көлдің жағасын қалың шөп басқанынан ақпарат берсе, Көлши атауы көлдің жағасында нақты қай шөп қалың өскенінен ақпарат береді. Жіңішкекөл атауы көл жағасының жақын, созылып жатқан көл екенін аңғартса, Жұмыртқакөл атауы көлдің тұрпаты жұмыртқа сияқты сүйірлі сопақ екенінен ақпарат береді. Бұл ақпараттар – көлді кешіп өтуге болатыны/болмайтыны жайлы қажетті ақпарлар.

Сурет – 1 «Көл» гидротерминдік топонимдер классификациясы

Суреттен көріп тұрғанымыздай, бір көл гидротермині негізінде қалыптасқан топонимдерді іштей бірнеше түрге топтастыра аламыз, сонымен бірге әр топоним туралы ақпарат беру – басты қызметін айқын атқарып тұрғанын аңғарамыз. Бұлақ, құдық, су, өзек, суат, т.б. гидротерминдер негізінде қалыптасқан жер-су атауларын іштей таптастырып, қарастыратын болсақ, осы аймақтың ерекшелігі туралы едәуір ақпарат алатынымыз сөзсіз. Норвегия ғалымы Ботольв Хеллеланд географиялық атаулардың адрестік қызметін атап өтіп, сонымен бірге олардың басқа да тілдік құбылыс ретінде танымдық деңгейін (нысанды бірегейлендіру), жағымды/жағымсыз эмоция тудыратын эмоциялық деңгейін, идеологиялық деңгейін, қауымдастық деңгейін мысалдармен дәйектеп көрсеткен [5].

Тек гидротерминдер негізінде емес, сонымен бірге оронимдік терминдер, биотерминдер т.б. негізінде жасалған әр облыстағы топонимдердің мағынасы көмескіленген көне түркі тілдегісін анықтап, мағынасын ашып көрсетсе, сонымен бірге орыс тіліндегі атауларды ұлттық танымға сай өзгертіп берсе, көптеген мәселенің басын ашуға себеп болары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 2 Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка в 3 т. на основе 4-томного издания 1948 г., М.: «Вече», «Си ЭТС» – 2001. – С.54
- 3 Naftali Kadmon, Toponymy: The Lore, Laws and Language of Geographical Names (New York, Vantage Press, 2001). - P. 47.
- 4 Жанұзақов Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. – Алматы: «Сөздік-словарь» ЖШС, 2010. – 356 б.
- 5 Botolv Helleland, «La loi norvégienne sur la normalisation des noms de lieu», in Actas do XX Congreso internacional de Ciencias Onomásticas, Santiago de Compostela, 20–25 de setembro de 1999 Ana Isabel Boullón Agrelo, ed. Coruña, Spain, (Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2002). - PP. 475–482 (CD-ROM).

Резюме

В статье рассмотрено образование топонимов на основе гидротерминов.

Resume

In the article is considered the formation of toponyms based on hydrotermines.

ҚАЗАҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ: ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР

Г.Н. СМАҒҰЛОВА

филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

А.А. АҚАЖАНОВА

PhD докторант

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Аннотация

Бұл мақалада жеке тұлғаның бойында ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда ұлттық тәрбие, ұлттық ойындар, ұлттық өнер, қазақ халқының тарихи тәжірибелері және ұлттық салт-дәстүрдің этнопедагогикалық мәні әсер ететіндігі сипатталған. Ұрпақ тәрбиесінің түпкі өзекті арқауы — халықтық әдеп. Ұрпақ мәдениетінің жоғары болуы, ұлттық салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрпымызды қастерлеуден басталатындығы баяндалған.

Түйін сөздер: ұлттық ат ойындары, салт-дәстүріміздің бірі – бәсіре, «ашамайға мінгізу».

Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласына сай біз ұлттық құндылықтарымызды сақтай отырып, жаңа шыңдарды бағындыра білуіміз керек. Әлемдегі мықты дамыған 30 елдің қатарына қосылуды мақсат ету жолында өздігімізді, бірегейлігімізді жоғалтпай, қайта оны жаңғыртып, шыңдай түсуіміз қажет. Рухани жаңғыру дегеніміздің өзі аты айтып тұрғандай барды жаңғырту, жаңарту, түлету. Бұл туралы Елбасы: «Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сенім мен бет алуын қалаймын» деген болатын [1].

Әр халықтың ұлттық мәдениеті халықтың ежелден келе жатқан өзіне тән өнері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі есебінде жетілетіні белгілі. Сол себепті, бүгінгі таңда халықтың дәстүрлі өнер түрлерін жинақтап зерделеудің, оның айналасындағы тәлім-тәрбиесінің мол тәжірибесі негізінде жас өспірімдерді тәрбиелеудің қажеттігі өсе түсуде.

Демек, көреген көшбасшымыз ХХІ ғасырдағы тарихи кезеңде өзіміздің ұлттық құндылықтарымызды бұзбай, дәстүрімізді ұмытпай жаңғыруымыз керектігіне меңзейді. Заман талабына сай өмір сүре

отырып, даму жолында ұлттық құндылықтарымызды жоғалтпауымыз, ұлттық сананы жаңғыртуымыз аса қажет. Әр ұлттың өзінің ұлттық құндылықтары болады. Бір ұлтты екіншілерінен ерекшелендіріп тұратыны оның: тілі, ертегілері, мақал-мәтелдері, лиро-эпостық және батырлар жырлары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, менталитеті, мәдениеті, өнері, тағамдары, ұлттық қолөнері, тұрмыстық бұйымдары, ұлттық ойындары, т.б. өзгелерге ұқсамайтын қасиеттері. Осылардың бәрі – ұлттық құндылықтарға жатады. Қазақтың ұлттық ойындары – сан қырлы, мазмұнға бай қазыналардың бірі. Олар адам көңілін көтеріп, ойын – сауықтық қана рөл атқарып қалмастан, дененің шынығуына, ептілік, күш-қайрат түрлерінің қалыптасып, ақыл-ойдың жетілуіне ғасырлар бойы игілікті әсер етіп келген.

Ұлттық ойындар – ұлттық мәдениеттің бір саласы. Ойынның адамзат өмірінде алар орны зор екені баршаға белгілі. Ойын баланың (адамның) физикалық дамуына, ақыл-ойының қалыптасуына, еңбек процесіне белсене араласуына, сөйтіп қоғамның белсенді мүшесі болуына тікелей ықпал жасайтын бірегей құрал. Ойын түрлері баланы төзімділікке, шыдамдылыққа, тапқырлыққа, тығырықтан, қиыншылықтан жол тауып шығуға тәрбиелейтіні сөзсіз.

Орыс ойшылы Г.В. Плеханов «Письмо без адреса» атты еңбегінде: «Ойын еңбек бастамасы болғандықтан, баланың уақытымен ғана санасады», - дей келіп, материалистік тұрғыда қоғамның дамуында еңбек бұрын тұрғанымен, адам өмірінде ойын одан бұрын тұратындығын дәлелдеген болатын [2, 66].

Мұндай пікірді қостаушы, орыс ғалымы дәрігер-педагог А.А. Покровский «ойын күнделікті бала еңбегі, болашақ өмірдің бастамасы. Ойын үстінде баланың ертеңгі өмірге деген қабілеті байқалады» дей келіп, «Физическое воспитание детей у разных народов преимущественно России» атты еңбегінде Азия халықтарының, оның ішінде қазақ халқының ұлттық ойындарының, дене тәрбиесінің халық тәрбиесіндегі алатын орнын жан-жақты зерттеп, ойын үрдісіне өзінің бағасын берген [2, 66 б.].

Бұдан Г.В. Плеханов пен А.А. Покровскийдің адам баласы үшін ойынның атқаратын қызметіне ерекше мән бергендігін көруімізге болады.

«Ойын» деген атауына қарап, оған мән бермеуге әсте болмайды. Себебі ойын біз ойлағандай балалардың ермегі, қарапайым нәрсе емес. Оның адам өмірінде атқаратын рөлі едәуір зор. Ойын бала тәрбиесінің үлкен табиғи мектебі. Сондықтан да қай ұлт, қай халық болмасын оған үлкен мән берген. Ойынға тек ойын деп қарамай, халықтың ғасырлар

бойы жасаған асыл қазынасы, бір жүйеге келтіретін тамаша тәрбие құралы деп қараған жөн [2, 66 б.].

Сонау ықылым замандармен жасасқан ұлттық ойындарда қоғам өміріндегі ерекшеліктер, бедерлер көрініс табады. Себебі олар халықпен, оның санасымен бірге дамып, жетіліп отырған. Балалардың өзді-өзімен сөйлесіп, айналасынан көргенін қайталап ойнайтын кездері болады. Бала өзімен-өзі сөйлескенінен қорқуға болмайды. Бұл, тіпті, өзінше театр сияқты. Ойын – балалардың үлкендерге еліктеуі, болашақ өмірге дайындығы.

Ойын екі түрлі уақыттық бағытты қамтиды: осы шақты (сол ойын ойналып жатқан шақ) және келер шақты (болашақты). Олай дейтін себебіміз, бала ойын үстінде түрлі эмоцияларды иеленеді: ойыннан ләззат алады, сол мезетте қуанышқа бөленеді және ойын арқылы болашақ өміріне дайындалады: ойын барысында келешек өміріне ықпал ететін сапалық қасиеттер мен дағдылар, икемдер қалыптасады (шапшаңдық, төзімділік, ойлау, ойлана білу, сергектік, т.с.с.). Өмірге шыр етіп келген нәрестенің сәбилік шағынан бастап қажетті деп танылатын адамгершілік қасиеттерді меңгерту ойынға байланысты. Ойын баланың көңілін өсіріп, ойын сергітіп қана қоймай, оның таным-түсінігін де арттырады. Ойнай білген бала өз халқының мінез-құлқынан, ой-санасынан, тұрмыс-салтынан да хабардар болады.

Ойын проблемасын қарастырған ойшылдар, ғалымдар, мысалы, атақты неміс философы И. Кант ойынды еркіндіктің толық көрінісі деп бағалаған. Өнер мен ойын арасындағы терең байланысты көрсете отырып, «поэзия – идеядан туған ойын», - дейді ағылшын философы Г. Спенсер. Ал неміс ақыны Ф. Шиллер ойынды – күш-жігердің артық болуынан пайда болады деп түсіндіреді. Австрия ғалымы К.Гросс: «Ойын тек күш-қуаттың артықтығынан ғана емес, сонымен бірге жас организмді өмірге бейімдеуге, баулуға үйретеді», - дейді [3, 4-5 б.].

Жалпы ойын феномені деген не? Осы сұрақ жайында зерттеушілер арасында әртүрлі пікір бар. Э. Берн философиялық тұрғыдан «ойын – көңіл көтеру де, ләззаттану да, ересек өмірге жаттығу да, бас тігуге құмарлану да, шабыт та емес. Ол – адам болмысының стратегиясы, яғни әмбебап құбылысқа жатады және адамдық қарым-қатынастардың дамуына мүмкіндік береді», - деген болатын [4, 172 б.].

1982 жылы шыққан «Советский энциклопедический словарь» атты еңбекте ойынға мынандай анықтама берілген: «Игра – вид непродиктованной деятельности мотив которой заключается не в ее результатах, а в самом процессе» [5, 480 б.]. Сөздікте ойынның адамзат тарихында магиямен, ұлттық рәсімдермен, әскери жаттығулармен,

өнермен (әсіресе оның орындаушылық формаларымен) байланыстылығы, балаларды тәрбиелеп оқытуда, оларды психологиялық жағынан өмірдегі әртүрлі жағдаяттарға даярлап дамытуда маңызды рөл атқаратыны жайында айтылған [4, 480 б.]. «Мәдени-философиялық сөздікте» де ойынға жоғарыдағы ұқсас анықтама берілген. Онда: «Ойын – дәлел-дәйегі нәтижесінде емес, процестің кезінде болатын қимыл-әрекет түрі», - деп көрсетілген [6, 196 б.]. Сөздікте сонымен қатар ойын теориясы ХХ ғасырда Х. Ортега-и-Гассет, Й. Хейзинга, Е. Финк, Г. Гадамер сияқты мәдениеттанушылардың концепцияларынан пайда болғандығы жайында айтылған. Мәселен, Х. Ортега-и-Гассет шығармашылықтың еркін рухын, қиял ұшқырлығын, сырттай бақылаушылықты шындық өмірдің ойын өлшемдеріне үндес сипаттары деп қарайды. Тіпті Е. Финк, Й. Хейзинга мәдениеттің пайда болуын ойынмен байланыстырып, мәдени шығармашылықты ойын деп қарастырады. Ойын осының бәрін қамтығандықтан, адамды табиғаттан жоғары дәрежеге көтереді. Содан мәдениет феномені пайда болады дегенді айтады. Г. Гадамер тарих пен мәдениетті тіл стихиясындағы ерекше ойын ретінде талдайды [6, 196-197 б.].

Й. Хейзинганың пікірінше, мәдениет ойын ретінде басталмайды, ойынның шеңберінде басталады, мәдениет ерте кезде ойын формасында көрінген. Ойын мәдениеті тәндік мәдениеттің өнерлік, спорттық-жарыстық т.б. функционалдық түрлерін қамтитын әмбебап форма. Себебі шын мәніндегі ойын тек адамға тән болғандықтан, ойын оның өмір сүруінің бір тәсілі іспеттес. Й. Хейзинга өзінің еңбектерінде ойынға тән қасиетті ерекшеліктердің бірнеше түрін нақты көрсеткен еді. Оның концепциясы бойынша, ойын табиғатының ерекшеліктері мынадай: ойын, ең алдымен, еркіндікке, бостандыққа негізделеді, ойын шын мәніндегі еркіндіктің өзі. Ойын – еркін әрекет, онда күштеу жоқ. Ойын шектілік сипатқа ие, ол кеңістіктің бір нүктесінде және алдын ала нақтыланған уақыт аясында жүзеге асады. Ойынның басты сипаты оның ойналатындығында, белгілі бір келісілген уақытта басталып, аяқталып отыратындығында. Ойын рухани құндылық ретінде есте сақталып дәстүрге айналады, кез-келген уақытта қайталанады. Ойынның ішкі табиғаты тәртіппен байланысты. Ойын тәртібі қасиетті деп саналады. Ойын тәртібін бұзу, одан болмашы ауытқу ойын құндылығына нұқсан келтіреді. Әрбір ойынның өзіндік ережесі, өзіндік мақсаты бар. Сол ережелер ойын тәртібін анықтайды. Ойын функциясының мәні екі аспектіде көрінеді: ол – бірнәрсе үшін күрес және сол күресті басқаларға көрсете білу. Ойынның нәтижесі ұту, ұтыс ұғымдарымен тығыз байланысты. Ойындағы басты мақсат – жеңіске

жету. Жеңіс адамға ләззат, қанағат сезімін береді, атақ, даңқ, құрмет әкеледі. Ойынға сәттілік, құштарлық, бәсекелестік, тәуекел элементтері де тән. Бұл элементтер ойында бәс тігу, қызымпаздық сияқты қылықтардың тууына себепші болады [7, 28 б.].

Батыс мәдениетіндегі ойын феноменін зерттеуде анықталған, жоғарыда айтылғандай, ойындық қасиеттер мен ерекшеліктер қазақтың көшпелі мәдениетінде туған халықтық спорт, ойындарына да тән екенін байқау қиын емес. Ойынның бұл сияқты ерекшеліктері мен белгілері жалпы адамзат мәдениетіндегі ойын феноменінің сипатын анықтайды. Олар: ойынның мәдениет шеңберінде ру-тайпалық, кейін халықтық формада дамып қалыптасқаны, ойынның интеллектуалдық, моральдық, рухани құндылықтары, әлеуметтік сипатта болатыны, ойынның еркіндік іс-әрекетте көрінетіні, атқаратын функцияларына қарай әмбебаптығы (мысалы, қазақ ойын-сауықтарының барлық жерлерде жиын-тойларда, ашық алаңдарда, үй ішінде ойналатыны т.б.), ой ойындарындағы тіл факторы, ежелгі наным-сенімдерімен байланыстылығы, ойынның қашанда белгіленіп орныққан тәртіп, ережелер бойынша жүргізіліп, қайталап отыратыны, ойын өмірдегі шын жағдаяттың моделі іспеттес екені, ойынның тек балалар үшін емес, ересектерге де қажеттілігі (мысалы, аңшылық-саятшылық сауығы, атжарыстар, күрестер, көкпар т.б.), психологиялық тұрғыда ойынның көңіл көтеру, артық қуатты тарқату функциясы, педагогикалық тұрғыда тәрбиелік функциясы, ойын үстіндегі жағымсыз қылықтар (бәс тігу, қызымпаздық, жеңілтектік, қатыгездік т.б.) болатыны, ойынның рәсімдік әдет-ғұрыптық жоралғылары болатыны сияқты ойын тәжірибесінде қалыптасқан ерекшеліктер мен белгілерден айқын көрінеді.

А.С. Мұрғабәева ойын феномені теориясының бірнеше түрін талдап көрсетіп, маркстік ілім бойынша, ойын арқылы адам өнімді еңбекке жаттығатынын, жануарлардағы ойыншылыққа еліктейтіндігін, балаларды ересек өмірге дайындайтындығын, қоғамдық функцияларды меңгеру алдыңғы қатарға шығатындығын айтады. Дегенмен, ойынның пайда болуын еңбек сияқты бір фактормен түсіндіру жеткіліксіз дейді. Себебі еңбек процесінде мұқтаждық үстемдік етсе, ойын тілек пен қызығушылыққа негізделген. Еңбекте уәж нәтижемен айқындалса, ойында уәж әрекеттің өзіне ауысады. Еңбек нақты шындықта іске асса, ойын шартты түрдегі шындықта өтеді [3, 28 б.].

Халықтың ұлттық және спорттық ойындарының өзіндік тарихи даму жолдары, қалыптасу кезеңдері, тәрбиелік маңызы халықтың әлеуметтік, экономикалық дамуымен байланысты. Сондықтан да

ұлттық ойындарды әлеуметтік өмірден жеке-дара бөліп қарай алмаймыз. Солардың қай-қайсысы да адамға, оның игілігіне қызмет етуге бағытталған.

Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Арқан тартыс», «Орамал тастамақ», «Бәйге», «Аударыспақ», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Асық», «Тоғызқұмалақ», «Қамшы тастау», «Сақина салу», «Тауық күрес», «Хан талапай», «Күн мен түн» т.б. ойындары балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Ұлттық ойындар адамгершілікке тәрбиелей отырып, жас өспірімдердің дене ақыл-ой жағынан да жетілуіне мүмкіншілік туғызады, балаларды ұжымдық бірлестікке, достық қарым-қатынасқа баулиды. Бұл жолы біздің айтпағымыз, керемет ойындарымыздың бірі – ұлттық ат ойындары.

Ер қанаты – ат адамзат алғаш қолға үйреткеннен бері оған қаншама ғасырлар бойы адал қызмет етіп келе жатқан жануарлардың бірі – жылқы. Жылқының, әсіресе, көшпелі тайпалар өмірінде атқаратын қызметі ерекше. Олар ат мініп, ел қорғап, жорықтарға шыққан. Бумен, электрмен жүретін машиналар жоқ уақытта елдер арасындағы қарым-қатынастар жылқы арқылы жасалған. Орта ғасырда жүйрік аттар почта ретінде де пайдаланылған. Ертеде адамдар «Тұтас бір елдің аман өмір сүруі жалғыз шегеге байланысты, өйткені шегеде таға тұр, тағада ат тұр, ал атта адам, адам – қорған, қорғанда мемлекет тұр» деп жылқыны өте жоғары бағалаған. Малдың ішіндегі ең жақсысы жылқы. Осылай аса қатты қадірлеген сәйгүліктерді халық ең қимас қонақтарына сыйға тартқандығы, халқымыздың осы күнге дейін сақталған «ат мінгізу» «құлын-тайға ен салу» дәстүрлерінен белгілі. Қазақ халқының ән-күйлерінде, билерінде ат бейнесі ерекше орын алған. Қазақ билері халықтың өмірін, салт-санасын, көңіл-күйін бейнелейді. Қазақтағы «Қара жорға», «Ортеке», «Аю биі», «Дауылпаз» т.б. билері қазақ өмірінің бейнесі, онда молшылық, аңшылық тұрмыстары көрінеді. Ертедегі қазақ билерінің кейбіреуін ат үстінде билеген. Бишілер жерде билеп келіп, секіріп атқа мініп, аттың о жақ бұ жағына түсіп, ат үстінде тік тұрып билеген. Мұндай билерді орындау өте шеберлікті талап еткен, олар өзі билеумен бірге, атты да биге көндірген. Мұндай билердің көркемөнерлік сипатымен қабат, спорттық шынығу сипаты да басым болған. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде, эпостық жырларында тұлпарлар қас батырдың жансерігі ретінде суреттеледі [8].

Сәбит Мұқанов «Гректер жылқыны суреттей алған жоқ, ал қазақтың жылқыны суреттеуі – шын мәніндегі поэзия. Жылқы эпоста батырлармен қатар орын алады», - деген болатын [8].

Ал қазақ эпостарын аударушыларының бірі, академик М. Тарловский «Қазақтардың жылқы малы жөніндегі білімі ұшан-теңіз. Сондықтан қазақ тілінде жылқының барлық жасына дерлік байланысты ерекше атаулар бар. Ал оның түрі мен түсін, өзгешеліктерін, өте нәзік сезімталдығын білдіретін атаулар қаншама десеңізші...», - деген болатын [8].

Қазақ халқының көптеген ұлттық спорт түрлері атқа байланысты туған. Бұлар адамдарды ат үстінде шебер өнер көрсетуге, епті, шыдамды, төзімді болуға баулиды. Бұл қасиеттер жаугершілік заманда маңызды міндет атқарған. Ал атты күту, баптау жүздеген жылдық тәжірибесі бар өзіндік бір ғылым. Ат спортымен айналысушы адам ең алдымен атқа салт мініп жақсы жүруді меңгеруі тиіс.

Ежелден салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа бай халықтың біріміз. Ата-бабадан жалғасып келе жатқан ұлттық құндылықтарымыздың астарында ұрпақ тәрбиесі жатыр. Мәселен, шаңыраққа тұлымды ұл келсе бабаларымыз сол күні туған құлынды немесе ботаны нәрестенің бәсіресі деп атайтын болған. Ұмытылып бара жатқан салт-дәстүріміздің бірі осы – бәсіре. Бәсіре – ер бала ат жалын тартып мінуге жараған кезде ата-анасының немесе нағашыларының мінгізетін тайы. Бәсірені баламен бірге қадағалайды, бұла қылып өсіреді. Бұл дәстүрдің тәрбиелік мәні зор. Қазақ халқының ұғымы бойынша, дүниеге келген баланың болашағы өзіне атаған бәсіремен тығыз байланысты. Сондықтан оны ешкімге мінуге бермейді, сатпайды. Бастысы, оны сойып жемейді. Ал енді бәсіре сыйдың салмағына тоқталар болсақ, баланы жастайынан еңбекке баулудың бірден-бір жолы. Еншісіне тиген тайды баптап өсіру бала үшін де қызықты. Сыйға тартқан бәсіресі өсіп келе жатқан жеткіншекті болашаққа, жақсы күндерге апаратын көлігі, қанаты болсын деген жақсы ырымы. «Бәйгеге салса жүлдесі, додаға түссе қайраты, тойға барса мақтанышы, жауға шапса сенімді серігі, әрі қаруы болсын» дейтін ұлы тілегі [8].

Қазақ сонау заманнан бері баланың атқа деген қызығушылығын оятуды мақсат еткен. Тарихи мәліметтерге қарағанда, бәсіре атаудың мақсаты – баланы жастайынан еңбекке баулу болып табылады. Бұл дәстүр бүгінге дейін орындалып жүр ме? Бүгінде төркіндеп барған қыздың сәбиіне нағашы жұрты бәсіре сый беруге тырысады. Бұл бәсіре салт-дәстүрі көбінесе еліміздің оңтүстік өңірлерінде жақсы сақталған. Сонымен қатар қазақта «ашамайға мінгізу» деген керемет дәстүр бар. Ашамай – баланың тайына арнайы жасалынған ердің бір түрі. Тайда ер-тұрман, үзеңгі болмайды. Өйткені баланың буыны мен бойы ер-тұрманды атты игере алмайды. Егер бәсіре тай асау болса немесе белгілі бір себептерге байланысты мінуге жарамаса, баланың

өзімен шамалас жуас, жүрісі жайлы әрі сымбаты жарасқан тай таңдалады. Ал баланы ашамайға мінгізу құрметі де кез келгенге жүктелмейді. Оны да аттың құлағында ойнайтын, көкпар алып, есімі алысқа тараған шабандоз жігіттер таңдалады. Атқа мінген кішкентайдың беліне айналдыра жұқа көрпеше орап, ағаштармен денесіне ауырлық түсірмейтіндей етіп тартып таңады. Ат үстіндегі бала алақанын жайып, ауылдың батагөй ақсақалдарының батасын алады. Ашамайға мінгізудің бір жағы осы батаны алу. «Ашамайға мінгізу» – баланың денсаулығына өте пайдалы. Оның омыртқасының дұрыс қалыптасуына, атқа нықтап отыруына, үлкендерге қолқанат болуға, ерік-жігерінің мықты, табанды болып өсуіне ықпал етеді [10].

Атқа міну, бір жағынан, көңіл күйінді көтеретін болса, екінші жағынан, денсаулыққа пайдалы. Жылқының өз биотогы болады, адам денсаулығына жақсы әсер етеді, қан қысымымен, жүйке жүйесімен ауыратын адамдарға көмегі көп. Атпен баяу серуендегенде, адам денесіне минутына 100 шайқау импульсі беріледі. Ол – массаж, ат үстінде отырған адамның барлық бұлшық еті жұмыс жасайды.

Қазіргі таңда дәрігерлер көптеген жүйке ауруларына да қатысты ем ретінде атқа мінуді қолданып келеді. Сонымен қатар атқа міну баланың денесінің шымыр боп өсуіне, әрі бойына батырлық рухын сіңіруде де өзіндік орны бар.

Көрнекті орыс ғалымы, географ, тарихшы А.И. Левшин қазақ халқының балаларды атқа шабуға, садақ тартуға, күреске үйретудегі шеберлігін, әсіресе дене тәрбиесіне ерекше көңіл бөлетінін атап өтеді. Қазақ халқының шыдамды, мықты болып өсетінін А.И. Левшин былай деп суреттеген: «Халықтың өмірі үнемі мал бағумен, табиғатпен, таза ауада тіршілік етумен өмір өткізуі олардың дене бітімінің зор, күшті болып өсуіне себепкер болған. Сондықтан да олар ыстыққа, суыққа төзімді, көп жасайды, бас ауруы дегендер сирек кездеседі. Олардың көзі қырағы болып келеді. Алыстағы көрінген малдың түсі-түгін айнытпай дәл ажыратады. Атқа мініп жүруді балалары жастайынан үйренген. Олар үшін атқа шабу гимнастикалық жаттығудың бір түрі сияқты болып кеткен» [11].

Ұмыт бола бастаған салт-дәстүрлерді, ұлттық ойындарды атап айтсақ, *аламан бәйге, атжарыс, ат омырауластыру, жорға жарыс, жай шабыс, дабыл, сайыс, жекпе-жек, көкпар, шөген, аударыспақ қыз қуу, теңге алу, салма ілу* т.б. ойындарын жаңғырта отырып, жас буын өкілдері халықтың игі дәстүрінен тәлім алып, елжандылық, патриоттық қасиеттерді бойына сіңіріп өсу үшін нақ осындай бағдардың маңыздылығы зор. Ең бастысы, жас ұрпақ бойында Отанға, туған еліне деген сүйіспеншілік сезімін, ұлттық құндылықтарды қалыптастыру.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Егемен Қазақстан//26.04.2017
- 2 Түркілердің тарихи-мәдени мұрасы еуразиялық және орта азия контексінде. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 80 жылдық мерейтойына арналған Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары//29-30 сәуір Алматы, 2008 жыл. 1 бөлім, 64-67 б.
- 3 Мұрғабасева А.С. Қазақ мәдениетіндегі ұлттық ойындардың ерекшелігі мен рәсімдік негіздері. Канд. дисс. қолжазбасы. – Алматы, 2006. – 119 б.
- 4 Берн Э. Игры, в котором играют люди и люди, которые играют в игры. Москва: Прогресс, 1988. – 399 с.
- 5 Советский энциклопедический словарь. Москва: Сов. энцик., 1990. – 683 с.
- 6 Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. – Алматы: Паритет, 2004. – 320 б.
- 7 Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий. Статьи по истории культуры. Москва: Прогресс, 1977. – 416 с.
- 8 Жолымбетов Ө. Қазақтың қанында бар спортшылық // «Спорт» газеті, 1992, мамыр
- 9 Г.Әбдіханиқызы, Бәсіре дәстүрінің мәні неде?<https://syg-media.kz/>
- 10 Ләззат Ахметова. «Ашамайға мінгізу» салты туралы білесіз бе?<http://ernur.kz>
- 11 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – 301 с.

Резюме

В данной статье описывается формирование национальных ценностей в народном образовании, в национальных играх, в национальном искусстве, историческом опыте казахского народа и этнопедагогической значимости национальных традиций и их влияния на личность. А также основных принципов семейных традиций казахского народа и факторов, способствующих их формированию.

Resume

The article sets out the views and studies of thinkers and scientists who examined the problems of national equestrian games. In particular, the importance and role of horse herds in the concept of the Kazakh people are described. This article describes the influence of the individual on the formation of national values in public education, national games, national art, the historical experience of the Kazakh people and the ethno-pedagogical significance of national traditions.

At the same time, the basic principles were mutually studied about the family traditions of the Kazakh people and the factors contributing to their formation, the means and methods of education.

ТЫНЫШТЫҚБЕК ӘБДІКӘКІМОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ҒӘМ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ІЗДЕНИСТЕР

С.М. ДҮЙСЕНҒАЗЫ

филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Мақалада ХХІ ғасырдағы қазақ поэзиясында ерекше қолтаңбасымен оқырманның ықыласына бөленген ақын Тыныштықбек Әбдікәкімовтің өлеңдері талданады. Жаңа заман әдебиетін зерттеуші ғалымдардың бірқатары Тыныштықбек ақынның шығармашылығында постмодернистік әдебиеттің нышандары барын жазады. Оның өлеңдеріндегі мифологиялық қабат, метафоралық жүйе, образды орамдар, философиялық ойлар, метонимия мен синекдоханың, т.б. көркемдік тәсілдердің қолданылуы оқырманды тосын да, күрделі иірімдерге жетелейді. Туындылары дәстүрлі өлең үлгілеріне бағынбайды. Бұрыннан қалыптасқан буын, бунақ өлшемдерінің аясынан шығып кетеді. Осылайша өлең өлшеміне өзінше жаңалықтар енгізеді. Бұл шағын зерттеу мақалада ақын туындыларының ерекшеліктерін көрсете отырып, көркемдік тұрғыда сараланған.

Түйін сөздер: постмодернизм, мифология, метафора, образ, поэзия, философия, метонимия, синекдоха.

Тыныштықбек Әбдікәкімов – қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік үнімен, ерекше қолтаңбасымен әдебиет сүйер қауымның ерекше ықыласына бөленген талант. Ақын өлеңдеріндегі терең философияға құрылған күрделі иірімдер, мифологиялық қабат, ойлы образдар мен мәйекті метафоралар, тосын теңеулер, қиыннан қиыстырылған бояуы қалың шумақтар көзқаракты қауымды бірден елең еткізеді. Әрине, оның айтар ойы астармен берілетін туындыларын қарапайым оқырман бірден қабылдай қоюы екіталай. Әуелгіде тосырқап қалғандай болғанымен, аздан соң жаныңа жақын қазақы ұғымдардың көркем үлгілеріне автормен бірге тереңдей бойлап кете барасың. Ақын шабыт үстінде көбіне дәстүрлі өлең үлгілеріне бағынбайды. Ойын еркін жеткізу үшін кейде бұрыннан қалыптасқан он бір буындық немесе жеті-сегіз буындық өлең өлшемінің аясынан шығып кетеді. Бірақ таудың асау өзеніндей еңтігіп, екпіндемейді. Астынан тынып аққан

алып өзен Ертістің ағысындай салқынқанды, салмақты жырларымен-ақ арнасынан асып кетіп жатады. Оның шығармашылығының бір өзгешелігі де осында жатыр.

Заңғар жазушы Әбіш Кекілбаев Тыныштықбек ақынды Төлеужан Ысмайылов, Мұқағали Мақатаев, Тоқаш Бердияров, Төлеген Айбергенов, Жүмекен Нәжімеденов, Өтежан Нұрғалиев сынды алдыңғы буындағы тума таланттардың ізбасары ретінде әспеттей отырып: «Бұл әлгілердің ешқайсысын сол қалпында қайталамайтын, қазақ өлеңінде ара-тұра ұшырасып қалып жүрген талай-талай соны соқпақтарды соңына дейін жеткізіп, айдын жолға айналдыра алған аршынды, сонысымен де көзіңе сойқан елестейтін айбынды ақын. Бұрын-соңды болмаған ақын... Қазақша айтқанда, біртүрлі ақын» [1], - десе, белгілі әдебиет теоретигі, сыншы Бақытжан Майтанов: «Қазіргі қазақ ақындарынан постмодерндік ағымға мейлінше жақын тұрған – Тыныштықбек Әбдікәкімов. Оған өлең құрылымы мен поэтикалық жүйе, өзіне ғана ұқсас ойлау жүйесі куәгер» [2], – деп бағалайды.

Тыныштықбек Әбдікәкімовтің шындығында пайымдау жүйесі де, өлең құрау шеберлігі де өзгеге ұқсамайтын, өлеңі тұңғыық теңіздей жаймашуақ болғанымен астарында қоғамға ішкі қарсылық тулап жататын ерекшелігін ескерсек, қазіргі әдебиеттегі басты ағым постмодернистік әдебиет өкілі ретінде тануға болады. Ол өзіне тән көркемдік ізденістермен қатар, күрделі дүниетанымдық ізденістерге де барған ақын. Ақынның көркем ойлау жүйесі – қазақы өмірді, табиғатпен етене жақын араласқан, дала тынысын сезіне алатын адамға алыс емес, керісінше, таныс суреттер.

Біз бұл мақалада ақынның алты бөлімнен тұратын «Алқоңыр дүние» деген жинағы туралы қысқаша айтпақпыз. Кітаптың бірінші парағын ашқан «Мерей» деген өлеңіне мән беріп көрсек:

Ауылым болушы еді күнде боран...

Өзгеріп кетті қазір мүлде балаң.

Қаздардың қаңқылынан қаймақ жалап,

Түнде сәл ай сәулесін тындап алам [3,5].

Алғашқыда «Қаз қаңқылынан қаймақ жалау», «түнде ай сәулесін тындау» сияқты бұрын-соңды естімеген соны образдарға көз тоқтатып, біраз уақыт тосылып қаламыз. Келесі шумақтарда мұндай кестелі де кемел тіркестер түйдек-түйдек төгіліп, үсті-үстіне үдей түседі. «Мамырдың майын бұлтар бүркіп өтіп, топырақ жапырағын маздатады», «қыз-көктем көл басына асығады, бұрымы бұлт ішінде тарқатылып», «түнгі құрбы омырауынан бүр жарған жұлдыздардың иісі аңқиды» деген бейнелі жолдарды оқығанда терең ой мен ыстық сезімді жарып шыққан қазақы поэтикалық тілдің толағай қуатын

аңғарамыз. Ақынның жан-жақты ізденісі – сөзді, сөйлемді өзінше құрып, сезімді өзіне тән ерекше тәсілмен жеткізуге талпынысынан туған күрделі образдар. Ол ізденіспен қатар айрықша талантты да талап ететін тылсым құбылыс. Келесі, «Боранды түнде» деген өлеңінде былайша толғанады:

Қап-қараңғы үрейдің арқасындай
мына Түннен азырақ қорқасың да.
Күлген сайын сырттағы күрең боран,
Жын жылайды пешіңнің қолқасында.

Сені қоса жылата жаздағаны-ай!...
От ойнағыш қап-қара көзде ғана.
Ботасыннан айырылған бозінгендей
боздайды кеп көшеде боз бағана [3,14 б.].

Қойлы ауылдың қою қараңғы түнін көрген, сол түнде даланың алай-дүлей боранының ұлығанын үйде отырып түйсінген, сезінген адамға бұл жағдай таңсық емес. Оқырманды үрей пен мистикалық ойларға жетелей отырып, сол арқылы адам түйсігіне әсер ететін поэтикалық әдіс. Күлген боран мен пеш қолқасында жылаған жынның үнін қарама-қарсы контраст ретінде кейіштеп, ботасынан айырылған бозінгендей боздаған көшедегі бағананы дәл суреттегенде ақынның хас шеберлігін еріксіз мойындайсың. Шумақтардағы динамикалық қозғалысқа құрылған, жансызға жан бітірген образ кестесіне тамсанасың. Тыныштықбек ақын мұндай тіркестерді әр өлеңінде кесек-кесегімен төгіп тастайды. Мәселен, «Тау мөңіреп аспанда, ай боздаған», «мың ашылып ауызы, мың қисайып, жапан түзде жалғыз үй есінеген», «дем алармын, желіні сыздап таңның, қозы-бұлттар жамырап емген кезде», «бүгін Аспан боталап, Тау тамсанды, бүйен – сайға құйылып уыз тұман», «марқа-көңіл қоймайды маңырауын, терезеден Ай қарап текемүйіз», т.б. образды ойлары – қаншалықты терең, қаншалықты күрделі болса, соншалықты қазақы ұғымға жақын, қазақтың жанына жағатын тірі картиналар. Мүмкін басқа тілге аударылса дәл сондай әсерге бөлей қоймас. Қойлы ауылдың келбетін, көшпенді өмірдің керуенінде жүріп, қой күзетінде аспан әлемінің тылсымымен тілдескен қазақтан артық ешкім дәл түсіне қоймасы анық.

Белгілі мәдениеттанушы, қаламгер Әуезхан Қодар: «Қазіргі Батыс Еуропада метафизикаға негізделген кейбір дүниетаным сыртқары әлемнен бас тартып, күнбе күнгі өмірге тіреліп отыр ғой. Ал бірақ күнбе күнгі нәрсені мифке айналдыра алатын поэзия ол – Тыныштықбектің поэзиясы. Бірден домбыраны даңғыра қылады, оның

шайтан тиегін табады, ата тегін тура Бәйтеректен таратады, сөйтіп кете береді. Соңғы кездегі қазақ поэзиясының үлкен табысы Тыныштықбектің поэзиясы деп ойлаймын. Өйткені ол – арифметикалық есепке көнбейтін, ауыз екі деңгейде айта салуға жарамайтын, әрқашанда тек түбегейлі терең зерттеуге тұратын поэзияның үлгісі» [4], – депті.

Шындығында, Тыныштықбек ақын әлемдік биік поэзияға тән ой айтса да өзінің төл мәдениетінен, төл дәстүрінен ажырамай айтады. Тіршіліктегі қазаққа ғана тән танымды өлең тілімен түрлендіріп, құбылтып, ұлттық ұғыммен құйқылжытып береді. Осы ретте, мына бір жолдарға назар аударып көрейікші:

Құйрық жалы төгілген кіл қысырақ
Күндер өтті ойнақтап...
Күйкі сынақ!
Мұң аңқыған сезімнің шатқалынан
Маңырайды таутеке ұйқысырап [3, 21 б.],

немесе,

Құшып алып көңілмен Шар-тарапты,
Байғыз үнін тілімнен сорғалаттым.
Мен мұңайсам – ішімде жатар бәрі,
Тау көгеріп, Көл сыздап, қанталап Түн... [3, 21 б.].

Ақынның «мұң аңқыған сезімі» де, «тау көгеріп, көл сыздап, түн қанталап» кететін ішкі мұңы да шынайы лирикалық толғаныс. Таутекенің ұйқысырамайтынын білсек те, әр жолы әдемі үйлесім тапқан, қиюы келіскен шумақтан мін таба алмадық. Поэзия тілінде өмірді дәл сол қалпында суреттеу міндетті емес. Ақындық шабыттың шарықтаған шағында образ жасау үшін суреткерлік сезіммен алогизмге бару әлемдік поэзияда қалыптасқан үрдіс. Ұлы Абайдың «жас жүрек жайып саусағын» деп келетін жолдарынан осыны аңғарамыз. Тыныштықбек ақын өмір суреттерін бергенде ұлттық ұғымнан бір сәтке ауытқымайды. Оның жырларының өне бойында нағыз ұлт ақынына тән мінез бен таным, түйсік пен сезім қатар өріледі. Ақынның шығармашылығы туған халқына сонысымен қадірлі, сонысымен құнды.

Бір ғажабы, «Алқоңыр дүние» жинағы бір бөлімнен екінші бөлімге ауысқан сайын қоюланып, күрделене түседі. Бір қарағанда, ақынның шығармашылық өсу жолдарын көрсеткендей әсерде қалдырады. Кітаптың бірінші бөлім дала өмірі, қойлы ауыл тіршілігі, табиғат тылсымдарына арналса, екінші бөлім махаббат машақаты, шынайы сезім сырларының айшықтарына арналған:

Әдемісің, әрине, жоқ таласым,

Әлі талай ортада мақталасың,
Сені сую – біреуді қызғандыру,
Сені сую – біреумен бақталасу [3,40 б.].

Ақын тілімен өрілген жырлар пәк сезімнің лайланбаған тұнығы, шерменде жүректің жалғыздық кешкен шері, хат жазысқан жастардың ынтық көңілі, өзекті өртеген өкініштің өрті, ғашықтықтың жазылмас дерті сияқты мәңгілік тақырыптардың төңірегінде өрбиді. Үшінші бөлімнен үміт пен күдіктің, өмір мен өлімнің күресі, жалғаннан жақсылық іздеген адам жанының арпалысын танимыз. Оқып отырып бірге мұңаямыз, бірге күрсінеміз:

Мына Түн қандай өткір, қорқынышты:
Жүзіне түсер дейсің зор қылыштың...
Мен бүгін тағы да еріп әзәзілге,
Аққанат үмітімді өлтірістім.

Мыйымды бүре-бүре бұлты ажалдың,
Жұртқа еріп, мың ластандым, мың тазардым.
Міне, енді... Қала – қара, Ай – сап-сары,
Сарғайып жалғыз тісі тұр Тажалдың... [3,80 б.]

Ақын шығармашылығында мұндай саф туындылар жетерлік. Астарлы ойға құрылған әр өлеңін талдасаң бір мақалаға арқау болатындай салмағы бар. Төртінші бөлім Кеңес кезінде өзіне өзі жау болған «Қызыл тулы, шұбырынды ақтабан» қоғамның қиямет қайым қыркысы мен күресін сипаттайды.

Мен Қазақпын,
Қызыр болған бір Ағам,
Қызырды атқан қызыл болған бір ағам...
Тек солайша күлгем,
тек солайша жүргем,
тек солайша шыдағам...
Абайша тек... жылағам [3,147 б.].

Бұл бөлімде «дулығалы басы үшке бөлінген, дуалы ауызы отыз екі тіске бөлінген», «кісінегеніне кісен, кісілігіне бұғау түскен» қазақтың мүшкіл халіне налыған ақынның жанайқайы, т.с.с. қоғамның кесапат әкелетін кемшін тұстары өлең өзегіне айналады. Жақсылық пен жамандық, бақ пен сор, қуаныш пен қайғы секілді өмірлік ұғымдар бесінші, алтыншы бөлімдерде одан әрі дамып, тамырын тереңге жая түскен.

Жалпы, Тыныштықбек Әбдікәкімовтің шығармашылығын талдау бір мақаланың аясына сыймайды. Осы бір «Алқоңыр дүние» жинағының өзі бірнеше ғылыми монографияға арқау боларлық

туынды. Ақын шығармашылығын ғылыми зерттеу үшін әдеби теориялық біліммен қатар философиялық, психологиялық, мифологиялық терең танымды игеру қажет.

Кемел суреткер Әбіш Кекілбайұлының тілімен айтсақ, «бұл – өлеңдер, балладалар, толғаулар арқылы айшықталған замана панорамасы. Қазақ болмысының әлі бастан кешіріп үлгеріп болмаған рухани одиссеяларының кең қарымды эпопеясы. Екі мыңжылдық тоғысында тағдырын тағы сынап көрмек ұлтының әрі трагедиялық, әрі қаһармандық сағасы. Шерлі баяны. Шерменде Баяны. Өлімшілесе де, өлтіре алмаған өркеуде Баяны. Үшінші мыңжылдыққа да үміт пен күдіктің арпалысы үстінде адым салып отырған қазақ рухының кесекті тағдыры мен кесек кескіні. Барша қазақ баласының рухани драмасы. Бұған дейін қазақ поэзиясында кеңінен таралмаған тосын үлгі мен тосын сарында жазылған, үздіге оқылар үздік туынды. Бір кезде Сұлтанмахмұттың ғұмыры жетпей, Мағжанға мүмкіндік бермей, айтылмай, аршылмай қалған, көмейімізде көп тұрып, көмескі тартты ма деп күмілжіп жүрген көкейкесті сырымыздың ойда жоқта өзінен өзі ақтарыла төгілген сел нөсері. Тосын құбылыс. Төтен құбылыс» [1].

Қорыта айтқанда, Тыныштықбек Әбдікәкімовтің шығармашылығы әлі жан-жақты зерттеуді қажет ететін, толық ашылмаған тылсым сырларға толы әлем. Оны зерттеп-зерделеу әлі жалғасын таба бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Кекілбаев Ә. Күн тұтылған бір әлем жүрер іште // Әбдікәкімов, Т. Шығармалары. Т. 1: Ұраун: өлеңдер, балладалар, толғаулар. – өнд. 2-ші басылуы. – Астана, 2013. – ББ. 2-21.
- 2 Майтанов Б. Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм // Қазақ әдебиеті. – 2011. – 14-20 қазан. – 5 б.
- 3 Әбдікәкімов Т. Алқоңыр дүние. – Астана, 2014. – 324 б.
- 4 Қодар Ә. Әдебиет сыншысы: Тыныштықбек – қазақтың ғажап ұлттық ақыны // Қазақ үні. – 2016. – 13 мамыр. (<https://qazaquni.kz/login>)

Резюме

В статье анализируются стихотворения Тыныштықбека Абдикакимова, получившего всеобщее признание читателей в казахской поэзии XXI века. Ряд ученых, исследовавших литературу нового времени, видят в его поэзии признаки постмодернистической литературы. В его стихах мифологический слой, метафорическая система, образные мысли, философский смысл, метонимия и синекдоха и др. использование художественных приемов ведет читателя к неожиданным и сложным изгибам. Произведения не подчиняются традиционным образцам стихотворной формы, и в размер стихотворений поэт по-своему вносит новшества.

Resume

The author of the article analyzes the poems of Tynshtykbek Abdikarimov who gained popularity with the readers of the Kazakh poetry of the XXIst century. Some researchers who studied the literature of the new time find the features of post-modern literature in his poetry. In his poems the mythology, metaphors, imaginative thoughts, philosophical essence, metonymy, etc. The application of stylistic devices develops the readers imagination. His works are not of traditional poetic patterns, the poet uses artistic innovations.

СӨЗЖАСАМНЫҢ СТИЛИСТИКАМЕН БАЙЛАНЫСЫ ТУРАЛЫ

С.С. ШОҚАБАЕВА

филология ғылымдарының кандидаты, доценті
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

А.Б. БЕЙСЕНБАЙ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Мақалада қазіргі қазақ тілі сөзжасамының стилистикамен байланысы, ерекшелігі қарастырылады.

Түйін сөздер: сөзжасамның стилистикамен байланысы, ерекшелігі.

Сөзжасамның зерттеу нысанына сөзжасамдық процесс негізінде, яғни әртүрлі сөзжасамдық тәсілдер арқылы пайда болған мағыналы туынды сөздер кіреді. Туынды сөздер екі не бірнеше түбір арқылы жасалып, күрделі құрылымға ие болады. Сөзжасам негіз арқылы жасалған туынды сөздердің қалай жасалатынын, олардың семантикалық құрылымын, туынды сөз жасауға қатысатын сөзжасамдық бірліктерді, сөзжасамдық мағынаны, типті, тізбекті, сөзжасамдық ұяны, сөзжасам негізінде қалыптасқан түбірлес сөздерді, сөзжасамның амал-тәсілдерін т.б. теориялық мәселелерді қарастырады. Тілдің басқа салалары сияқты сөзжасам да өзге салалармен тығыз байланыста дамиды, өмір сүреді. Осындай салалардың бірі – стилистика. Стилистиканың, ең алдымен, стиль туралы ғылым екені белгілі. Оның негізгі ұғымдарының бірі – стиль. Оны осы күнге дейін әркім әртүрлі түсінеді. Себебі стиль терминінің мазмұны кең, оның жұмсалатын орны көп. Стиль – латынша *stilos* (қазақша – жазу құралы) деген сөз. Латын тілінде кейіннен стиль сөзі «жазу мәнері» деген мағынада қолданылатын болған.

Тіл білімі басқа ғылымдармен байланыса отырып, қазіргі заманғы ғылымның сипатымен беріліп, ілгері дамуда. Яғни қазіргі заманда бір жағынан ғылымның бұрын болмаған жаңа салалары жасалып, ғылымда дифференциация үрдісі жүріп жатса, екінші жағынан екі немесе бірнеше ғылымның өзара түйісіп, ортақтасқан жерінен сол ғылымдардың бәріне ортақ, бәріне бірдей қатысты проблемаларды

бірлесе зерттейтін дербес ғылыми пәндер жасалып, ғылымда интеграция үрдісі де жүріп жатыр.

Сөзжасам тілде туынды сөздердің жасалуы, қалыптасу процесінің айнасы болса, стилистика – тілдегі түрлі стильдердің қызметін, ерекшелігін, байланысын, т.с.с. қарастыратын лингвистиканың бір саласы. Аталмыш салалар өзіндік ерекшеліктері болуымен қатар, тығыз байланыста қолданылады. Қазіргі қазақ тілінде сөзжасамға арналған ғылыми еңбектерде сөзжасамның тілдің өзге салаларымен байланысы мен ерекшелігі жайында мәлімет аз, арнайы зерттелмеген. Сондықтан біз аталмыш мәселені өзекті, зерттеуді қажет деп танып, мақаламызда қарастыруды мақсат еттік. Мәселен, татар тіл білімінің зерттеушісі Ф.А. Ганиевтің «Современный татарский литературный язык: суффиксальное и фонетическое словообразование» атты монографиясында [1] фонетиканың сөзжасаммен байланысы қамтылса, Л.К. Жаналина, К.Т. Аубакированың «Основы стилистического словообразования» атты оқу құралында [2] орыс тіл біліміндегі стилистиканың сөзжасаммен байланысы жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырылған. Бұл ретте татар, орыс т.с.с. тілдерде фонетикалық сөзжасам, стилистикалық сөзжасам сияқты терминдердің қалыптасқанын байқаймыз. Л.К. Жаналина, К.Т. Аубакированың еңбегінде стилистикалық сөзжасамның мынадай категориялары көрсетілген: «книжно-композиционная категория, книжно-аббревиатурная категория, разговорно-универбальная категория, категория разговорно-усеченных слов» [2, 17 б.]. Бірінші категорияға жалпы ғылыми, терминологиялық, газеттік-публицистикалық, екінші категорияға жазба тілдегі аббревиатураларды (мысалы, ЭВМ, ДНК т.б.), үшінші категорияға сөз тіркестері негізінде суффикстер арқылы жасалған сөздерді (непрерывная рабочая неделя – непрерывка, циркулярная пила – циркулярка), төртінші категорияға тілдің үнемдеу заңдылығы бойынша стилистикалық транспозиция тәсілімен жасалған сөздерді (килограмм – кило, торгующая организация – торг) жатқызады. Қазіргі таңда бұған студенттердің ауызекі тілінде кездесетін универ (университет), қалайсың (қалың қалай?), норм (норма) сөздерін немесе кісі есімдерін Меру (Меруерт), Маука (Маусымжан), Сая (Саягүл) деп ықшамдап айтуды мысал ретінде келтіруге болады. Тілімізде бұрыннан қалыптасқан сый-құрмет мәнді жалқы есімдердің қолданылуы: Сәке, Мәке, Бәке, Ераған, Қайреке, Жұмеке, Беке, үлкен тұту мәнінде: атай, ағай, әкей, жездей; жақсы көруді білдіретін: әкетай, көкетай, ағатай, апажан, еркелету әрі кішірейту мәнді: боташ, балақан, т.с.с. бұған мысал бола алады. Ал қазіргі қазақ тілі сөзжасамында етіс, шырай жұрнақтарының, сөз түрлендіруші жұрнақтардың сөзжасамға қатысы

мәселесінің ғалымдар арасында пікірталас тудырып жүргені белгілі. Мәселен, Ж. Отарбекова «Қазіргі қазақ тілі сөзжасамының өзекті мәселелері» атты ғылыми мақаласында етіс, шырай жұрнақтарының, сөз түрлендіруші жұрнақтардың сөзжасам саласында қарастырылуы ойланарлық жағдай деген пікір білдірген [3, 1 б.]. Біздіңше, етіс, шырай жұрнақтары, сөз түрлендіруші жұрнақтар сөзжасамның стилистикалық аспектісін танытатын категориялары деген ойға жетелейді. Сонымен қатар, сөзжасамдық жұрнақтар арқылы жасалған туынды сөздердің бірқатарынан түрлі стилистикалық реңктерді көруімізге болады. Мысалы, ақынсымақ, әншісымақ, ақылгөй, данагөй, байшігеш, ершігеш, желпекбай, салпақбай, жетімек т.с.с. Мағынасы мен қызметі жағынан бір-біріне ұқсас, өзара мәнделес жұрнақтар да бар. Оларды синонимдес жұрнақтар деп атаймыз. Мысалы: -қыш, -кіш, -ғыш, -гіш; -шақ, -шек, -қақ, -кек, -ғақ, -гек; -қыр, -кір, -ғыр, -гір; жасқаншақ – жасқанғыш, қызғаншақ – қызғанғыш, сондай-ақ білгір – білгіш, ұшқыр – ұшқыш деп айтуға да болады. -Ша, -ше жұрнағы мен -шық, -шік жұрнағы да, -кер, -гер, -кеш, -шы, -ші жұрнақтары да синонимдес болып келеді. Мысалы, төбешік, көлшік, үйшік деп те, қобдиша, өзенше, күрекше, жұмыскер – жұмысшы, қызметкер – қызметші, арбакеш – арбашы, суреткер – суретші, бейқам – қамсыз, беймезгіл – мезгілсіз, бейшара – шарасыз, бейкүнә – күнәсіз, бейберекет – берекетсіз, тазалаушы – тазалағыш, айтқыш – айтушы, т.б. Етістіктерге жалғанып, оған түрлі сипат үстейтін жұрнақтардың да экспрессивтік-эмоциялық реңкі ерекше. Айтыңқыра, жабыңқыра, үйіңкіре, алыңқыра, бұрыңқыра, бұзыңқыра, беріңкіре, жүріңкіре, түсіндіріңкіре дегенде қимылдың үстемеленуін, ұрғыла, соққыла, шапқыла, кескіле, қойғыла, түрткіле, жұлқыла, тістеле, сүйреле, қарайла, жетеле, атқыла дегенде дүркінділігін, құлай жазда, айта жазда, жүгіре жазда дегенде қимылдың іске асуға жақындығын, қансыра, жетімсіре, ойсыра, күлімсіре, жыламсыра, қымызсыра, азырқан, ашырқан, тұшырқан, шіміркен, есірке, мүсірке, тосырқа дегенде жетімсіз қимылды, зәрушілікті білдіріп, экспрессивтік-эмоциялық мән үстейді. Етістіктердің туынды етістік жасауға қатынасатыны және оны сөзжасам заңдылығы бойынша талдау жасау кейінгі жылдарда үстем болған көзқарас. Алайда бұл – әлі де даулы сұрақтардың бірі. Етістіктердің -ын, -ін, -н, -ыл, -іл, -л, -дыр, -дір, -тыр, -тір, -т, -қыз, -кіз, -ғыз, -гіз, -ыс, -іс, -с жұрнақтары өздік, өзгелік, ырықсыз, ортақ етістерге тән. Етістер қимыл-әрекетке субъектінің қатыстылығының түрлі дәрежесін аңғартады. Мысалы, ашыл, жазғыз, айттыр, көтеріс. Қайталама қос сөздерден де белгілі бір стилистикалық

реңкті көруге болады: қора-қора қой, мая-мая шөп, үйір-үйір жылқы, қап-қап астық деген тіркестерде көптік мән бар.

Сөзжасам – тіліміздің сөздік құрамының жаңа туынды сөз, атау, терминдермен толығып отыруын қамтамасыз ететін саланың бірі. Осы сөзжасам процесінің нәтижесінде пайда болған туынды сөздер стилистиканың бес түрлі стилінің барлығында да қолданылады. Атап айтқанда, ауызекі сөйлеу, көркем әдебиет, публицистикалық, ресми, ғылыми стильдерде жұмсалады.

Сөзжасам процесінің нәтижесінде пайда болған жаңа терминдер ғылыми стильде де қолданылады. Ғылым салаларының ерекшеліктеріне қарай әр саланың арнайы терминдері болады. Мысалы, тіл білімінде лингвистика, лексика, фразеология, семасиология т.б., физикада анод, вакуум, атом, атомдық салмақ, шама т.б. Сонымен бірге белгілі бір ғылымның саласында қолданылу аясына байланысты жалпылама лексиканың кейбір сөздері термин сөзге айналады. Ғылымның дамуымен бірге жаңа ұғымдар да туып отырады. Оны белгілейтін жаңа сөздер – неологизмдер. Неологизмдер өмірінің ұзақ, қысқа болуы ғылымның сол саласының өмірде алатын орнына, практикалық мәніне байланысты болады. Мысалы, менеджмент, банк, демеуші, нарықтық экономика т.б. бір кезде ғылыми-теориялық еңбектерде термин ретінде ғана қолданылса, қазір жалпыхалықтық лексикаға айналып отыр.

Сонымен қатар жаңа сөздер мен сөз қолданыстар, соның ішінде окказионалдық қолданыстар транспозиция нәтижесінде де пайда болады. Ал окказионалдық қолданыстар көркем әдебиетте қолданылып, стильдік тұрғыдан талданып, стилистиканың да зерттеу нысаны болатыны сөзсіз. Ғалым А. Салқынбай транспозицияға мынадай анықтама береді: «Транспозиция құбылысы – туынды сөз жасалуының негізгі жолдарының бірі. Оның өзі әртүрлі тәсіл арқылы орындалуы ықтимал. Яғни тек сөз мағынасының дамуы нәтижесінде не тұлғалық өзгерістер арқылы да транспозиция құбылысы орындала алады» [4, 159 б.]. Транспозиция нәтижесінде ұлттық спорт ойын атаулары да жасалған. Олар мыналар:

Күрес – әр спортшы түрлі әдістерді қолданып қарсыласының жауырынын кілемге тигізу арқылы немесе ұпай санымен жеңіске жетуге тырысатын әр түрінің өзінше бөлек ережесі бар спорттық жекпе-жек.

Киме (гимнастикада) – тіктемірде жаттығулар жасаған кезде алақан терісінің сыдырылып түсуінен сақтауы үшін алақанға киетін жабдық.

Жүктеме – спортпен айналысушылардың денесіне түсетін дене жаттығулары әсерінің өлшемі.

Салма – судың ортасына қойылатын шағын спорт қайықтары үшін жасалған жүзіп жүрген жабдық немесе көпір.

Серпілме – түйетайлы келген, серпілмелі, оңай көтерілетін жабдық.

Бұған қоса ақсүйек, жекпе-жек, жарыс, қылыштасу, аударыспақ деген сөздер де бар.

Екіншілік аталымдағы лексика-семантикалық тәсіл арқылы тілде пайда болған «бел» сөзінің терминдік мағынасы таудың қырқасын, аласа асуын, кезеңін атайтын болса, ал бұл сөздің жалпы тілдік қолданыстағы біріншілік мағынасы адам денесінің арқадан төмен, мықыннан жоғары жіңішке тұсын және малдың арқа тұсын білдіретіні белгілі.

«Тілдегі жаһандану құбылысы оның лексикалық қабатына ғана емес, грамматикасына да біршама деңгейде ықпалын тигізді. Айталық, өз мақалаларына мейлінше қызықты да бейнелі атау беруді мақсат тұтқан журналистер көп жағдайда окказионализм яки тосын қолданыс амалын іске асырады. Осындайда авторлар тілімізде жоқ түсінікті белгілеп, жаңа бір сөзді «құрастырып», соның барысында ағылшын тілінің грамматикасына тән морфологиялық амалдарды біршама жиі іске асырып жатады: «Айханымизм немесе ақырзаман жақындағанда жалған пайғамбарлар көбейеді» (АТ. – 09-15.07.2009), «Шибөризм» (ЖА. –14.09.2010) (ағылшын тілінде «-ism» қосымшасы зат есім тудыруда жиі қолданылатын жұрнақ болып табылады)» [5, 124 б.].

Немесе ақын М.Шахановтың «Құдаша» өлеңіндегі *арман атын, жан едің дала көңіл* деген окказионалды қолданыстарды алайық.

Шақырса құба дала,
Гүл қуып, қыр асамыз.
Мен едім құда бала,
Сен едің құдаша қыз.
Қызғалдақ – қырдың сәні,
Жебейтін *арман атын*.
Мен үзген гүлдің бәрі
Бір саған арналатын.
Жан едің дала көңіл,
Өзгеше ең, ерек едің.
Мен сені бар әлемнің
Көркіне теңегенмін [6].

Публицистикалық стиль қоғамдық талапқа сай жазылған шығармалардың негізінде қалыптасады. Белгілі бір тілде

публицистиканың өз алдына бөлек стиль болып қалыптасуы қоғамдық сананың өскенін көрсетеді. Тілдің басқа стильдері сияқты публицистикалық стиль де бірыңғай болып келмейді. Мәселен, газет бетіндегі мақалаларда кездесетін сөз қолданыстарын алуға болады. *Стандарттар төлемдер, шарт талаптарының мөлдірлігін қарастырады, шағымдарды қарастыру мен дауларды шешудегі жауаптылық пен тетіктерді түсіндіреді... Айта кетейік, ағымдағы жылдың қыркүйек айында елімізде барлық жолаушылар тасымалдайтын көліктерге GPS-навигациялар енгізіліп, республикаішілік маршруттардың электронды базасы құрылған. Білім беру, денсаулық сақтау салаларында айтарлықтай жаңашылдықтар мен оң өзгерістер бар. Ол «Пластик терезелердегі бала қорғанышы» атты жұмысын ұсынған. («Сарыарқа самалы» газеті. 24 қараша, 2018 ж. № 136 (15307). 1-2-беттер).* Осы сөйлемдерді стилистика стиль тұрғысынан қарастырса, сөзжасам жауаптылық, республикаішілік, жаңашылдықтар, пластик терезелердегі бала қорғанышы туынды сөздерін сөзжасамдық бірлік тұрғысынан қарастырады.

Қорытындылап айтқанда, ғылымның дифференциациялық сипатын зерттеу қандай маңызды болса, оның интегративтік қырын зерделеп, қарастырудың да маңызы зор. Сөзжасам – атау жасау үрдісі болғандықтан, ол стилистика саласынан ерекшелене тұра, ортақ бірліктері арқылы бірігіп, тұтастықта қарала келіп, интегративтік тұрғыдан алғанда кез келген тілдік жүйенің жаңа сөз жасау үрдісі, дәстүрі ортақ заңдылықтың бар екенін көрсетеді. Әрине, сөзжасам мен стилистиканы тұтастықта алып қарауда жоғарыда айтып өткеніміздей, сөзжасамдық тәсілге жүгіне отырып қарастырудың да маңызы зор.

Мақалада алға қойылған мынадай міндеттер орындалды:

- тіл біліміндегі сөзжасам, стилистика салаларының ерекшеліктеріне және интегративтік сипатына шолу жасалды;

- кейбір сөзжасамдық құбылыстардың стильдік мағынаға әсері қарастырылды.

Қазақ тіл білімінде, оның ішінде сөзжасамда ерекше көңіл бөлініп, тыңғылықты зерттеулерді қажет етіп жүрген мәселелердің бірі – оның теориясының өзге ғылым салаларымен байланысын қарастыра отырып, даму ерекшелігін, тілдік деңгейде алар орны мен қосар үлесін талдап, сараптау, стилистика саласына тән үлес салмағы мен сөзжасамдық мағынаға тән қызметіне назар аудару мақсаты жүзеге асырылды.

Сөзжасамның стилистикамен байланысын зерттеу тіл білімінің аталмыш салаларын диахрондық әрі синхрондық тұрғыдан зерделеуге

келіп саяды, содан бастау алады. Мақала көлемінде қарастырылған мәселенің ауқымы кең, өзекті деуге толық негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Ганиев Ф. Современный татарский литературный язык: суффиксальное и фонетическое словообразование. – Казань. Дом печати, 2005. – 360 с.

2 Жаналина Л.К., Аубакирова К.Т. Основы стилистического словообразования: /Учебное пособие/ – Алматы: Республиканский издательский кабинет Казахской академии образования им. И.Алтынсарина, 1999. – 181 с.

3 Отарбекова Ж. Қазіргі қазақ тілі сөзжасамының өзекті мәселелері. Қолжетімді ресурс: <https://stud.kz/referat/show/58342>.

4 Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 271 б.

5 Ерғалиев Қ.С. Газет тақырыпаттарының прагматикалық қызметі: Монография./ 2015, – 143 б.

6 Шаханов М. «Құдаша» өлеңі. Қолжетімді ресурс: https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/24160/.

Резюме

В статье рассматривается связь словообразования со стилистикой.

Resume

The authors of the article discuss the connection of word formation with stylistics.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ БІРЫҢҒАЙ БАЯНДАУЫШТАРДЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Н.Х. ШАДИЕВА

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Еуразия гуманитарлық институты

А.М. ӘДІЛБЕК

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Бұл мақалада қазақ тіліндегі етістікті бірыңғай баяндауыштардың жасалу жолдары қарастырылған. Қазақ тіліндегі етістік бірыңғай баяндауыштардың жасалуында көсемше, есімше және шақтық, жақтық тұлғадағы етістіктердің ерекшеліктері тұжырымдалған. Авторлар қазақ тіліндегі етістікті бірыңғай баяндауыштардың өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты өзіндік түйіндер, пайымдаулар жасап, жан-жақты талдаған.

Түйін сөздер: етістікті бірыңғай баяндауыштар, есімше, көсемше, жақ, жедел өткен шақ, қимыл есімі, бірыңғай құрама баяндауыштар.

Жалпы тіл білімінде бірыңғай баяндауышты сөйлемдер төңірегінде пікір әртүрлі. Бірыңғай баяндауыштардың тілдік табиғаты бірыңғай бастауыштарға қарағанда күрделі. Тіл білімінде бірыңғай баяндауышты сөйлемдер:

1. Бірыңғай мүшелермен күрделенген сөйлемдер (Н.С.Валгина, Қ.Есенов);
2. Бірыңғай етістік баяндауышты құрмалас сөйлемдер (А.Белошапкина, М.Б.Ширалиев);
3. Синтаксистік бірліктері ауыспалы сөйлемдер,- деп (В.В.Бабайцева) қарастырылды.

Ғалым А.Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі сыйысулы құрмалас сөйлемдер жай сөйлемдердің ықшамдалуы арқылы жасалады деген пікір айтып: «Сыйысулы сөйлемдердің белгісі бірнеше мүшелері бірөңкей болу», - деп түсіндіреді [1, 270 б.].

Қазақ тіліндегі етістікті баяндауыштардың бірыңғайлануы сөйлемде логика-семантикалық қатынастың күрделенуін тудырады. Әр салалас предикатта жеке ой және қатынас көрініс береді. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері әсіресе, баяндауыш сөйлемнің предикаттық негізін

құрайтыны, ал басқа сөйлем мүшелері оған тәуелді болатыны белгілі. Бұл туралы Т. Ермекова: «Ол алдымен баяндауыштың предикативтілікті білдіруі, екіншіден сөйлемдегі ойды біршама тиянақтап тұруы. Себебі предикативтік ұғымы тек грамматикалық бастауыш пен баяндауышты байланыстырумен ғана шектелмейді, сондай-ақ логикалық субъект пен предикаттың қатынасын білдіреді. Ал ойды тиянақтау қызметін ешбір сөйлем мүшесі ауыстыра алмайды», - деп тұжырымдайды [2, 22 б.].

Қазақ тіліндегі етістік бірыңғай баяндауыштардың жасалуында көсемше, есімше және шақтық, жақтық тұлғадағы етістік тұлғалар негізгі орында. Алайда етістіктің, есімше және көсемшенің бірыңғай баяндауыш болудағы әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері бар. Тұлғалық жағынан әртүрлі болып келуіне байланысты дара және күрделі етістікті бірыңғай баяндауыштар деп бөлінеді. Дара етістікті бірыңғай баяндауыштар әдетте дербес мағыналы етістіктерден жасалады. Олар сөйлемді тиянақтап, сөйлемнің соңында келуі арқылы мол жұмсалады. Дара етістікті бірыңғай баяндауыштар етістіктің келер шақ, өткен шақ тұлғаларында қолданылады. Мысалы:

Көлдің қамыстары *теңселеді, сусылдайды, сыбдырлайды* (Тар жол, тайғақ кешу, 302 б.).

Көбі мең-зең болып *отырады, жатады* (Тар жол, тайғақ кешу, 324 б.).

Осы сөйлемдердегі дара етістікті бірыңғай баяндауыштар етістіктің келер шақ тұлғасында келіп, бір бастауыштың маңына топтасып, қимыл-әрекетті көрсетіп, бірыңғай баяндауыш қызметінде қолданылып тұр.

Есімше өзінің морфологиялық өзгерісіне сәйкес синтаксистік қызметке де бай. Бұл туралы ғалым Т.Сайрамбаев мынадай пікір айтады: «Есімше әрі етістіктерде де, есімдерде де мол түрленетін етістіктің ең үлкен категориясы. Осы қасиеті жағынан есімше етістіктің басқа түрлерінен ерекшеленеді де. Екіншіден, есімше баяндауыш болған кезде үнемі сол қалпында өзіндік лексикалық мағынасын толық сақтай алады. Бірақ есімше баяндауыш қызметінде тек сөйлемді тиянақтау барысында сөйлемнің соңында келуі арқылы көріне алады» [3, 117 б.].

Дара етістікті баяндауыштар есімшенің *-ған/-ген, -қан/кен* тұлғасы арқылы жасалып, ойдың аяқталуын білдіреді. Әсіресе дара бірыңғай баяндауыш қызметінде есімшенің *-ған/-ген, -қан/кен* тұлғалы түрлері жиі қолданылады. Мысалы:

Екеуінің де аяқтары мықтап *тұсалған, шідерленген* (Тар жол, тайғақ кешу, 436 б.).

Күрделі етістікті бірыңғай баяндауышты жасауға көсемше тұлғалары бейім. Осы көсемше тұлғасы барлығы бір дәрежеде бір мүшеге қатысты болатын, бір-біріне бағынбай салаласа байланысатын бірыңғай баяндауыштарды жасайды. Оларға бір көмекші етістік ортақ болып, соңғы баяндауыштан соң бір-ақ рет айтылады. Ал алдағы баяндауыштар көсемше формасында тұрады. Т.Қордабаев: «Көсемше етістіктер бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы функциясында сирек кездескенімен бірінен кейін бірі болған іс-әрекетті санамалап білдіретін бірыңғай мүше функциясында жиі кездеседі», - деп тұжырымдайды [4, 128 б.]. Демек, етістікті бірыңғай баяндауыштардың алдыңғылары -ып, -іп, -п көсемше тұлғасымен келіп, олардың барлығы мағыналық жағынан бірдей болып, бірыңғай баяндауыштар қызметінде жұмсалады. Бірыңғай баяндауыштардың өзара мағыналық салмақтары бірдей болғанмен, көбіне ең соңғы баяндауыштың сөйлем құраудағы синтаксистік қызметі басымдау келеді. Сөйлемді тиянақтап аяқтайтын соңғы етістік баяндауыш әр түрлі жақтық, шақтық тұлғада қолданылады. Ал бұл көрсеткіш алдыңғы тиянақсыз баяндауыштың барлығына ортақ болады. Мысалы:

Ісіген дене *қайтып, таралып, тарамыстанды* (Тар жол, тайғақ кешу, 400 б.).

Жиеннің істеген «бір балалығын» *кешіріп, жақындасып сөйлестік* (Тар жол, тайғақ кешу, 290 б.).

Кейде қайрат *азайып, шаршап, қажыдық* (Тар жол, тайғақ кешу, 221 б.).

Он шақты түйеге төрт үйдің жүк сырмақтарын *артып, тізген* (Тар жол, тайғақ кешу, 435 б.).

Бәрі де тозып төңіректері *жұлынып, жыртылыңқыраған* (Тар жол, тайғақ кешу, 147 б.).

Бұл алғашқы сөйлемдегі -ып, -іп, -п тұлғалы көсемшеден кейінгі соңғы баяндауыш жедел өткен шақ формасының III жағында (тарамыстанды), кейінгі екеуі I жақта (сөйлестік; қажыдық), ал соңғы екі сөйлемдегі етістік бірыңғай баяндауыштар өткен шақ есімшенің -ған, -ген, -қан, -кен жұрнағымен келіп III жақта қолданылып тұр. Демек, өткен шақ көсемшедегі бірыңғай баяндауыштардың жақтық, шақтық мағынасын соңғы баяндауыш анықтайды. Соңғы баяндауыш қай жақта, қай шақта айтылса, көсемшелі бірыңғай баяндауыштар да сол шақта және жақта тұр деуге болады. Көсемшелер тілімізде негізгі ойды сақтай отырып, сөйлемнің құрылысын ықшамдау үшін жұмсалатындығы белгілі. Бірыңғай баяндауыш жасауда да қалып етістік ойды ықшамдап айту мақсатымен бірнеше бірыңғай көсемше тұлғалы баяндауыштардан кейін бір-ақ рет қолданылады. Мысалы:

Төтелей тартқанда көлденең келген бір белес жотаны *жырттып, кертіп, талқандап жатыр* (Жер қазғандар, 78 б.).

Қарагер құнанға да, шабдар тайға да *таласып, тармасып, шуылдасып жатыр* (Сол жылдарда, 380 б.).

Осы мысалдардан көсемше тұлғаларының тиянақсыз келе бермейтіні көрінеді. Ғалымдардың көсемше арқылы құрмаласқан сөйлемдерді бірде салаласқа, бірде сабақтасқа жатқызып зерттеуі олардың осы көп мағыналық сипатына байланысты болса керек. Біздің пікірімізше, бірыңғай баяндауыштың көсемше тұлғасымен келіп, өздерінен кейін тиянақты етістіктің тұруы олардың тиянақсыз сипатынан болған.

Ғалым Н.Оралбаева етістіктің барлық категорияларының аналитикалық формалары барын ғылыми тұрғыдан дәлелдеген. Ғалым аналитикалық формалы етістік пен аналитикалық формантқа төмендегідей анықтама береді: «Категорияның аналитикалық формаларын қабылдап, оның мағынасын білдіріп, көрсетіп тұрған етістікті (негізгі етістік пен көмекші етістікті) аналитикалық формалы етістік деп атайды. Етістіктің аналитикалық форманты деп белгілі бір грамматикалық категорияның мағынасын білдіретін, қосымша мен көмекші етістіктің бірлігінен тұратын морфологиялық көрсеткішті атайды» [5, 50 б.]. Түрлі аналитикалық форманттардың құрамындағы -п тұлғалы көсемше бірыңғай баяндауыштар жасауға да қатысады. Ғалымның берген анықтамасын басшылыққа алып, мысалдар арқылы көрсетейік. Мысалы:

Ғайни *асыққан үстіне асығып, тәлтіректен, дедектен келеді*(Жемістер, 388 б.).

Елдегі бірен-саран коммунистерді *өлтіріп, отап, бөлшектеп кетеді* (Тар жол, тайғақ кешу, 135 б.).

Бір күні күн батып бара жатқанда біздің ауылдар *үрпиісіп, қозғалысып, сыбырласып қалды* (Сол жылдарда, 308 б.).

Осы сөйлемдерде асығып келеді, тәлтіректен келеді, дедектен келеді; өлтіріп кетеді, отап кетеді, бөлшектеп кетеді; үрпиісіп қалды, қозғалысып қалды, сыбырласып қалды деген аналитикалық формалы етістіктер бірыңғай баяндауыштар қызметінде қолданылған. Демек, аналитикалық форманттағы көсемше жұрнағы негізгі қимылды білдіретін етістікке жалғанады да, көмекші етістікпен бірігіп, екеуі негізгі етістікке бір ғана мағына үстейді.

Қимыл есімі бірыңғай баяндауыш қызметінде жұмсалғанда «у» жұрнағы түбір етістікке тікелей немесе түрлі етістіктердің жұрнақты түрлерінен кейін де жалғанады. Мысалы:

Уездік және болыстық комитеттерге облыстық комитеттің жазған қағаздарында *ылғи бұйыру, әмір қылу* (Тар жол, тайғақ кешу, 103 б.).

Келген кісілердің *алдарынан шығу, күтіп алу, жабдықтарын даярлау* (Сол жылдарда, 299 б.).

Кейбір ғылыми еңбектерде қимыл есімдерінің баяндауыш болуы тек «у» жұрнағы арқылы жұмсалатыны айтылады, алайда қимыл есімінің жасалу жолының түрлі болатынын аңғаруға болады. Қимыл есімді бірыңғай баяндауыштардың алғашқы сыңары көбінесе барыс жалғауында келіп, ал күрделендіруші етістік мағыналы етістіктер болатынын байқаймыз. Мысалы:

Гүлияны *елемеуге, ойламауға тырысушы еді* (Жер қазғандар, 79 б.).

Көзіме келген жасты мен *көрсетпеуге, білдірмеуге тырыстым* (Жер қазғандар, 80 б.).

Етістіктің дербес мағыналы тобы да, көмекші түрі де тілімізде көп жұмсалады, бірақ олардың етістікті бірыңғай баяндауыш жасаудағы синтаксистік қызметі тек дербес мағыналы топтарында ғана болады. Ал көмекші етістіктер жеке тұрып сөйлем мүшесі бола алмайды. Етістіктің есімше, көсемше, қимыл есімі, рай тұлғалары жеке дара баяндауыш болып қоймай, өзара араласып келіп те күрделі етістікті бірыңғай баяндауыштар құрайды. Осы күрделі етістікті бірыңғай баяндауыштар құрауда олардың сыңарлары көбінесе көсемшенің -ып, -іп, -п тұлғасында келетінін байқауға болады.

-ып, -іп, -п тұлғалы көсемше мен шақ формасындағы етістіктің тіркесі арқылы:

Түн ортасына дейін *жазу жазып отырып, кеш жатып, кешірек тұрдым* (Тар жол, тайғақ кешу, 184 б.).

Жотаның кертiлiп, жырылып жатқан жерiнiң тас аралас топырақтарын ойпаң жерге салынып жатқан темір жол төсегiнiң жағаларын да *кертiп ойып, топырақтарын алып, төгiп жатыр* (Жер қазғандар, 20 б.).

-а, -е, -й тұлғалы келер шақ көсемшенің болымсыз түрінде негізгі қимылды білдіретін етістікпен байланысып соның мақсатын, орындалу амалын білдіреді:

Бірақ балапандарды *ержеткізбей, ұшуға жібермей, қанаттарын шауып тастадық* (Тар жол, тайғақ кешу, 214 б.).

Күрделі етістікті бірыңғай баяндауыштар етістіктің бұйрық рай тұлғаларынан да жасалып, бірыңғайлық тізбек құрады:

Неғып отыр қамалып?! Бар мына ауылдарға *кіріп, дәм татып, амандасып шық* (Айша, 229 б.).

Етістікті бірыңғай баяндауыштар дара, күрделі болып келуімен қатар бірыңғайлық қатардағы олардың құрамы есім сөздер мен етістіктерден жасалып, араласып та келеді. Жалпы тіл біліміндегі баяндауыштардың жасалуын көпшілік ғалымдар есім және етістікті деп бөлсе, кейбір зерттеулерде етістікті құрама (күрделі) баяндауыштар, көп мүшелі баяндауыштар, аралас бірыңғай баяндауыштар (жай және құрама етістікті, етістікті және есім баяндауыштар), деп бөледі, ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, есім мен етістікті баяндауыштардың бірыңғайлық тізбекте араласып келуін бірыңғай құрама баяндауыштар деп атауды жөн көрдік. Бұлардың құрамында зат есім, есімдік, еліктеуіш сөздер, ал көмекшілік қызметте көмекші етістіктер, модаль сөздер жұмсалады. Мысалы:

Таудың арасында анда санда қырғыз ауылдарының оттары
жарқ-жұрқ, жылт-жылт етеді (Тар жол, тайғақ кешу, 176 б.).

Су да бірде бар, бірде жоқ (Тар жол, тайғақ кешу, 324 б.).

Сен тегін *жігіт емессің, жай адам емессің* (Тар жол, тайғақ кешу, 375 б.).

Қайдағы аузына келгенін *сөйлеп, мені «контр, құйыршық» дейді, Николайдың қалдығы дейді* (Тар жол, тайғақ кешу, 229 б.).

Алғашқы екі сөйлемде бірыңғай құрама баяндауыштар еліктеуіш сөздер мен көмекші етістік арқылы жасалып, еліктеуіш сөздер баяндауыштық тұлға ретінде жұмсалып, «ет» көмекші етістігі оларға шақтық мағына беріп, бірыңғай баяндауыш қызметінде жұмсалып тұр.

Кейінгі сөйлемдерде есім сөздерге бар, жоқ модаль сөздері тіркесіп және «емес» сөзі есім сөздерді болымсыз ету үшін жұмсалған, ал соңғы сөйлемдегі есім сөздерге «дейді» көмекші етістігі тіркесіп келіп, бірыңғай құрама баяндауыштар жасауға негіз болып тұр.

Пайдаланылғын әдебиеттер

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 448 б.
- 2 Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. – Алматы, 1991. – 168 б.
- 3 Ермекова Т. Қазіргі қазақ тіліндегі есім баяндауыштар: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1994. – 24 б.
- 4 Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы, 1995. – 176 б.
- 5 Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылысы мен мағынасы. – Алматы, 1979. – 195 б.

Резюме

В статье подробно описаны особенности формирования однородных глагольных сказуемых в казахском языке. Авторы сделали научные выводы, опираясь на труды отечественных и мировых ученых.

Resume

The features of the formation of homogeneous verbal predicates in the Kazakh language are described in detail in the article. The authors made scientific conclusions based on the works of domestic and international scientists.

ВОСТОК В РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ЖЮЛЬ ВЕРНА

М.Е. ЖАПАНОВА

кандидат филологических наук, доцент,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Аннотация

В настоящей статье рассматривается репрезентация Востока в романе французского писателя Жюль Верна «Курьер царя». Произведение, описывающее Восток, освободительное восстание под предводительством Кенесары Касымова, заняло особое место как новый тип исторического произведения на восточную тематику в европейской литературе XIX века.

Ключевые слова: Восток, историческая личность, репрезентация, приключенческая литература, топография.

Годы жизни французского писателя, классика приключенческой литературы Жюль Верна (1828-1905), были годами великих географических открытий, грандиозных переворотов в науке и технике. Писатель не только жадно следил за всем этим – он сумел ввести весь этот материал, творчески преобразовав его, в свое искусство.

Сохранились сведения, что романист примерно к сорока восьми годам заболевает «азиаманией»: изучил огромную массу восточной литературы, известной в то время в Европе, включая восточную поэзию и восточную мудрость, исторические труды, устные предания, баллады и жизнеописания исторических деятелей. Внимание писателя привлекло восстание Кенесары Касымулы, охватившее все три жуза и продолжавшееся в течение десяти лет, поражая своим размахом и героизмом его участников. Все это легло в основу романа «Курьер царя» (1876), замысел которого также зарождался из потребности постижения мира через историю, историю России и Средней Азии. Известно, что вариант рукописи романа был обнаружен в Ленинградском архиве.

Роман вышел в свет в 1876 году во Франции и сразу стал предметом широкого обсуждения критиков не столько с позиций художественности произведения, сколько тем, что героем являлась личность «одиозная», «разбойник» – хан Кенесары. И все же художественное полотно было высоко оценено не только на родине

Ж. Верна, но и русским писателем И.С. Тургеневым. По настоянию И.С. Тургенева произведение было переведено на русский язык, и по предложению французских цензоров оно вышло в свет под новым названием «Михаил Строгов» (по имени главного героя – курьера Михаила Строгова). Следует отметить, что, хотя название «Михаил Строгов» лучше отражает его содержание, название «Курьер царя» более емко и символично, поскольку включает некую таинственность, загадочность. Как и все произведения о Кенесары, еще в 1900 году роман постигает участь трудного пути к читателям, поскольку царские власти накладывают табу на произведение Жюль Верна по известным причинам.

Советская историография отказывалась признавать историческую роль казахских ханов. Советская литературная критика не хотела признавать достоинств романа даже при высокой оценке французских критиков, читателей и исследователей творчества Жюль Верна в целом. В информационно-справочных материалах, монографиях по истории зарубежной литературы редко встретим хотя бы названия романа в списке произведений писателя, не говоря об анализе этого художественного текста. Переводить на казахский язык произведение о своем знаменитом соотечественнике, покорившем своей личностью современников, никто еще брался.

По мнению историка А.А. Кашкимбаева, французский писатель располагал трудом английского исследователя Томаса Аткинсона «Средняя Азия и Западная Сибирь», который не обошел вниманием восстание под предводительством Кенесары и даже воссоздал его портретную характеристику. Считает, что автор романа наряду с предыдущим трудом был знаком с другими материалами на русском языке, особенно историко-документальным – «Бунт киргизского султана Кенесары» российского военного историка Н.Н. Середы [1, с. 111].

Курьер царя – Михаил Строгов с заданием от царя направляется в Иркутск. Самая главная опасность – не угодить в руки к Феофар-Хану, бесчинствующему на территории России. С первых страниц вместе с курьером попадаем в «опустошенные им степи», «вытоптанное поле», в «сожженные села и деревни...» Феофар-Ханом – т.е. Ханом-Кене. Михаил Строгов обращается к одному из жителей деревни:

- Скажи, голубчик, - спросил он – прошли уже здесь татары?
- Прошли, прошли, батюшка, - ответил старик, - вот видишь, сожгли нашу избенку.
- Много ли было?

- Еще бы не много. Погляди-ка дальше, все поля вытоптали, разбойники ...

- А кто их вел?

- Да, видно, наибольший ихний, прозвание-то, вишь, у него мудреное.

- Значит, - продолжал свои расспросы фельдъегерь, - эмир теперь в Томске [2, 64]».

Заметим, романист редко обращается к известному в изображении приему пейзажной зарисовки, что чаще всего выполняет функцию обозначения места и времени действия. К примеру, при описании ставки хана в Томске: «И над всеми этими людьми и животными и бесчисленными палатками возвышались красивыми группами стройные ели и кедры, и свежая тень от них ложилась кругом мягким зеленым полусветом». Или описание берегов речки Динки: «Степь, где протекала Динка, представлялась ему бесконечной. Ни деревца, ни холмика, ничего, что бы хоть сколько-нибудь нарушало однообразие громадной равнины, составляющей начало сибирских степей [2, с.171]». «Во многих произведениях, - пишет Г.Л. Абрамович, - пейзаж выполняет важную идейно-композиционную роль. Речь, понятно, идет не о тех произведениях, где природа является непосредственным предметом изображения и в таком качестве и рассматривается во внутреннем соотношении с идейно-нравственными и эстетическими воззрениями писателя... имеются в виду произведения, в которых пейзажи выполняют служебное назначение, участвуя, наряду с другими изобразительными средствами, в раскрытии идейного замысла писателя» [3, с. 151]. И далее: «Конечно, не всякий пейзаж непосредственно участвует в раскрытии всего идейно-художественного целого. Он может быть соотношен с отдельными эпизодами, явлениями, лицами, и лишь в конечном счете способствовать созданию целого, вступая во взаимодействие со всеми другими элементами литературного произведения» [3, с. 153].

В произведении преобладает событийное время, столь характерное для приключенческого романа. В пользу замкнутого времени говорит то обстоятельство, что в произведении есть абсолютное начало и есть абсолютный конец, представляющий собой, как правило, и завершение сюжета, и развязку конфликта. Михаил Строгов вместе с Надеждой Федоровой возвращаются в отчий дом (после скитаний-выполнений заданий), достигает определенного стабильного положения в жизни (поэтика авантюрного романа), происходит «торжество добродетели» (окончательная победа героя над врагом) и, конечно же, свадьба.

В мировой литературе имя Жюль Верна ассоциируется с «научной фантастикой», именно с его творчеством связано возникновение данного жанра. Поэтика «Курьера царя» в полной мере отвечает поэтике приключенческого или авантюрного романа. По мнению литературоведа М.Н. Сербул, «задача его заключается в том, чтобы прославить мужество и волю, находчивость и смелость героев, рассказать о неизвестных странах и происшествиях и т.д.» и «неправомерно считать приключенческий жанр «литературой второго сорта» [4, с. 51]. Это мы наблюдаем в анализируемом произведении, ведь в основу сюжета положены реальные исторические события под руководством Кенесары Касымова, который движется на восток России. Из Москвы выезжает царский курьер Михаил Строгов-Корпанов с важным письмом, о котором в одночасье стало известно противникам.

- Вот письмо, - сказал он, - которое ты должен передать великому князю в собственные руки. Тебе придется проехать страну, занятую мятежниками, которые будут стараться перехватить письмо. В особенности остерегайся изменника Огарева, с которым, может быть, встретишься дорогой. Тебе придется проезжать через Омск?

- Точно так, ваше императорское величество.

- Ты не должен видаться с матерью, иначе можешь быть узнан.

- Слушаю, ваше императорское величество, ответил Михаил Строгов после минутного колебания [2, с. 14].

- От передачи этого письма, - продолжал император, - зависит спасение все Азиатской России и, может быть, жизни моего брата. Ручаешься ли за успех?

- Я доберусь до великого князя, ваше императорское величество, или буду убит, - ответил Строгов».

Обращаясь к поэтике приключенческого романа, следует отметить его сходство с детективным. Это в произведении связано с сюжетными линиями: во-первых, цыганки-Сангарры шпионки Огарева; во-вторых, корреспондентов, англичанина Гарри Блэнта и француза Альсидо Жоливе. Вместе с Михаилом Строговым иностранные корреспонденты проделают путь до Иркутска. Возможно, прототипом француза-Альсидо Жоливе хотел бы быть сам автор, родившийся в небольшом французском городишке в семье потомственного адвоката. Уступая желаниям родителей, молодой человек поступает в знаменитый университет Сорбонну на юридический факультет. Однако адвокатура несколько не привлекала юношу. Он твердо решил посвятить себя литературной деятельности. Его родной город был городом моряков и путешественников – и к их

рассказам маленький Жюль, разумеется, не был равнодушен. Сохранились сведения о том, что одиннадцати лет он попытался даже поступить юнгой на шхуну, отплывавшую в Индию. Романтика моря, любовь к географической карте и компасу навсегда вошли в его душу. «...Это был, очевидно, иностранец, совершенно незнакомый с местностью, по которой проезжали. Он беспрестанно открывал окно и высовывался из него, чем крайне раздражал своих спутников. Спрашивал названия местечек, через которые проходила дорога, интересовался предметами их торговли и промышленности, числом жителей и т.д., и все полученные сведения заносил в свою записную книжку. Это был уже знакомый нам француз, корреспондент Альсид Жоливе, а цель его расспросов, очевидно, была сообщить что-нибудь интересное своей кузине. Но его болтовня заставляла соседей остерегаться его как шпиона, и ему пришлось занести в свою книжку следующую заметку: «Путешественники весьма молчаливы и в разговоре о политике от них слова не добьешься» [2, с. 18].

В пользу вышеназванного предположения свидетельствует эпизод, связанный с нефтью, когда француз догадывается о причине пожара – Иван Огарев разливает на берегах Ангары нефть, устраивает пожар, тем самым преграждает путь Михаила Строгова с Надей в Иркутск. «Жоливе-Верн» активно делится своими познаниями в области: географии, химии, геодезии, этнографии: «Известно, что почва Средней Азии, как губка, пропитана жидким светильным газом. В порту Баку, на границе Персии, на Абшеронском полуострове, в Малой Азии, в Китае, в Бирмане существуют целые миллионы нефтяных источников. Это поистине «страна масел», с которой в настоящее время могла сравниться одна только Северная Америка. В дни религиозных праздников, преимущественно в порту Баку, туземцы-огнепоклонники выливают в море нефть, которая, будучи легче воды, остается на ее поверхности...» [2, с. 187].

Корреспонденты восторгались красотой и изяществом восточных женщин, роскошным убранством палаты Феофар-Хана, доспехами воинов, из их уст мы слышим восточные слова – таксир (повелитель), кумыс, эмир, султан, хуш-беги – главный сокольничий, топчи-баши – хранитель царской печати, ходжа – главный начальник артиллерии, шейкуль-ислам – главный законовед, кази-аскев – разбирающий в отсутствие эмира распри и споры. В произведении французского писателя повествуется о главной книге мусульман: «На столе лежала раскрытая священная книга «Коран», страницы которой были сделаны из тонких золотых листов с искусно выгравированным на них текстом» [2, 79].

Европейцу известны физические, психологические особенности героев-азиатов, детали национальной одежды, быта народов Средней Азии, он знакомит читателя с представителями «неизвестных стран»: «Там были и узбеки в черных высоких барашковых шапках – рыжеволосые с серыми глазами, накинутыми на плечи архалуками. Тут же теснились туркмены в своих национальных костюмах – в широких ярких панталонах, в куртках из верблюжьего волоса, в остроконечных красных шапках, высоких кожаных сапогах и висящими у пояса ножами и тесаками. Рядом с мужьями стояли их жены – с затейливо убранными волосами, в вырезных рубашках с надетыми поверх красными, голубыми и зелеными полосатыми «джуба», в кожаных сандалиях с цветным переплетом» [2, с. 117]. Детализация предметного мира азиатов и русских в романе не просто интересна и важна, это не украшение, а суть воссоздаваемых образов, именно совокупность деталей «замещают» в тексте целое, вызывая у читателя важные ассоциации.

Примечательно, что Жюль Верн обращался с восточной топографией (Семипалатинская область, озеро Балхаш, степи Туркестана, Самарканд, Бухара...) так же свободно, как и с хронологией, и подчинял ее надобностям своего замысла. Речь идет о художественной топографии. Место действия реконструировано воображением, но оно строго соответствует совершающимся в нем событиям, объясняет их и как будто живет вместе с людьми, которые разыгрывают в нем свою драму. Редко кому из авторов приключенческих романов выпадает хотя бы десятая доля тех подвигов и невероятных приключений, которыми он одаривает своих персонажей. Слепой Строгов, к примеру, легко находит выход из создавшегося положения, когда необходимо было переплыть реку. Надув бурдюки из-под кумыса, привязывает их к плоту, тем самым волны сами переносят его на противоположный берег.

Жюль Верн творчески доказывает знание не только быта народов Востока, а и традиций, связанных в произведении с мотивами наказания и казни. Заручившись «поддержкой Бога», Феофар-Хан угадывает судьбу русского шпиона Михаила Строгова. По традиции «fal» по смыслу стихотворения, на который падает палец судьи, истолкователи составляют приговор преступнику. «Эмир продолжал указывать пальцем на избранное место. Главный улэма подошел к нему и во всеуслышание прочел стих, оканчивающийся словами: «И он перестал видеть на земле». – Русский шпион! – сказал Феофар-Хан, – ты пришел к нам, чтобы подсматривать, что делается в моем лагере! Так гляди же, гляди во все твои глаза!» [2, с. 123]. Казнь Николая,

случайно встретившегося Михаила с Надеждой, поражает своей жестокостью. Человека по горло зарывают живым в землю, она давит со всех сторон, освободиться от нее нет сил, так как руки связаны сзади. Жертва вынуждена медленно умирать или быть растерзанным волками и хищными птицами. Мотивы войны, разрушения и смерти сходны с описаниями И. Есенберлина в «Хане Кене». Степь – «пространство руин», «пространство смерти», «страсть к разрушению, уничтожению», «валяющиеся, разлагающиеся, обезображенные неузнаваемые трупы».

«Курьер царя» Ж. Верна в ряду произведений, описывающих Восток, освободительное восстание под предводительством Кенесары Касымова, занял главенствующее место как новый тип исторического произведения на восточную тематику, в котором явным образом воплотилась не только идея самоценности восточного мира, но и идея синтеза двух культур.

Список литературы

- 1 Қашқымбаев А.Н. Ілияс Есенберлин. – Астана, 2014. – 298 б.
- 2 Жюль Верн. Курьер царя. – Алматы, 2004. – 232 с.
- 3 Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение, Просвещение. – Москва, 1979. - 352 с.
- 4 Основы литературоведения. Под ред. В.П. Мещерякова. – Москва, 2000. – 372 с.
- 5 Андреев Л.Г., Козлова Н.П., Косиков Г.К. История французской литературы. – Москва, 1987. - 546 с.
- 6 Валиханов Э.Ж. Кенесары. – Москва, 2004. – 232 с.

Түйін

Мақалада француз жазушысы Жюль Верннің «Патшаның курьері» романындағы Шығыстың репрезентациясы қарастырылады. Кенесары Қасымовтың басшылығымен Шығысты, азаттық көтерілісті сипаттайтын шығарма ХІХ ғасырдың еуропалық әдебиетіндегі Шығыс тақырыптағы тарихи шығарманың жаңа түрі ретінде ерекше орын алды.

Resume

This article is devoted to the representation of the East in the novel by the French writer Jules Verne «The king's Courier». The work describing the East, the liberation uprising led by Kenesary Kasymov, took a special place as a new type of historical work on the Eastern theme in the European literature of the XIX th century.

КӘСІПКЕ ҚАТЫСТЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘНДІЛІК ДЕҢГЕЙІ

М.Т. КУШТАЕВА

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе
өңірлік мемлекеттік университеті

Аннотация

Мақалада қоғамдық ортада белгілі бір кәсіпке қатысты тілдік бірліктердің қолданылу аясы мен ол туралы кез келген әлеуметтік органың таным-түсінігін бір деңгейде қарамай, таңбаны қолданушы мен қабылдаушының әлеуметтік таным тұрғысынан «үстірт құрылым», «астырт құрылым» деп екі деңгейге бөліп қарастыруға болатындығы сипатталады.

Түйін сөздер: тілдік таңба, тілдік бірліктердің табиғаты, кәсіпке қатысты тілдік бірліктер, затдерек (денотат), әлеуметтік мәнділік, үстірт құрылым, астырт құрылым, аялық білім.

Әрбір тарихи кезең, яғни қоғамдық құбылыстар белгілі әлеуметтік заңдылықтармен сәйкес келіп және оның әрбір белесі мен қадамы өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады. Сондықтан тарихтың құбылмалы жүйесі бәрінен де ұлттар мен этникалық топтардың өміріне айқын із салып отырған. Қазіргі кезеңнің әлеуметтік айнасы соның көрінісі. Адамзат баласының ұлттық және этникалық ерекшеліктері тарих пен табиғат дамуының қайталанбас кереметі. Мұны тарихи-рухани байлықтың шыңы деп бағалауға тиіспіз.

Ұлттық ерекшелік оның бүкіл қалыптасу мен өмір сүру тарихымен бірге жасап келе жатқандықтан, әлеуметтің барлық салаларымен жан-жақты байланысты. Ұлт – ой мен сезім өрісі, яғни таза ішкі құбылысы бірдей әлеуметтік топ. Олар өмір фактілерінің және әсіресе адам әрекеттерінің бейнеленуі болып табылады.

Ұлттар тағдырында рухани өмір мен тіл үшін басты дерек экономикалық қауымдастық ерекшелігі болып табылады. Оның ықпалы мен әсері өте ерекше. Экономикалық қауымдастықтың томағатұйықтығы сол белгілі бір аймақта тілдік ерекшеліктердің пайда болуына, тайпалар, рулар көлемінде сол тілдік ерекшеліктердің сақталуына жағдай тудырады. Бұл тұрғыда ұлттың қалыптасуы үрдісінде қоғамдық өндіріс тілсіз болмайды. Сонымен бірге өндіріс

жүйесінің дамуы мен тұрақты өндірісіне лайық тілдің де қызметі күрделене түседі.

«Әрбір халықтың ой-өрісін, сезім-түйсік, дүниетаным мен болмыс-тіршілігін танытатын оның тілі» [1, 15 б.] десек, тіл – әр халықтың, әр ұлттың ата-бабадан кейінгі ұрпақтарына жалғасын тауып келе жатқан, оңайлықпен өзгермейтін белгі. Қай халық болмасын оның толыққанды ұлт болып қалыптасуында тіл ең негізгі рөл атқарады. Яғни тіл – ұлтты ұлт етіп, ұлттық дүниетанымдымызды қалыптастырып өз бойына сақтап, бүгінге дейін жеткізген.

Б.Хасанов адам жан дүниесінің қызметі мен даму заңдылықтарын тілден бөлек алып қарастыру қисынсыз екенін, тілді қолдану — адамның тіршілік әрекетінің аса маңызды түрі болатынын жаза отырып: «Ана тілі күллі тіл атаулы сияқты жаратылыс құбылысы емес, әлеуметтік сипаттағы құбылыс. Сондықтан ол әлеуметтік лингвистикаға тән ұғымдардың да бірінен саналады. Ана тілі жеке адамдардың ойдан шығарған туындысы емес, ұлттың төл перзенті. Сондықтан да ана тілдің өзін былай қойғанда, оның әрбір құбылысы мен жұрнағына шейін бүкіл ұлт үшін танымал әлеуметтік белгі болып қалыптасқан» - дейді [2, 17 б.].

Кез келген тілдің дамуына тікелей әсер ететін дерек (фактор) – қоғамдық өзгерістер деп білеміз. Қоғамның әлеуметтік жағдайындағы өзгерістер ең алдымен тілдің лексикасынан көрінетіні белгілі. Қоғамда болып жатқан кез келген оқиға тілде де өз көрінісін тауып, жалпы халықтық қолданысқа түседі. Ондағы әртүрлі жаңа қолданыстар жалпы халықтық тілдің негізі әдеби тілінің қолдану аясын кеңейтіп, тілдің ішкі құрылымдық белсенділігінің артуына әкеледі. Осымен байланысты жоғарыда атап өткендей, қазақ тілі сөздік қорының толыға түсуіне белгілі бір қоғамдық формацияда пайда болған шаруашылық өзімен бірге бірнеше тілдік бірліктерді дүниеге әкелді. Және бұл тұлғалар жалпы халықтық қолданыстан сұрыпталып, әдеби тілдің арнасынан орын алған.

Осымен байланысты «Тіл мен қоғамдық өмір деректеріндегі себептік байланыстарды зерттейтін тіл білімінің бір саласы – әлеуметтік тіл білімі (социоллингвистика)» [3, 57 б.] деп атасақ, кез келген тілдің даму деңгейі, ең алдымен, олардың қоғамда қолдану аясымен орнығуына, яғни қоғамдық қызметіне байланысты. Бұл жағдай тілдің ішкі құрылысынан, әсіресе сөз байлығынан, даму деңгейінен де айқын көрініс береді. Тіршіліктің өзегін далалық өмірде мал бағу мен егін салуды ұштастыра білген қазақ халқы тілінде ғасырлар бойы қалыптасып, көркем тіл қазынасының құнарлы бөлігін

құрайтын сөз орамдары арасында белгілі бір кәсіпке қатысты тілдік бірліктер мен тұрақты тіркестердің мол болуы осы ойдың айғағы.

Алайда, тілдің қызмет ету тәжірибесі ахуалының нысаналы көрсеткішіне, яғни әлеуметтік лингвистиканың белгілеріне тілдің қоғамдық қызмет көлемі мен тілдің қолданатын салалары жатады.

Қоғам – әлемнің бір бөлігі, белгілі бір мақсаттарды іске асыру жолында әрекет етіп жатқан субъектілердің (тұлғалардың, топтардың, этностардың) байланыс нысандары. Ал қоғамды зерттейтін басты білімді «әлеуметтану» деп атайды. Сондықтан тіл – белгілі бір адамдар қауымында қарым-қатынасты жүзеге асыру құралы және адамдардың қоршаған орта мен өзін тану, оны бейнелеу, мәдени-тарихи ақпаратты сақтаушы және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құрал болғандықтан, тілдің қызметі қоғамдағы атқаратын қызметінен туындайды. Тілдің қоғамдағы нақты қызмет ауқымы оны қолданатын өмір саласы бойынша қарастырғанда анықталады. «Өмір саласы» ұғымы адамдардың өмірде өзара араласуындағы қарым-қатынастың белгілі бір тіл көмегімен жүзеге асырылатын нақты кеңістігі дегенді білдіреді.

Жалпы тілдің қызметі мен қызмет саны туралы шетел, орыс, қазақ тіл білімі ғалымдарының еңбектерінде өзіндік ерекшеліктері сараланып көрсетілген. Осы тұрғыда Н.Б. Мечковская Р.О. Якобсонның коммуникативті актының негізгі компонентіне адресант, референция, адресатты жатқызады және тілдің қоғамдағы өзара байланысты бірнеше қызметін атап көрсетеді. Олар: тілдің коммуникативтік, танымдық, регулятивті, эмоционалды-экспрессивті, метатілдік, эстетикалық, этникалық, магиялық қызметі. Н.Б. Мечковская референциямен (хабардың мазмұны, яғни сөйлеуге енгізілген атаудың болмыс объектілерге қатыстылығы) тілдің басты коммуникативтік және танымдық қызметтері байланысатындығын айта отырып: «Тілдің танымдық рөлін айтқанда екі аспектісін ажыратуға болады. Олар: 1) затты қабылдау, көзқарас қалыптастыру, ұғым, ой қорыту (салыстыру, талдау, синтез, индукция, дедукция т.б.), яғни әртүрлі ойлау үрдісіндегі тілдің қатысы, дәлірек айтқанда, тіл мағыналар жүйесінің қатысы; 2) адамдардың ұрпақтан-ұрпаққа қоғамдық-тарихи тәжірибесін беру және сақтаудағы тілдің қатысы», - деп көрсетеді [4, 77 б.]. Қалай болғанда да, тіл пайда болған күннен бастап, адамзат өз ойын қалыптастырып, басқа адамға жеткізуге, әлеуметтің қол жеткен мәдени-тарихи тәжірибесін жинақтауға қызмет етеді.

Осы тұрғыда белгілі бір кәсіпке қатысты тілдік бірліктердің табиғатын тануда тілдің когнитивтік (танымдық) қызметінің рөлі ерекше. Бұл – тілдің ойды жарыққа шығару құралы. Когнитивтік

қызметтен тілдің танымдық, *затдеректік* (денотаттық), референциялық қызметтері бірге танылады. Яғни тіл – тек заттың, ұғымның аты ғана емес, ол халықтың белгілі бір кезеңдегі таным-түсінігі, өмір салтының жемісі. Сондықтан тіл әлеуметтік құбылыстардан тыс өмір сүрмейді. Ал халыққа қажетті әлеуметтік құбылыстардан сол этностың болмыс-бітімі байқалады.

Әрине тілдің жан-жақты қызмет етуіне негіз болып тұрған материал – сөз, сөздің мағыналық, ұғымдық сипаты. Н.Уәлиев: «Ана тіліміздегі сөздердің бір қатары халықтың таным-білімі, зерттеуі, ой қорытуына байланысты пайда болды. Ондай сөздердің номинациялық ерекшелігінен гөрі ұғымдық қасиеті басым болады. ... Халық өзі танып, білген заттар мен құбылыстарға жеке ат қойып, айдар тағып қана қоймайды. Оларды тектестігі, туыстығы, түрлі-түрлі қасиеттерінің ұқсастығы мен ортақтығына қарай топтастырып, жинақтап, классификация жасайды. Ал классификация жасау – заттар мен құбылыстарды белгілі бір дәрежеде білу», - деп көрсетеді [5, 17 б.].

Белгілі бір кәсіпке қатысты тілдік бірліктерді топтастырып, мағынасын, ұғымдық сипатын анықтау барысында тілдің лингвоелтану, лингвомәдениеттану мәселесін, яғни тіл арқылы халықтың материалдық және рухани дүниесін, болмысын анықтауға болады. Осы бағытта белгілі бір өмір саласына қатысты тілдік қолданыс арқылы этностың тұрмыс-тіршілігін, болмыс, таным дүниесін, ұлттық ерекшелігін танимыз.

Дегенмен, белгілі бір «лексикалық жүйелікке» негізделген зерттеулерден «қазақ тілі сөздік қорға бай, бірақ бүгінде ол тілдік тұлғалар жалпы халыққа түсініксіз болғандықтан қолданыстан қалып, ұмытылып бара жатыр» деп басталатын пікірлер жиі кездеседі. Бұл тұрғыда сирек немесе белгілі бір ортада жұмсалатын тілдік бірліктер қолданысының шектеулі болуы халықтың таным-түсінігінің төмендігіне байланысты емес, әлеуметтік ортаның әсерінен болуы керек деп ойлаймыз.

Э. Сепир тілді шынайы өмірде қарапайым құбылыстардың әлеуметтік деректерді (фактор) нығайтып не күшейтіп алуымен маңыздылығын айта келіп: «... говоря о языке понимаем как система символов, отражающих явления и физического и социального окружения, в которое помещена данная группа людей, было бы удобно включать в понятие среды как физической, так и социальные факторы»,- дей келе, белгілі бір ұжымдық ортаға елдің жағрафиялық ерекшелігін, шаруашылық негізін кіргізсе, әлеуметтік орта ұғымына жеке индивидтердің ой санасы мен өмір тіршілігін құрайтын түрлі қоғамдық деректерді жатқызады [6, 197-203 б.].

Қандай да бір кәсіп не шаруашылық саладағы тілдік бірліктердің жалпы халықтық қолданысқа енуі, сол шаруашылықтың не кәсіптің маңыздылығына, қажеттілігіне және жағрафиялық ерекшелігіне, яғни таралым аймағына байланысты болмақ. Дегенмен де, кімде-кім, мәселен, ботаника немесе ботаникамен байланысты басқа да саламен айналыспайтын адам өсімдіктің түрлерін, оның биологиялық ерекшелігіне қатысты тілдік тұлғаларды білуі міндетті емес.

Белгілі мақсатқа негізделген ойды жеткізуде пайдаланылған тілдік құралдардың мәнін тыңдаушының қабылдауы, түсінуі әртүрлі. Әсіресе қабылдаушының немесе тыңдаушының таным-түсінігін, ұғымын белгілі бір өмір саласында қолданатын тілдік бірліктер арқылы да анықтауға болады. Тілдік таңба (тілдік бірлікті кең мағынада «*тілдік таңба*» деп алдық) мен қолданушы арасындағы қатынасты тіл деңгейлерінің барлық бірліктері тұрғысынан қарастыруға болады дейтін болсақ, кәсіпке қатысты тілдік бірліктердің прагматикалық аспектісі оларды (КҚТБ) белгілі бір әлеуметтік ортадағы түрлі мақсатына қарай қолданылуына байланысты. Яғни кәсіпке қатысты тілдік бірліктердің мән-мағынасы сөйлеу барысында (кәсіп иелері арасында, ғылыми ортада, ақпарат құралдары т.б. әлеуметтік топтар) және мәтін ішінде (БАҚ, газет, журнал, көркем әдебиет, ғылыми еңбек) анықталып отырады. Бұл бағытта аталмыш лексемаға қатысты тілдік бірліктердің мән-мағынасын, ұғымын, мазмұнын түсінуді бір сызықтың бойымен біржақты қарастыра алмаймыз. Белгілі бір кәсіп иелері мен сол маманның ғылыми танымдық сипатын зерттейтін ғалымдардың, арнайы кәсіп саласына қатысты тілдік қолданысты нысан етіп қарастырып жүрген зерттеуші тілші-ғалымдардың, сонымен қатар қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік топтардың өмір саласына байланысты жұмсалатын тілдік бірліктерді қолдануын, мән-мағынасын түсінуін бір деңгейде қарауға болмайтыны байқалады. Өйткені әр жеке адам немесе кез келген әлеуметтік орта жалпы өмір саласына байланысты қолданатын тілдік тұлғаларды өздерінің қажетіне қарай пайдаланады. Сол себепті белгілі бір кәсіпке қатысты лексемаларды әртүрлі әлеуметтік топтар арасында қолдану, түсіну деңгейі төмендегі кестеде былайша көрсетуге болады.

Таңба	Қолданушы әлеуметтік топтар					Қабылдаушы әлеуметтік топтар				
	Жалпы жұртшылық	БАҚ	Көркем шығарма	Кәсіп иелері	Ғылыми орта	Жергілікті тұрғындар	Жалпы жұртшылық	Кәсіп иелері	Ғылыми орта	Жергілікті тұрғындар
I деңгей	+						+	+	+	+
II		+					*	+	+	+
III			+				+	+	+	+
IV				+			-	+	+	+
V					+		-	+	+	-
VI						+	-	+	-	+

Бұл кестеден таңбаны қолданушы топтар мен қабылдаушы әлеуметтік топтардың кәсіпке қатысты тілдік бірліктер (КҚТБ) туралы ұғымы сол қолданушы топтар мен қабылдаушы топтардың таным-түсінігі тұрғысынан оның (КҚТБ) әлеуметтік мәнділігін айқындауға болады.

Әлеуметтік мәнділігі дегеніміз – қоғамдағы белгілі бір өмір саласында қолданылатын тілдік бірліктерді (таңбаны//лексема) қолданушы мен қабылдаушы әлеуметтің таным-түсінігі, қолдану деңгейі (аясы). Осы орайда кәсіпке қатысты тілдік бірліктердің әлеуметтік мәнділік деңгейін анықтау үшін екі топқа бөліп қарастыруға болады.

1. Кәсіпке қатысты тілдік бірліктің әлеуметтік мәнділік деңгейін айқындаудағы үстірт құрылым (поверхностная структура).

2. Кәсіпке қатысты тілдік бірліктердің әлеуметтік мәнділік деңгейін айқындаудағы астырт құрылым (глубинная структура).

Біздің пайымдауымыздағы *үстірт құрылым атаулар* – қоғамдық өмірдің әртүрлі саласына, жалпы жұртшылыққа түсінікті, қолданыс аясы кең тілдік таңба. Ал *астырт құрылым атаулар* деп отырғанымыз – жалпы жұртшылыққа түсініксіз, тек белгілі бір кәсіп иелеріне, ғалымдарға, жергілікті тұрғындарға ғана түсінікті, қолданыс аясы шектеулі тілдік таңбалар. Бұл тұрғыда белгілі бір өмір саласына қатысты тілдік бірліктердің әлеуметтік мәнділік деңгейі әртүрлі екені байқалады. Сондықтан қазіргі кезде қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік ортаның кәсіпке қатысты тілдік бірліктердің мән-мағынасын түсініп, қолдануына байланысты әлеуметтік мәнділігінің түрлі деңгейін былайша көрсетуді жөн көрдік. I-әлеуметтік мәнділік деңгейі – жоғары жалпы жұртшылықтың

қолдануы; 2-әлеуметтік мәнділік деңгейі – шектеулі жергілікті тұрғындардың қолданылуы; 3-әлеуметтік мәнділік деңгейі – шектеулі кәсіп иелерінің қолдануы; 4-әлеуметтік мәнділік деңгейі – тым шектеулі ғылыми ортаның қолдануы.

Бұл орайдағы біздің алып отырған тіл біліміндегі «үстірт», «астырт» құрылым терминдері белгілі бір арнаулы салаға қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің қолданылу аясы мен мән-мағынасын танып-түсінуі тұрғысынан әлеуметтік мәнділік деңгейін анықтау. Осы мақсатта этностың дүниетанымын, таным-түсінігін, рухани, мәдени танымын білу. Әрине, «әлеуметтік мәнділік деңгейі шектеулі астырт құрылым» дегенде ұлттың таным-түсінігі тар деген ой тұмау керек. Бұл жерде сол тілдік тұлғалардың белгілі бір әлеуметтік топтар арасындағы қолданысының шектеулі екендігі айтылып отыр.

Сонымен бірге таңбаны қолданушы мен қабылдаушының белгілі бір кәсіп не шаруашылыққа қатысты тілдік тұлғалардың мән-мағынасы туралы түсінігін, яғни *аялық білімін* бір жақты қарамау қажет. Белгілі бір кәсіпке қатысты әлеуметтік мәнділігі кең тілдік тұлғалар туралы жалпы ұғым болғанымен, оның әртүрлі ерекшеліктеріне байланысты кәсіп иелері мен ғалымдар қолданатын тілдік бірліктердің мән-мағынасы жөнінде жалпы жұртшылықтың таным-түсінік деңгейі шектеулі болады да, ал кәсіп иелері мен ғалымдардың, сонымен қатар сол мәселе төңірегінде қарастырып жүрген зерттеушілердің, жергілікті тұрғындардың аялық білімі кең болады.

Аялық білім дегеніміз — белгілі бір өмір саласына қатысты тілдік ұжым өкілдерінің тілдік және тілдік емес құбылыстар жөнінде таным-түсінігі.

Қорыта айтқанда, қоғамдық ортада белгілі бір кәсіпке қатысты тілдік бірліктердің қолданылу аясы мен ол туралы кез келген әлеуметтік ортаның таным-түсінігі тұрғысынан оның әлеуметтік мәнділігінің мән-мағыналық, танымдық сипатының аялық білім ерекшеліктері анықталады. Бұл айырмашылықтар қоғамдағы әлеуметтік орта деңгейімен байланыста көрінеді. Сондықтан белгілі бір өмір саласына қатысты тілдік тұлғаларды әлеуметтің таным-түсінігі, қолдану аясы тұрғысынан бір деңгейде қарамай, таңбаны қолданушы мен қабылдаушының әлеуметтік таным тұрғысынан «үстірт құрылым», «астырт құрылым» деп екі деңгейге бөліп қарастыруға болады.

Пайдаланған әдебиеттер

1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

2 Хасанұлы Б. Ана тілі – ат мұра. – Алматы: Жазушы, 1992. – 169 б.

3 Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы: Фирма «Орнак» ЖШС, 2012. –

- 4 Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – Москва, 1996. – 315 с.
5 Уэлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 107 б.
6 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва: Прогресс, 1993. – 656 с.

Резюме

В статье говорится, что сфера применения профессиональных языковых единиц в общественной среде и познание любой социальной среды о ней нельзя рассмотреть в одном уровне. Описывается, что с точки зрения социального познания носителя и получателя языкового знака можно разделить на два уровня: "поверхностная" структура, "глубинная" структура.

Resume

The article outlines the scope of the use of linguistic units in relation to a particular profession in the social environment, and regardless of the level of awareness of any social environment in it, so that the user and the recipient of the symbols can be divided into two categories, the so-called "superficial" structure, "undercurrent" structure.

ИНДИДУАЛДЫ-АВТОРЛЫҚ МЕТАФОРЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

К.Қ. ЕСІРКЕПОВА

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай
мемлекеттік педагогикалық университеті

С.Ғ. ҚАНАПИНА

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай
мемлекеттік педагогикалық университеті

Аннотация

Мақалада поэтикалық мәтіндегі метафораның когнитивтік табиғаты талданған. Поэтикалық мәтіндегі метафораның қолданысы жеке тұлғаның ғана емес, сонымен бірге бүкіл бір ұлттың ойы мен әлемді тану ерекшелігін білдіретіндігі туралы пайымдалған.

Түйінді сөздер: метафора, поэтика, стиль, окказионализм, поэтикалық мәтін.

Қазақ тіл білімі ғылымында да көркем әдебиеттің тілі мен стилі, сөз зергерлерінің шеберлігі сөз болғанда көркемдік тәсілдердің бірі метафораға соқпай кетпейді. Көптеген ақын-жазушының шығармашылық мәнерін сөз еткенде метафораның танымдық қасиеті мен ерекшеліктері талданады. Себебі, сөз мағыналарының метафоралық ауысуы тілдік семантиканы дамытудың аса маңызды тәсілі болып табылады.

Суреткердің немесе ақынның тілін зерттеу барысында өз алдына бөлініп шығатын тақырып – ақынның өзіне тән көркемдік қолтаңбасы. Бұл орайда, ақын тіліндегі сөз-символдар, метафора т.б., өзі сүйіп, жиі пайдаланған өзге де тілдік элементтерді эстетикалық қызметте жұмсау принциптерін, стильдік ерекшеліктері арқылы көрінетін автор бейнесін ашып талдау да маңызды.

«Метафораның ең басты стильдік ерекшелігі – бейнелілігі, ойды бейнелі түрде жеткізетіндігі. Ол сондықтан да көркем әдебиет стилінде жиі қолданылады» [1, 50 б.].

«Сөз шеберлігінде қиыннан қиыстырған асылды саралау заң. Осы бір қасиетті заңды табанды ұстаған зергерлер өзіндік ою-өрнегімен ақындық әуенмен ерекше танылмақ. Бұл ретте ақын-жазушылардың

қаламынан туған индивидуалдық метафоралар, яғни сөздердің метафораны қолдануы пайда болған. Әртүрлі стильдік мақсатта метафоралардың тіркеске түсуі арқылы сөздердің сыйымдылығы арта түседі», - дейді ғалым Б. Хасанов [2, 217 б.].

Метафора – тіл табиғатында терең тамыр жайған, әсіресе поэзия әлемінде көп қырлы құбылыстың заттың түрлі баламалық қасиетін ашатын оқырманның эмоциялық сезіміне әсер етіп қана қоймай сөздің жаңа мағына, жаңа мән алуын көрсететін аса күрделі тілдік құбылыс.

«Сравнение не только подготавливает метафору, но и дает ей возможность раскрыться на фоне широкого контекста, на фоне целого», - дейді Р.А. Будагов [3, 301 б.].

Ерекше жеке авторлық метафораларды қабылдау барысында бір топ ассоциациялар пайда болады. Оқырманның санасында, метафоралық мағына тудыратын сөздер семантикасынан тыс, қабылдаушы тұлғаның ерекшеліктеріне, психикалық қалпына, интеллектуалды өмірінің сипатына байланысты таза субъективті, қосымша ассоциациялар туындайды.

Зерттеуші Г.Н. Зайсанбаева мынадай түйіндеулер жасайды: «Аталым жасауда метафора белсенді, өйткені жаңа атаулар тілдегі дайын таңбалардың ассоциациялары арқылы жасалады. Метафораның танымдық қызметі тілдің барлық құрылымынан айқын байқалады. Ол тілдің аталымдық-когнитивтік сұранысын өтеуші болып табылады» [4,10 б.]. Метафоралардың жасалуына адамның ұқсата білу және ассоциациялы ойлай білу қабілеті себепші болады.

Адамның әлемді тануы оның тікелей қатысуымен жүзеге асады, сондықтан метафора «антропоөлшемділігімен» ерекшеленеді. Қоршаған әлем адамның өз бақылауы, бағалауы, сезінуі, қабылдауы арқылы танылады.

Когнитивтік аспектіде метафоралы аталымдар атауыштық, когнитивтік-атауыштық және бейнелі-бағалауыштық деп жіктеледі.

Ф. Оңғарсынова өлеңдеріндегі метафора сапалы түрлі бояу бедерге тән тәсіл болғандықтан, сөз зергерінің өзіне ғана тән қолтанбасын анықтайтын тілдік өрнек деп қарауымыз керек.

Метафоралардың барлық түрі ақын поэзиясында өз ойының көркемдік эстетикалық ерекшелігімен айқындалады. Ақын метафоралар арқылы жаңа бейнелер жасап, қазақ тіл білімі сөзжасамына тың, авторлық қолданыстар әкелді. Өлең жолдарындағы жансыз дүниелердің барлығы жанданып, тіл бітіп, әртүрлі заттық, атауыштық қызметтегі сөздер өлеңнің көркемдік дәрежесін, стильдік жүгін биіктете түсті.

1. Кеңістік. Білмейтіндей жасқауды құр.

Жер – киіз. Шаңырақ – көк. Жақсы-ау ғұмыр!

2. Түн.

Аспан – жасыл жайма

Жұлдыз – ақық,

Бұлақ – қыз шолпы таққан сылдыратып.

Көк – заңғар,

Дала – шалқар.

Бұл сұлулық

тұр менің жүрегімнен жыр құлатып [5, 80 б.].

Өлең шумағындағы метафоралар қазақ халқының мәдениетінен көрініс беретін сөз-символдар. «Шаңырақ», «Киіз үйдегі кеңістік» – қазақ дүниетанымының тоғысқан жері. «Шаңырақ», «Киіз үй» – ғаламның моделі. Бүкіл ғалам мен адам арасын байланыстырушы, рухани мәдениет символы. Оқырманның жан-дүниесіне ой салу мақсатында қолданған метафораларынан ақынның өн бойынан тұнып тұрған ұлттық дүниетанымды байқауға болады. Тілді байытып дамытушы негізгі, маңызды арналардың бірі – ақын-жазушылардың тілі екендігі белгілі.

Кез келген көркем сөз шеберінің метафораны қолдануда өзіндік ерекшелігі мен қолтаңбасы бар.

«Метафора – дүниені, болмысты танудың көзі. Кез келген метафора танымдық қызмет атқарады деуге болады. Оның бейнелілік, көркемдік сияқты қасиеттері мен қызметтерінен гөрі адам ойлауы мен тілінде танымдық қызметінің үлес салмағы басым» [1, 154 б.].

Метафоралық тіркестер қай заманда, қай ақынның қолданылуында болсын, автордың ерекше әсерін, ойын, көзқарасын, қатысын білдіреді және әр ретте де ақынның тұжырымды бағасы ретінде айтылады.

Тағы да ақын өлеңдеріне келер болсақ; Фаризадағы метафоралар: *сана – батыр қапыда кеткелі тұр, өмір – күрес, шаршамаймын сынып денем, үгілді жаным – нұр тұнбай, заман – толқыны үрейлі, әйел-әйел болғанмен шынында ұлы, көміліп көк теңіздей мұңға жаным, достар – айдын, ел – кемем, үкім – арым, салтанат шамын жақты арман, қорғасын жылдар өктем, үміттердің май шамын алаулатып, түйрелесе де уақыттың жақ-садағы, келіп ем – көңіл күреп, арман сүйреп, желбірейді достықтың ақ шатыры, жігерсіздіктің сіргесі, шабытты демдеу, жатқандай адам күнді іреп, жайлы өмірдің міз бақпас сұр қамалы.*

Келіп ем – көңіл күйреп, арман сүйреп,

Өмірде бәрі алдамшы, жалған сый деп.

**Үмітгердің майшамын алаулатып,
Сенім септің, жанардан таң ұшқында.**

Алдырмайды қаншама ұмтылғанмен
Жайлы өмірдің міз қақпас мұз қамалы.

**Көңіл-құнан қаншама құйғытқанмен,
Болмас шыдам-жарауды таң асырмай.**

**Жүрек отым шарпылды мұздар соғып,
Гүл-сезімім солыпты ызғар сорып [5, 85 б.].**

Ф. Оңғарсынова өлеңдеріндегі тілдік қолданыстағы метафоралардан өлеңнің идеясын аша түсуде бағалаушылық сыр, танымдық қасиет анық байқалады. Мұндай метафораларды қолдану арқылы суреттеп отырған оқиғаға, не құбылысқа өзіндік көзқарасын, қарым-қатынасын білдіріп, айқын тұжырым жасайды. Сонымен қатар ақын оқырманына бейнелі, әсерлі ассоциация туғызып, астарлы ойды жеткізуде, өте дәл тауып, экспрессивтік-эмоциялық қызметі күшті, стильдік бояуы айқын тың қолданыстағы метафораларды жасай отырып, ұтымды пайдаланған. Әр жаңа мағынаның туылуы алғашқы таным кезінде ескерусіз, қалтарыста қалған ұғымдардың ойлау арқылы тірілуінде, немесе ерекше қырынан көрінуінде әр деңгейлі, әр сипаттағы, әрі семантикалық аймақтардың тендестірілуінде, адам білімінің жаңа мазмұндық мәннің игерілуінде ғана мүмкін. Ол процесс адамның танымдық ойлау деңгейіне тәуелді.

Ақын жасаған метафоралық тіркестер ұқсастықты көруден ғана емес, ұқсастықты құрудан және шындық әлемінің рухани қашалған әдіптелген бейнесі метафоралық мәнде аралас өмір сүреді. Жаңа мән құру, яғни нәтиже алу мақсаты әрекет етуші санада пайда болып, нәтиже мағына әуелі санада танымдық деңгейде игеріледі. Бұған әсіресе, шығармалар тіліндегі авторлық индивидуалдық қолданыстағы метафоралар дәлел болады. Мұнда адамның, яғни ақынның өзіндік танымы, ғаламды түсінуі өзгеше көрініс береді [4, 10 б.].

«Благодаря оценочному моменту в метафоре (всегда имеющему место при ее возникновении и становится возможным бесконечное многообразие эмоциональной окраски предметов и явлений)» Б.С. Мейлах [6, 210 б.].

Метафора поэтикалық ойлау, қиял, фантазиямен тығыз байланысты. Сөз зергері дүниені ақындық ойлау тұрғысынан, суреткерлік көзбен танып біледі. Сондықтан метафора поэтикалық ойлау мен дүниені көркем танудан туындайды. Метафораның ішінде

индивидуалды-авторлық және концептуалдық түрлеріне айрықша көңіл бөліп, жан-жақты зерттеудің маңызы зор. Өйткені аталған метафора түрлері тілде толассыз, үздіксіз туындап отырады, және де олар ең алдымен ой-танымды бейнелеу, ұғымды атаумен тікелей байланысты.

«Ақын поэзиясы тіліндегі метафораның қолданылу ерекшелігін зерттеу арқылы заман, қоғам, орта өзгерісіне, дамуына байланысты түрленіп, көркемдігі артқандығын, күрделеніп дамығандығын көреміз. Олардың метафоралары жеке өзіндік дүниетанымы, көзқарасы, сезімін танытумен қатар бүкіл бір ұлттың таным ойлауы көрініс береді» [7, 70 б.].

Мұның өзі метафораларды ортақ өмірден алуына байланысты. Өйткені аталған метафоралар түрлері тілде толассыз, үздіксіз туындап отырады, және де олар ең алдымен ой-танымды бейнелеу, ұғымды атаумен тікелей байланысты.

Жоғарыдағы өлең жолдарынан ақынның өмір көріністерін, сандық құбылыстарды табиғаттың тылсым күштерімен қатар алып, сөз өрудегі шеберлігін байқауға болады. Мұндағы метафоралық бейнелер заттық ұғымда жұмсалған ақынның өз қолтаңбасы, контексте ғана мағынасы ашылатын, терең ойлы окказионал (бірқолданар сөздер) метафоралар болып табылады. Ақын мағына жағынан үйлеспейтін сөздерді үйлестіріп, тосын бейнелер жасап, бір тармақта не болмаса бір шумақта ғана қолданып бейнелілігін арттырған. Ендеше окказионал сөздер туралы зерттеуші Л.Еспекова мынадай сипаттама береді:

«Окказионализмдер дегеніміз – белгілі бір қаламгерге тән, тосыннан пайда болатын, тілдің сөз тудыру тәсілдеріне сәйкес те, сәйкессіз де жасалатын, контекст қалауына қарай қызмет атқаратын, әдеби тілімізге, сөздіктерге кіру қабілеті шектеулі, үнемі жаңашылдығымен, экспрессивтілігімен ерекшеленетін бір қолданар сөздер», - дейді [8, 40 б.].

Жалпы кез келген, суреткердің өзіндік авторлық қолданыстарын қарастырғанда, олардың соны жаңа сөз жасауда сөзжасам мүмкіндіктерін қаншалықты жарата алғанын, соның негізінде тіл мүмкіншілігін көрсетудегі өзіндік ерекшелігін таныту болып табылады. Ендеше, ақын тіліндегі бірқолданар метафоралар бір нәрсені екіншіге балап, мәндес құбылыстарды ұқсатып қана қоймай, танымдық мағынаны береді.

Е. Ханпира окказионал метафоралардың пайда болу себебін былай түсіндіреді: «Метафоричность окказионализма не результат переноса значения самого окказионализма. Переносного значения окказионального слова вообще не может быть, либо не может быть

самого переноса; в котором только и существует. Перенос происходит на стадии образования окказионального слова как перенос значения производящей основы» [9, 224 б.].

Ақын поэзиясында контексте ғана көрінетін окказионал метафоралар тың образдар жасауда олардың ізденімпаздығын, сөз құдіретін танытуда өте ұтымды жұмсалғандығын байқауға болады. Кейбір ойдың метафоралылығы сөз саптаудың қысқалығын емес, жайылымдылығын көрсетеді. Мұндайда метафораның ұлғайған авторлық түрі молынан қолданылады. Бұл ақында көбінесе терең толғаныс кездеріндегі көңіл-күйді суреттеуде көп кездеседі.

Түйрелсе де уақыттың жақ-садағы,

Тыңған емес жанымның асқақ әні.

Ілесіп ой мен жел бірге,

Жатқандай адам күнді іреп.

Күншілдіктің сүлігі сананы жеп

Қуанбайды – есінен танады кеп.

Өзімшілдік ізеттің жұтып әнін,

Содан жанды қинауда **үкім-арым** [5, 105 б.].

Метафораның әр түрінен келтірілген мысалдар арқылы ақынның өзіне дейінгі поэтик тілдердің үлгілерін толық меңгеріп, әртүрлі өмір құбылыстарын суреттеуде оны өз керегіне жарата алғандығын көреміз. Алайда уақыт, ақын танымы күрделенгеннен кейін ой мен тіл көркемдігі дамыған тұста, жоғарыда келтірілген мысалдардан ақын тілінің ерекшелігін аңғартатын индивидуалды-авторлық метафораларына куә болып отырмыз.

Бұл метафоралық сөз тіркестерінен ақынның биік талғамы, логикалық ой еркіндігі табиғатпен, жаратылыс әлемімен бірге тоғысып, бірге тебіренісін, жан қиналысын байқауға болады. Сонымен қатар өмірде кездесетін жат қылықтар бейнесін метафоралық тәсіл арқылы оқырманға ой сала жеткізе, кейбір құбылыстардың адамның жан-дүниесіне әсер ететіндігін шебер суреттейді. Жоғарыдағы келтірілген метафоралар ақынның өзі жасаған тосын сөз тіркестері, сөйлемшелер екені анық, айқын көрінеді. Суреткер әр ойды, әр сөзді бейнемен мүсіндейді.

Ақын тікелей өзінің көңіл-күйін ешкім түсіне, сезіне бермейтін ішкі сиқыр әлемінің қыр-сырын соны метафоралық тіркестермен қолдануы суреткердің эстетикалық талғампаздығын, айтайын деген ойын шұрайлы, мағыналы жеткізудің көркемдігін көрсетеді.

Метафоралардың семантикасы контексте ғана ашылып, ақынның түйсінуімен сабақтастырылып күрделі дүниелерді бере білген. Бұдан Ф.Оңғарсынова қолданған сөздердің түп төркіні ұлттық тіліміздің негізінде жатқандығын аңғаруға болады.

Қорыта айтқанда, поэтикалық мәтіндердегі метафоралардың қолданысынан жеке адамның ғана емес, сонымен қатар бүкіл бір ұлттың ойлау, әлемді бейнелі тану ерекшеліктерін байқауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. – Алматы, 2002. КазМҰУ.– 130 б.
- 2 Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы, 1980. – 214 б.
- 3 Будагов Р.А. Человек и его язык. Издательство Московского университета. – Москва, 1973. - С.301
- 4 Зайсанбаева Г.Н. Метафоралы аталымдардың когнитивті аспектісі. Фил.ғыл.канд.дисс.автореф. – Алматы, 2004. – 29 б.
- 5 Оңғарсынова Ф. Өлеңдер жинағы. – Алматы: Жазушы,1984.–248 б.
- 6 Мейлах Б.С. Вопросы литературы и эстетики. Л., 1985.- С.210
- 7 Есіркепова К.Қ. 1960-80 жылдардағы әйел-ақындар поэзиясының тілі (Ф.Оңғарсынова, М.Айтқожина, А.Бақтыгереева, К.Ахметова шығармалары негізінде). – Қостанай. ТОО «Центрум», 2010. – 153 б.
- 8 Еспекова Л. Қ.Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдер. фил.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 1998. – 125 б.
- 9 Ханпира Е. Окказиональные элементы в современной речи. Стилистическое исследование. – Москва: Наука. 1982. – С.224

Резюме

В статье анализируется когнитивная природа метафор в поэтических текстах.

Resume

The authors of the article analyze the cognitive nature of metaphors in poetic texts.

**ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ БОЙЫНША
ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДА
ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІС-ТӘСІЛДЕР**

Ғ.Р. АҚМАНОВА

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

Аннотация

Аталмыш мақалада қазіргі жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес лирикалық шығармаларды оқыту кезінде пайдаланылатын әдіс-тәсілдердің түрлері туралы айтылады. Мақалада талдауға түсетін әр әдістің өзіндік ерекшелігі жайында айтылып, қосымша қай шығармада тиімді қолдануға болатындығы баяндалады.

Түйін сөздер: лирика, әдіс-тәсіл, жаңартылған білім, әдебиет, шығарма.

Өзімізге белгілі, әдебиетте қай жанрға болмасын ерекше мән беріліп, оны оқыту үшін түрлі әдіс-тәсілдерді пайдаланады. Қазіргі жаңартылған білім беру жүйесіне қатысты да, мектеп қабырғасында болсын, жоғары оқу орнының студенттеріне де жаңа мүмкіндіктерді пайдалана отырып сан қилы тәсілдер қолданамыз. Соның ішінде лириканы оқытуға ерекше мән беретініміз жалған емес-ті. Ал оны оқыту жолдары, яғни «біз білім алушыларға оны қалай жеткізе аламыз?» деген сауалдардың жауабына осы мақала жауап бере алар.

Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, айналасы теп-тегіс, жұмыр келетін сөз патшасы мен сөз сарасы өлеңді жазуға Абай атамыз жоғары талап қояды. Ал А.А. Блок «Поэзия ойлаудан басталады» дей отырып, лирикалық шығармалардың тереңдігін оған жай көзбен қарауға болмайтындығын танытады [1,12 б.].

Білім беру жүйесін инновациялық технологиялармен жабдықтап, білім берудің халықаралық талаптарын меңгерудің маңызы айрықша. Танымал ғалым, педагог, философ, профессор Джон Дьюидің: «Егер біз бүгін балаларымызды кешегідегідей оқытатын болсақ, онда біз оның ертеңін ұрлаймыз» деген ойына негізделе отырып, оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелеп, жақсы істі бастап отырмыз. Осыған орай мұғалім алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды, тілдерді меңгеру, оларды тиімді қолдану міндеті тұр. Білім мазмұнының

жаңаруымен қатар критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарды қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Жаңартылған білім мазмұны мұғалімнен әрекеттік технологияларды енгізу, балалармен адамгершілік қатынас қағидасын іске асыруы арқылы сыныптағы әрбір оқушының жеке қабілеттері мен шығармашылық қатынасын дамытуды қамтамасыз ететін іс-әрекеттерін ұйымдастыруды талап етеді. Заманауи мұғалім оқыту стратегиясының барлық мүмкіндіктерін қолдану үшін түрлі педагогикалық тәсілдерді құрамдастыруда әртүрлі арсеналы болу қажет. Білім беру стратегиялары барлық сыныппен, топта жүргізілетін жұмыс, жеке жұмыс және білім алушылармен кері байланыстан тұрады.

Сондықтан да қазіргі таңда әр ұстаздың алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияларды меңгеру. Оқыту процесінде пайдаланылып отырған әртүрлі әдіс-тәсілдер мен жаңа технологиялар өз нәтижелерін беруде. Олар баланың жеке қасиетін аша отырып, оның танымдық қабілетін қалыптастыру және білімін кеңейтуге, тереңдетуге жағдай жасап отыр. Ұстаз болу үшін ең басты мәселе – оқыту әдісін дұрыс таңдау. Жаңа педагогикалық технологиялар білім алушының жеке тұлғалық күшін арттырып, шығармашылық ойының дамуына ықпал етеді. Қазіргі таңда білім мен техниканың даму деңгейі әр оқушыға сапалы және терең білім беруіне жағдай жасап отыр.

Лириканы жалпы біз адамның ішкі сезім-күйін, эмоцияналдық жағдайын бейнелейтіндігін білеміз. Лириканы оқытудың өз заңдылығы бар екендігінен де хабардармыз. Лириканы оқыту күрделілігі оның жанрлық ерекшелігінде ғана емес, оқушылардың оған деген көзқарасы, қарым-қатынасында болатындығын ескерте кеткеніміз жөн.

Лирикалық шығармаларды оқыту оңай емес. Әсіресе 5-8 сынып оқушыларының көбі лирикадан гөрі қызықты мазмұны бар, айтайын деген ойы көрініп тұратын прозалық шығармаларды ұнатады. Білім берушіге оқушыларды лирикалық шығармаға тартудан гөрі, прозалық шығармаға тарту оңай тиеді. Лирикалық шығармаларда ақынның ойы сезімі, жан-толқынысы, тебіренісі бейнеленеді. Оны оқушылардың бірден қабылдауы, тануы, сезінуі қиын. Оқушы да асқан нәзіктікпен, сезіммен ойлана білуі керек. Бірақ барлық адам бірдей ондай ақынжанды болып келмейді. Сондықтан өлеңді тану қиынға соғады.

Осы тұста «лирикалық қаһарман» ұғымына да назарымызды аударып кеткенімізді жөн көріп отырмын. Айта кетейік, лирикалық қаһарман – ақын бейнесінің оның шығармаларынан жинақталған тұтас

тұлға ретінде көрінуі болып табылады. Лирикалық қаһарманның басты ерекшелігін айқындайтын ақынның қоғамдық, эстетикалық мұраттары, идеалдары, өмір құбылыстарын, дәуірді, халық тағдырын өзінше түсініп-сезінуі. Сөйтіп, лирикалық қаһарман деген ұғым ақынның көптеген шығармаларында ой-сезім дүниесінің, мақсат-мұраттардың бірлік-тұтастығын танытады.

Кейбір шығармалар оның жан дүниесін бір қырынан, ой-сезімдерінің, толғаныстарының белгілі бір кезеңін көрсететіні айқындала түседі. Жекеленген шығармада лирикалық қаһарман бейнесі бір қырынан көрінетініне табиғат лирикасының кейбір үлгілері мысал бола алады. Біз бұлардан лирикалық қаһарманның табиғат сұлулығын қалай сезінетінін әсіресе айқын байқаймыз. Бұл айтылған пікірді табиғатты немесе махаббатты жырлайтын шығармада лирикалық қаһарман үнемі біржақты, тар көлемде көрінеді деп түсіну дұрыс болмайды. Лирикалық шығармада көбіне-көп қоғамдық күрделі ой-пікірлер, ақынның жеке адамға деген жылы сезімі, не болмаса назары түскен табиғаттың бір көрінісін сезінуі – бәрі тығыз байланысып жатады. Мәселе тек қай шығармада қай жағы басым келетінін ескеруде. Сонымен бірге лирикалық қаһарманның бейнесі мейлінше толық, жан-жақты қалпында ақынның бір ғана емес, көптеген туындылары арқылы бой көрсететінін әр уақытта есте сақтау керек.

XXI ғасырға аяқ басқан жаңалықтарға толы заманаға үн қосу қазіргі заман мұғалімінен үлкен еңбекті талап етеді. Заманауи мұғалім қай жағынан болса да жаңалықтар мен идеялардың жаршысы бола ала ма? Бұл көкейтесті мәселелер ұстаз жүрегіне ой салары сөзсіз. Қай кезеңде де адам руханиятын алға жетелейтін басты күш әдебиет болып келеді. Бүгінгі таңда «Жастарымыз әдебиеттен қол үзіп барады. Көркем шығарманы мүлдем оқымайды», - деген пікірлерді жиі естіп қаламыз. Осындай сыни пікір әдебиетші мұғалімдердің намысын камшылайтыны да бар.

Әдебиет негізінен сөз өнері. Ол баланың талғамын, мінезін, танымын қалыптастырады. Әдебиеттің ғажап жанрының бірі біз сөз етіп отырған лирика екендігі белгілі. Ғалымдар лирикаға адамның көңіл күйін күйттейтін поэзия» деген анықтама береді. Жалпы лирикалық шығармаларды қалай оқытамыз, оқушы жүрегіне қалай жеткіземіз деген мәселелер туралы ой бөліскім келеді. Лириканы оқытудың басты мақсаттарының бірі – оқушыларды поэзияны сүйе білуге баулу, оның кестелі тілін сезіне білуге, эстетикалық ләззат ала білуге, әдемі, көркем сөйлей білуге баулу болып табылады.

5-8 сыныптарда оқушылар көбінесе Абай, Шәкәрім, Ахмет Байтұрсынов, Ыбырай Алтынсарин, Мағжан Жұмабаев, Мұқағали Мақатаевтардың лирикалары оқытылады. Аталған ақындардың өлеңдерін оқыту барысында төмендегідей мәселеге көңіл бөлу керек-ті [2, 28 б.].

Алғашында, сабақтың кіріспесінде лирикалық шығармалар, олардың өздеріне тән қасиеттері туралы әңгімелеу керектігін айта кеткен жөн. Лирика туралы әдеби-теориялық ұғым беру керектігін де есімізден шығармағанымыз абзал.

Өлеңді, яғни кез келген лирикалық шығармаларды алдын ала үйден оқып танысуға беру жайында да оқытушылар арасында көп даудамай туындаған болатын. Оқушыларға өлең құрылымын алдымен теориялық жағынан талдату керектігін де ескерте кеткен жөн. Өлеңді әуенімен, сазымен мәнерлеп оқуға, жатқа оқуға көңіл бөлу керектігін де есімізден шығармауымыз керек. Сонымен қатар лириканы оқып тұрған адамға, яғни білім алушыға өлеңдегі ақынның көңіл-күйін бағдарлату, оқушылардың өз сезімі өлеңнің әсеріне де назар аудартуды талап етеді. Тақырыпқа сай саз әуенін, бейнелеу өнерін басқа да өнер туындыларын көрнекілікті үйлесімді пайдалану қажет.

Сонымен қатар ең басты нәрсе – оқитын адамға тиімді оқу жағдайын туғызу. Қабілеттерін, шабыттарын ояту, белсенділіктерін арттыру мақсатында шығармашылық жұмыспен шұғылдандыру керек. Өртүрлі сабақ үлгілерін іздену керектігі жайына да осы мәселемен байланысты. Яғни жарыс сабақтар ұйымдастыру, пәнаралық байланыс сабақтарымен қатар сын тұрғысынан ойлау сабағын да қарастыруымыз керек. Лирикалық шығармаларды өтпестен бұрын туындыгермен таныстыру, оның бейнесін сомдауға баулу да өте маңызды рөл атқарады.

Қазіргі кезде ұлттық білім беру жүйесінің басты мақсаты – білім алушыға терең, мазмұнды, тиянақты, жүйелі білім беру. Қазіргі білім беру жүйесіндегі аса қызықты әдіс-тәсілдердің көптігі соншалықты, тіпті олар сандар арқылы рефлексия жасап, кері байланыс орнатуға болатындығын ескертеді. Мысалы, Абай Құнанбайұлының табиғат лирикасын өткен уақытта делік, ақынның өлеңдерін тәмамдап болғаннан кейін «551» әдісін пайдалануға болады. Яғни білім алушы бас ақынның табиғат лирикасына арнап жазған өлеңдерін қорытындылап, 5 сөйлем, 5 сол өлеңге байланысты сөз тіркесімен қоса ең соңында қорытындылап 1 сөз айтулары тиіс.

Келесі мына бір сандық әдіске назар аударыңыз. Ол әдіс «515» деп аталады. Білім алушы өткен тақырып бойынша, яғни өтілген, оқылған лирика бойынша 5 минуттың ішінде 15 термин айтулары

керек немесе терминнің орнын жай ғана тірек сөздермен алмастыруға болады. Лириканы оқыған адам сол өлеңнің ішінен ең негізгі деген 15 сөзді таңдап айтуы керек. Бұл әдіс те лириканы оқытуда, оны түсінуде ерекше қажет болып табылады. Келесі тәсілдің де берері мол деп ойлаймыз. «ЗҚ» деп аталатын әдіс-тәсіл сол оқылған шығармаға сәйкес құнды, қызық, қиын нәрсені айтулары керек [3, 39 б.].

Әр сабақта әдістерді түрлендіру арқылы оқушылардың қызығушылықтары арта түседі. Білім берушілер көбінесе өз сабақтарында «Өрмекшінің торы» ойынын, «Қапшықтағы фасоль», «Шынжыр», «Сыдырма», «Стикердегі 10 сұрақ», «Джигсо», «Ыстық орындық», «Бес саусақ» әдістерін қолдану барысында оқушылардың оқуға, өз білімдерін саралауға, талдауға қызығушылықтары артады. Ал оның ішінде лириканы оқытуда тіпті ерекше рөл атқарады.

«Өрмекшінің торы» немесе «Шырмауық» – дәстүрден тыс әдістердің бірі. Оқушылардың лирикалық шығармаларды қай деңгейде меңгергендігі не болмаса үйге берілген тапсырманы сұрау үшін сыныптағы оқушылар түгелдей шеңбер болып тұрады. Мұғалім қолына бір бума тоқыма жібін алады. Жіптің ұшын қолына ұстап, үй тапсырмасынан бір анықтама немесе ереже айтқан оқушының қолына жіпті бір рет орайды. Келесі жауап берген оқушы да жіптен ұстайды. Осылайша жауап берген әр оқушы қолына жіпті бір рет орай береді. Мұғалімнің қолындағы жіп азайған сайын, шеңбер болып тұрған оқушылардың қолындағы жіп те өрмекші торы секілді шиеленісе береді. Белгіленген мерзімнен кейін әр оқушының қолындағы жіп орауын санау арқылы ол оқушының тақырыпты қаншалықты меңгергендігін мұғалімдер білетін болатын. Бұл әдісті сабақтың басында үй жұмысын сұрағанда немесе бекіту бөлімінде пайдаланған тиімді.

«Фишбоун» әдісінің тиімділігі берілген мәлімет бойынша өздері сұрақ қойып, жауабын топтық жұмыста талқылауға, ой қорытуға белгілі бір қорытындыға келуге жетелейді. Қолданылуы: Жар қағазға балықтың қаңқасы суретін салып, басына тақырып жазылады. Денесінің жоғарғы жағындағы сызбаларға сұрақтарын, төменгі жағынағы сызбаларға жауабы жазылады. Балық қабырғасының саны жетіден кем болмауы керек, түйінді ой құйрығына жазылады. Мысалы, лирикалық сонеттегі Қасым Аманжоловтың шумақтарын өткен кезде балықтың басына тақырып жазылып, денесіне бес асыл істі жазды да неліктен оны асыл іс деп өз ойларын жазды, ал құйрығына осы өлеңнің негізгі идеясын жазып көрсетеді.

Дебат – бұл ұйымдастырылған, жарыс түріндегі дау екендігі белгілі. Дебаттарда аралық судья төрелік етеді, ол қай тараптың

жеңгені, ал қай тараптың жеңілгені туралы шешім қабылдайды. Мысалы, Қ.Жармағамбетовтің «Бидай туралы баллада» лирикалық шығармасын алып қарастырайық. Оқушылар екі топқа бөлінеді, бірі жақтаушы тарап болса, екіншісі даттаушы болады. Яғни шығарма мазмұнына сәйкес олар бір титтей детальді алып, талдау жұмыстарын жүргізеді [4, 17 б.].

Келесі «Пазл» әдісіне толығырақ тоқталайық.

Жалпы, пазл – кез келген бұзылған нәрсені құрауға, бас-аяғын табуға көмектеседі. Яғни оқушылардың поэмаларды қалай түсінгендерін білу үшін оқиғаның дамуы, шиеленісі мен шарықтау шегін әртүрлі бөліктерге бөліп, білім алушыларға таратуға толықтай негіз бар. Оны оқушылар біріктіру арқылы, яғни пазл әдісі бойынша жинап, оқиға мазмұнын айтып бере алады.

Лириканы оқуға, түсінуге және одан ләззат алуға қатысты біркелкі ұсыныстар жаңартылған білім беру жүйесінде толығымен қарастырылған.

Лирикалық шығарманың атауына қарап оның не туралы екенін болжауға болады. Болжау арқылы оқушы алдын ала өз ойын анық жеткізе алуын қадағалауға негіз бар. Басқа атау ұсынуға да болады, яки оқушы өлеңнің тарихын 100 сөзбен әңгімелеп береді. Өлеңнен ұнатқан жолыңызды «Маған қатты ұнататын өлең жолдары» деген плакатқа жазу – ол да ерекше әдіс-тәсілдердің бірі.

Графикалық органайзерлер – оқушының не білетінін көрсетуге, ақпаратты ұйымдастыруға, пайымдауды көрсетуге және ақпаратты жеткізуге керек. Өлеңде берілген ақпаратты сүзу керек. Ол үшін білім алушылар берілген өлең жолдарын оқып, тірек сөздерін анықтайды. Маңызды емес сөздерді құбырға жібереді, ал тек маңызды сөздер ғана сүзгіде қалады. Қазіргі жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес оқушыларға міндетті түрде қалыптастырушы бағалаулар жүргізіліп отырулары қажет.

«Бұрыштар тәсілі» – оқытушы оқушыларға лирикалық шығармалардың желісі негізінде сұрақ ұсынады және мүмкін төрт жауабын сыныптың төрт бұрышына орналастырады. Оқушылар өзіне дұрыс деген жауаптың қасына барып тұрады да, таңдаған жауаптарын топтық жұмыста тұжырымдайды және өздерінің жеке-жеке көзқарастарын дәлелдейді [5, 47 б.].

«Ойлан – жұптас-бөліс». Берілген тапсырма (лирикалық шығармада берілген кейіпкер туралы болуы мүмкін) бойынша әрбір оқушы жеке жұмыс жасау арқылы өз ойын қорытып, жұп болып пікірлерімен бөліседі, бұл бүкіл топтық талқылауға ұласады.

Келесі «Серпілген сауал» әдісіне мән бере кетсек. Тақырыптың түсіну деңгейін арттыруға және талқылау дағдыларын дамытуға қол жеткізу үшін сыныптағы оқушылардың арасында бірінен-біріне сұрақтарды «лақтыру».

Мысалы:

- ✓ Асан, Айнаның пікіріне қосыласың ба?
- ✓ Айна, Асанның жауабын тағы қалай толықтыруға болады?
- ✓ Асан, айтылған пікірлерді бір сөзбен қалай тұжырымдауға болады? т.б.

Сонымен қорытындылай келе, жаңа бағдарламаның мәні баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады.

Үйренгеніміз де, үйренеріміз де көп Үнді халқының тарихи тұлғасы Махатма Гандидің «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса» деген ілімін негізге ала отырып, оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелеп, жақсы істі бастағалы отырмыз. Жаңартылған білім – болашақтың кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы. Үлестірме материалдар. – Алматы, 2017 ж.

2 «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы // Тренерге арналған нұсқаулық, 2016 ж.

3 Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы, екінші басылым. Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015 ж.

4 Әліпбаева А.Қ «Жаңартылған білімге – жаңаша көзқарас», – А, 2017. – Б.23

5 «Жаңашыл ұстаз» республикалық ғылыми-әдістемелік журнал. – А, 2016. – Б.45

Резюме

В данной статье говорится об изучении лирических произведений в соответствии с содержанием образования и с использованием обновленных лирических подходов. А также о возможностях эффективного применения каждого метода анализа с учетом специфики изучаемого произведения.

Resume

The author of this article describes the lyrical poetic works in teaching according to the content of education, used in the updated approaches and about the specific features of each method and in what works its effective application is possible.

**ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ
МАМАНДЫҚ, КӘСІП АТАУЛАРЫН БІЛДІРЕТІН
СӨЗЖАСАМДЫҚ ЖҰРНАҚТАР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

С.М. СУЛТАНОВА

аға оқытушы, гуманитарлық ғылым магистрі
Еуразия гуманитарлық институты

Аннотация

Мақалада қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі мамандық және кәсіп атауларын білдіретін сөзжасамдық жұрнақтардың ерекшеліктері қарастырылады. Оның ішінде есім сөздердің жасалу жолдары ұсынылады. Автор әртүрлі құрылыммен жасалатын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі маман немесе кәсіп иесіне қатысты сөздерді мысалға алады. Осымен байланысты есім сөздерден туынды зат есім жасайтын, сөз мағынасын өзгертетін жұрнақтар және сөз мағынасын түрлендіретін жұрнақтар қарастырылады.

Түйін сөздер: Сөзжасам, мамандық және кәсіп мәндес жұрнақтар, сөзжасамдық жұрнақтар, өнімді, өнімсіз жұрнақтар, агглютинативті тілдер, флективті тілдер, туынды түбір.

Тіл білімінің дербес бір саласы – сөзжасам. Сөзжасамды жеке сала деп тануды орыс тіл білімінде ең алғаш 1950 жылы ұсынған академик В.В. Виноградов болды. Содан бері ғалымдар бұл пікірді дәлелдей, дамыта келе 1970 жылы шыққан «Русская грамматика» кітабында оны жеке сала ретінде беріп, сөзжасам тіл білімінің жеке саласы деген пікірін жария етті. 1980 жылы шыққан «Русская грамматикада» сөзжасам жеке сала ретінде беріліп, бұл мәселенің түпкілікті шешілгенін дәлелдейді [1, 8 б.].

Сөзжасам тіл білімінің жеке саласы болып танылуы – ұзақ уақыт бойы ғалымдар пікірталасының нәтижесі. Ресейде сөзжасам мәселесін зерттеп, ол туралы дәлелді пікір айтқан, яғни сөзжасамның өзіндік зерттеу нысанасы барын, тіл білімінің басқа салаларынан ерекшелігін ашқан, оның басқа салаларымен байланысын да анықтаған ғалымдар болды. Олардың қатарында Г.О. Винокур, Е.С. Кубрякова, Е.А. Земская, Н.Д. Арутюнова, А.Н. Тихонов, И.С. Улухановтарды айтуға болады.

«Сөзжасам не үшін қызмет етеді?» деген сұраққа жауап іздесек, сөзжасам өмірде пайда болған жаңа ұғымдарды атау қажеттігін өтеу

үшін қызмет етеді. Жаңа аталымдар (номинациялар) сөзжасамдық түрлі тәсілдер арқылы жасалатыны белгілі. Ал, қазақ сөзжасамы туралы өз еңбектерін жарыққа шығарған ғалымдар: Н. Оралбай, А. Салқынбай, М.Ш. Мустаева, Л.К. Жаналина т.б. ерекше атауға болады.

Тәсілдердің түрлілігіне байланысты сөзжасам үрдісіне түрлі сөзжасамдық бірліктер жаңа мағына, жаңа аталымның жасалуына түрлі дәрежеде қатысады [2, 78 б.].

Мақалада қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі мамандық және кәсіп атауларын білдіретін сөзжасамдық жұрнақтардың ерекшеліктері қарастырылады. Тұлға атаулары негізгі категориялардың бірі, ал «адам» ұғымы негізгі мәдени концепцияларға жатады. Осылайша, тұлға атауы әлемнің тұжырымдамалық және лингвомәдени бейнесін қолжетімді ететін ең ақпараттандыратын тілдік құралдардың бірі болып табылады.

Қазақ тіліндегі сөздердің жасалуында ана тіліміздің жалғамалы тілдер тобына жататынын аңғарулары керек. Түбір сөздерге жұрнақтардың жалғануы арқылы жасалатын амал-тәсілдің өте өнімді екендігін ескерте отырып, бір жұрнақ арқылы жасалған туынды сөзден көптеген жаңа сөздердің жасалатынын аңғарту барысында жалғамалы тілдің ерекшелігі байқатылады.

Адамның кәсіптік қызметін білдіретін лексиканың тақырыптық тобы ұзақ уақыт бойы отандық және шетелдік зерттеушілердің қызығушылығын тудырды. Кез келген тілдің сөздік қорын талдауда, мамандық атаулары саны жағынан да, сапасы жағынан да маңызды орын алады. Кәсіп атаулары құрылымдық-семантикалық және грамматикалық формалары алуан түрлілігі және байлығы жағынан қай тілдің сөздік қорында болмасын маңызы зор, сондықтан да соңғы жылдары отандық және шетелдік лингвистердің қызығушылығын арттыруда.

Қазақ тіліндегі бірқатар жұрнақтар сөз тудырудағы қалыптасқан белсендігін сақтап қалған. Солардың бірі –шы/ші жұрнағы. Бұл жұрнақ сөз жасау үдерісіне бұрыннан-ақ өнімділік танытып келген. Мысалы, *жыршы, жұмысшы, малшы, суретші, күйші, биші, орманшы, балықшы, саяхатшы, сыбызғышы, қобызшы* т.б. Баспасөз материалдары бұл жұрнақтың қазіргі таңда да өнімділік танытып, сөз тудыру жағынан алдыңғы орында тұрғанын көрсетеді. Бұл үлгімен жасалған атаулардың арасынан айтушы, аяқдопшы, жолшы, зілтемірші, мәндісөзші, көсемсөзші, парашы, пәтерші, салықшы, сәйкестеуші сынды атаулардың бірі жеке ұсыныс, түрінде айтылумен шектеліп, енді бірі сирек қолданылып жүрсе, әкімші, әрлеуші,

байқаушы, байланысшы, жүргінші, кеденші, көшбасшы, мұрағатшы, салымшы, тапсырысшы тәрізді бір топ сөздер негізінен қазір жиі қолданылатын, жұрт жатсынбайтын дәрежеге жетті.

Осы туындылардағы негіз сөз жаңа мағынаның жасалуына арқау болған. Ал осы туынды түбірлердегі *-шы*, *-ші* жұрнағы оларға мамандық мәнін қосқан. Осының нәтижесінде *әнші* – ән айтатын адам, *жұмысшы* – жұмыс істейтін адам, *малшы* – мал бағатын адам, *суретші* – сурет салатын адам, *жыршы* – жыр айтатын адам, *биші* – би билейтін адам, *орманшы* – орманды бақылайтын адам, *балықшы* – балық аулайтын адам, *саяхатшы* – саяхат жасайтын адам, *сыбызғышы* – сыбызғы тартатын адам, *қобызшы* – қобыз тартатын адам дегенді білдіреді. Алғаш осы ұғымды білдіруден туғанбұл сөздер кейін мамандық мәніне ие болған [3, 47 б.].

Мәселен, қазіргі замандағы қазақ тілінде зат есім өнімді жұрнақтарының бірі *-шы*, *-ші*, болса, осы жұрнақ көмегімен жаңа сөздер өте көп жасалады.

Зат есім арқылы жасалған сөздер: қой-*шы* (чабан), ән-*ші* (певец), сын-*шы* (критик).

Етістік арқылы жасалған сөздер: Сыпыру-*шы* (подметальщик), жазу-*шы* (писатель), қалау-*шы* (каменщик), қадағалау-*шы* (контролер). Жоғарыда көрсетілгендей, қазақ тілінде маман, кәсіп атаулары жасалатын *-шы* және *-ші* жұрнағы болса, орыс тілінде *-ик*, *-тель*, *-ец*, *-чик*, *-арь*, ал ағылшын тілінде *-er*, *-or*, *-ist*, *-man* жұрнақтары қолданылады.

Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі мамандық, кәсіп атауларын білдіретін морфемалар:

<i>-ист</i> велосипедист баскетболист	<i>-шы, ші:</i> велоспортишы баскетболишы	<i>-er, -or, -ist, -man</i> cyclist basketball player
<i>-ник, ниц(а):</i> советник, советница	кеңесші	advisor, adviser
<i>-ак, -як:</i> рыбак, моряк	балықшы, теңізші	fisherman, sailor
<i>-тель: исследователь</i>	зерттеуші	researcher
<i>-щик, щница: кладовщик</i>	қамбашы	storekeeper
<i>-их(а): портниха</i>	тігінші	dressmaker
<i>-ец: продавец</i>	сатушы	seller [4,29 б.].

Бұл туынды түбірлердегі *-шы/-ші* жұрнағы мамандық мәнін беріп тұр, ал негіз сөздер ненің маманы екенін білдірген. Келтірілген туынды түбірлердің құрамындағы сөзжасамдық бірліктер (негіз сөз бен жұрнақ) туынды мағынаны жасауға қызмет еткен. Сондықтан да олар сөзжасамдық бірліктерге жатады.

Туынды түбір – туынды сөздердің ішіндегі ең көп тараған түрі. Сөзжасамның синтетикалық тәсілі сөзжасамдық жұрнақтар арқылы туынды түбір сөздер жасап, тілді байытып отырады. Туынды түбірдің құрамы негіз сөз бен сөзжасамдық жұрнақтан тұрады. Туынды түбірдің мағынасы негіз сөз бен сөзжасамдық жұрнақтың мағынасынан жасалады. Негіз сөздің лексикалық мағынасы жұрнақ қосылғаннан кейін туатын лексикалық мағынаға негіз болады, сондықтан туынды түбірдің мағынасы мен негіз сөздің мағынасы үнемі байланысты болады. Туынды түбірлердің мағынасы оған негіз болған сөздің мағынасымен байланыста бола тұра, ол негіз сөздің мағынасынан белгілі дәрежеде өзгешелігі болуы керек. Кейде туынды сөздің мағынасы үлкен өзгеріске түссе, кейде ол мағыналық ерекшелік аз болуы да мүмкін. Мысалы, *дәрігер, тәлімгер, зейнеткер* дегендердің бәрі түрлі кәсіпке қатысты мамандық иелерінің атауларын білдіреді. Бұлардағы *дәрі, тәлім, зейнет* деген жансыз заттық ұғым атауларынан маманданған адам атауы жасалды. Олар сөз табын сақтағанымен, мағыналарында үлкен өзгеріс болды [5, 113 б.].

Осымен байланысты зат есімнің сөзжасамдық жұрнақтары өнімді және өнімсіз жұрнақ болып бөлінеді.

Өнімді жұрнақтар деп – тілге талай туынды зат атауын берген, қазір де сөзжасамдық қызметін жоғалтпаған жұрнақтар айтылады. Зат есімнің сөзжасамдық жұрнақтарының басым көпшілігі өнімді жұрнақтарға жатады. Олардың ішінде адам аталымындағы кәсіп және маман иесіне қатысты мысалдар келтіруге болады:

-шы, -ші: диканшы, аспазшы, суретші, оқушы т.б.;

-гер, -кер: жауынгер, құныкер, жүлдегер, айыпкер, бапкер т.б.

Туынды зат атауларын жасауға жұрнақпен қатар негіз сөз де қатысады. Туынды зат атауларына түрлі сөз табының лексикалары негіз болады, олар: зат есім, сын есім, сан есім, еліктеуіш сөздер, етістік. Олардың жұрнақтарында да айырмашылық бар. Ол айырмашылық есім сөздер мен етістік арасындағы жұрнақтарда анық байқалады. Сондықтан оларды бөліп қарастырған дұрыс деп есептеймін. Олар:

1) Есім сөздерден зат атауын жасайтын жұрнақтар;

2) Етістіктен зат атауын жасайтын жұрнақтар [6, 96 б.].

Олардың мағыналарында екі түрлі үлкен ерекшелік бар. Бір топ жұрнақтар есім сөздің лексикалық мағынасын өзгертеді, енді біреуі сөздің лексикалық мағынасын сақтап, оған түрлі үстеме мағына қосады.

Осыған байланысты есім сөздерден туынды зат есім жасайтын жұрнақтар сөз мағынасын өзгертетін жұрнақтар және сөз мағынасын түрлендіретін жұрнақтар болып бөлінеді.

Агглютинативті тілдердің қатарына жататын қазақ тілі сөздеріне аффикстер жалғанып, сөздің морфологиялық құрамы түбірінің дыбыстық құрамы күрделенгенімен, сөз түбірінің дыбыстық құрамы, негізінен алғанда, өзгермей сол күйінде қалады.

Батыс герман тобына енетін ағылшын тілі флективті тілдердің қатарына жатады. Флективті тілдерде ішкі флексиямен бірге сыртқы флексия да қолданылады.

Агглютинативті тілдерде сөз құрамында аффикстердің әрқайсысы көбінесе дара мағыналы болып, бір ғана қызмет атқарса, флективті тілдерде бір аффикс бірнеше грамматикалық мағынаны білдіріп, әртүрлі қызмет атқарады. Агглютинативті тілдерде аффикстер, түбірге жалғанып, негізгі морфемадан кейінгі орынға ие болса, флективті тілдерде аффикстер, префикс, суффикс, инфикс болып бөлінуіне қарай және соған сай сөз құрамында әртүрлі орынға ие болады.

Туынды зат есім сөздер жасаушы жұрнақтардың көбі сөз мағынасын өзгертуші жұрнақтарға жатады. Олар негіз сөздің мағынасын алуан түрлі мағынаға өзгертеді, оларды мағынасына қарай топтастыру өте қиын, оны түгел қамту мүмкін де емес.

Лексикалық мағынаны өзгертетін зат есімнің сөзжасамдық жұрнақтарының мағынасы алуан түрлі, оларды түгел көрсету мүмкін емес.

Кәсіп, мамандық мәнді сөз жасау тілімізде ерте кезеңнен бері бар. Қазір тілімізде мамандық мәнді мынандай: -шы/-ші. -кер/-гер, -паз жұрнақтар бар. Бұл жұрнақтардан мамандық атауы жасалып, белгілі бір кәсіппен шұғылданатын адамның қызметі анықталады. Мысалы: жылқышы, өтірікші, жәрдемші, қаламгер, саудагер, айлакер [7, 77 б.].

Жоғарыда келтірілген мысалдардағыдай, орыс тілінде маман және кәсіп иесінің атауын білдіретін *-ик, -тель, -ец, -чик, -щик, -арь* және тағы да басқа морфемаларды қазақ тілінде бір ғана *-шы, -ші* жұрнағы атқаратындығына көз жеткізуге болады. Кей жағдайда *-қар, -кер, -паз* жұрнақтары да қолданылады.

Бұрын аса белсенділігімен ерекшелене қоймаған *-гер/-кер* жұрнағы 90-жылдардан бастап өнімділік таныта бастады. Соңғы 15-20

жылдай уақыт көлемінде бұл жұрнақтың қатысуымен көптеген сөздер туындады. Солардың бірқатары қазіргі қазақ баспасөзінде жиі қолданылып жүр. Жоғарыда біз келтірген мысалдармен қатар, осы жұрнақ арқылы жасалған атаулардың арасында борышкер, дәріскер, зейнеткер, кәсіпкер, талапкер, үлескер, іскер сынды бірнеше сөз сала мамандары да, жалпы жұртшылық та жатсынбай қолданылатын, тілде орныққан атаулар қатарына қосылды. Бұл атаулардың барлығы да (үлескерден басқалары) салалық терминологиялық сөздіктер мен екі тілді аударма сөздіктерде беріліп жүр. Мемтерминком ресми бекіткендері (талапкер, кәсіпкер, зейнеткер) де бар. «Үлескерден» өзгелері 2007 жылы 100 000 (жүз мың) дана таралыммен жарық көрген орфографиялық сөздіктің соңғы басылымына да енген. Кейінгі 1-2 жыл көлемінде ғана пайда болған «үлескер» атауы да қазір жаппай бірізді қолданылып жүр. Бұл атау орыс тіліндегі «дольщиктің» баламасы ретінде бірден жаппай қолданысқа көшкен әрі баспасөзде, электронды ақпарат құралдарында өте жиі кездесетін сөзге айналды [8].

Қорыта келгенде, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде кәсіп атауларын қалыптастырудың негізгі жолдары анықталды. Орыс және ағылшын тілдерінде кәсіптік атаулар, ең алдымен, агентивті жұрнақтар жүйесі арқылы жасалады. Орыс тілінде *-ик, -тель, -ец, -чик, -арь* бұл топтың лексикалық бірліктерінің сөзжасамдық жұрнақтары ретінде пайда болады, қазақ тілінде *-шы, -ші, -қар, -кер, -паз*, ал ағылшын тілінде *-er, -or, -ist, -man* морфемалары өнімді болып табылады.

Зерттеу барысында көргеніміздей, *біраз жұрнақтар көптеген сөздерге талғаусыз жалғанып, олардан қыруар жаңа ұғым тудырады. -шы, -ші жұрнағының жаңа сөздер жасаудағы өнімінің молдығын жоғарыдағы мысалдардан көруге болады.*

Зерттелген тілдерді дамытудың қазіргі кезеңінде орын алған үрдістер көрсеткендей, әртүрлі типтегі сөздер арқылы сөздердің қалыптасуының көптеген мысалдарымен көрсетілгендей, ол ең өнімді және маңызды жол. Жалпы *-гер, -қар, -кер, -паз* жұрнақтарын жалғау арқылы жасалған атаулардың бірқатары қалыптасып үлгергенімен, осы жұрнақтың семантикасына мән бермей, орынсыз жұмсау, мамандыққа, кәсіпке қатысты атауларға талғамсыз жалғай беру орын алып жүр. Ал, орыс тіліндегі *ик, -тель, -ец, -чик, -щик* морфемалары жылдар бойы қалыптасып үлгерген, мамандық мәнді атаулар жетерлік.

Осылайша, ғаламның концептуалды бейнесінің ең негізгі категориясын – кәсіп және мамандық атауларын білдіретін морфемаларды салыстырмалы түрде зерттеу – үш тілге байланысты,

кәсіптік қызметтің субъектісін тілде ұсынудың түрлі ерекшеліктерімен бірге, әр тілдің спецификалық ерекшеліктерін байқауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Балақаев М., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1989. – 255 б.
- 2 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002. – 376 б.
- 3 Жаналина, Л.К. Сопоставительное слово образование русского и казахского языков / Л. К. Жаналина. – Алматы, РИК, 1998. - 234 б.
- 4 Мустаева М.Ш. Словарь морфем казахского и русского языка, – Алматы, «Print-S» 2006. – 352 с.
- 5 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. – Алматы, 1999. – 312 б.
- 6 Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы. – Алматы, 2003. – 283 б.
- 7 Бейсембайқызы З. Сөзжасам пәнін модуль бойынша оқыту. – Алматы, 2000. – 55 б.
- 8 https://el.kz/kz/news/obshchestvo/zhurnaktar_arkili_zhasalghan_koldanistagi_zhana_sozder

Резюме

В статье отмечается важность изучения словообразования и сопоставительное описание словообразования русского, казахского и английского языков.

Resume

The article notes the importance of studying word formation and a comparative description of the word formation of the Russian, Kazakh and English languages.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖУСАН АТАУЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ

Х.К. ЧЕНГЕЛ

доктор PhD, Хаджи Байрам Уәли университеті
Түркия зерттеу орталығының директоры
Түркия

А.Б. ШОРМАҚОВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және
«Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу
институттарының бірлескен білім беру
бағдарламаларының 3-курс докторанты
Қазақстан

Аннотация

Кез келген халықтың ұлттық ерекшелігі әсіресе түр-түс атауларында, сандық символикада, туыстық атауларда, зоонимдер мен фитонимдерде анық көрініс табады. Соның ішінде қазақ халқы үшін өсімдіктердің алатын орны ерекше. Біздің халқымыздың өмірі өсімдіктермен тығыз байланысты, себебі қазақтың тарихи қалыптасқан дәстүрлі шаруашылық – көшпелілікке негізделген мал шаруашылығы екені белгілі. Қазақ тіл білімінде өсімдік лексикасы түрлі аспектіде қарастырылып келеді. Бұл мақалада қазақ даласының символына айналған «Жусан» өсімдігі лингвомәдениеттанымдық аспектіде жан-жақты қарастырылып талданады.

Түйін сөздер: жусан, ұлттық рух, когнитивтік лингвистика, тілдік бейне, танымдық деңгей, концепт.

Бүгінгі қазақ тіл білімінің үлкен жетістігі ұлттық кодты, ұлттық құндылықты басты нысанға айналдыруында. Рух – ұлттық формада өмір сүреді. Егерде ұлттың топырағында туып өссең, оның болмысын қаныңа, жаныңа сіңірсең, тілін меңгерсең, мәдениетін, тарихын, әдет-ғұрпын білсең, сол ұлтқа деген сүйіспеншілік артып, бұл ұлттық рухтың негізгі базасына айналады. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай...» [1] – дейді. Жоғарыда айтқанымыздай, бүгінгі қазақ тіл білімінде ұлттық код

мәселесі антропоэзектік бағытта, соның ішінде лингвомәдениеттаным, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика т.б. салаларда терең, жан-жақты зерттелуде. Адам санасындағы ғаламның тілдік бейнесі табиғаты жағынан әр алуан болып келетін концептілердің көмегімен көрінеді. Олар сөз арқылы таңбаланып, вербалданады. Сондықтан қазіргі таңда концепт ұғымы арқылы ғаламның тілдік бейнесін түсіндіру тіл білімінің өзекті мәселесіне айналды.

«Концепт» терминін тіл аясындағы мәселелерге қатысты пайдалануды өткен ғасырдың бірінші жартысында тұңғыш рет орыс философы С.А. Аскольдов ұсынған. Ол «Концепт и слово» атты еңбегінде концептіні былайша ұғындырады: «...мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [2]. Осымен сабақтастырып, В.З. Демьянков, Ю.С. Степанов ұғым мен концептінің аражігін ажырата қарастырады. Осы тектес концепт туралы пікірлердің ішінен қазіргі кезде көптеген ғалымдар тарапынан қолдау тауып, ғылыми тәжірибеде қолданылып жүрген А. Вежбицкаяның анықтамасы. Ғалым концептіні адамның әлем туралы тиянақталған мәдени түсініктері бейнеленген және атаулары бар ғаламның тілдік бейнесі ретінде таниды [3].

Отандық тіл білімінде концепт ұғымына қатысты мәселелерді Н. Уәлиев, З. Ахметжанова, Ж. Манкеева, Қ. Жаманбаева, Г. Смағұлова, Г. Снасапова, М. Күштаева, С. Жапақов, А. Ислам, Н. Аитова, Ж. Жампейісова, Э. Оразалиева, Г. Мұратова, Б. Тілеубердиев т.б. ғалымдар өз еңбектерінде жан-жақты қарастырады.

Зерттеуші А.И. Карасик концептілерді *когнитивтік* және *мәдени* деп ажыратып, когнитивті концептілерді қоршаған ортадағы шындықты құрылымдап және оны қайта құратын индивидуалды мазмұнды болып келетін ментальды құрылымдар ретінде анықтаса, ал мәдени концептілер сол мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін бекітетін ұжымдық мазмұнды болып келетін ментальды құрылымдар деп түйген. Мазмұндық тұрғыдан концептілерді параметрлік және параметрлік емес ментальды бірліктер деп ажыратады. «Параметрлік концептілерге объектілердің әртүрлі шынайы сипаттамаларын салғастыратын классификациялаушы категория ретінде қызмет ететін концептілер жатады (кеңістік, уақыт, сандар, сапа және т.б.). Параметрлік емес менталды бірліктерге заттық мазмұндағы концептілер жатады. Параметрлік емес концептілер регулятивті (мазмұнында басты орын құндылықтық компонент болатын концептілер, мысалы, бақыт, міндет

және т.б.) және регулятивті емес (әртүрлі сипаттағы синкретті ментальды бірліктер: саяхат, сыйлық және т.б.)» [4, 97 б.].

Ғалымның пікірінше, нақты бір халықтың менталитетінің өзіндік ерекшеліктерін танып-білуде регулятивті концептілердің қосар үлесі зор. Регулятивті концептілер, оларға өзін-өзі ұстауда басты бағдар ретінде сүйеніп маңызды концепт санайтын тілдік тұлғалардың өрісінің қаншалықты, қандай деңгейде болуына байланысты әртүрлі болып келеді. Мәселен, олар әмбебап (ақиқат, жақсылық, сұлулық) болуы мүмкін, сонымен қатар ұлтқа тән – жан, тағдыр, сағыныш сияқты және әлеуметтік тұрғыдан ерекше маңызға ие – ақылдылық, арнамыс тәрізді концептілер болса, барша адамзатқа тән құндылықтардың жеке-авторлық модификацияларын да қамтиды [4, 97 б.]. «Көп өлшемді ментальдық құрылым бола отырып концепт үш маңызды өлшемге, яғни бейнелі (образный), ұғымдық (понятийный) және құндылық (ценностный) өлшемдерге ие» – дей келе, оларды былайша сипаттайды: концептінің *бейнелік жағы* дегеніміз – біздің жадымызда бейнелетін оқиғалардың, құбылыстардың, заттардың, көру, есту, дене арқылы сезіну (тактильдік), дәм, иіс, түйсігі арқылы қабылданатын сипаттамалары, тәжірибелік білімнің релеванттық белгілері. *Ұғымдық жағы* – концептінің тілде бекітілуі, оның белгіленуі, сипатталуы, белгілік құрылымы, дефинициясы, нақты концептінің ешқашан оқшау өмір сүрмейтін концептілер қатарына қатысты салыстырмалық сипаттамасы. Концептінің *құндылық жағы* – бұл психикалық құрылымының жеке адам үшін де, ұжым үшін де маңызды болуы. Құндылық аспектісінде қарастырылатын концептілердің жиынтығы ғаламның құндылық бейнесін жасайды». Яғни концептінің бейнелік көрінісі – объектінің көру, иіскеу, сезіну, және т.б. сипаттамалары сияқты когнитивтік белгілер қатарына ие [4, 97 б.]. Бұл белгілер түйсік арқылы қабылданып, адам және табиғат әлеміндегі басқа объектілерді түсіндіруші рөлінде көрініс табады.

Ұлттық ерекшелік әсіресе түр-түс атауларында, сандық символикада, туыстық атауларда, зоонимдер мен фитонимдерде анық көрініс табады. Соның ішінде қазақ халқы үшін өсімдіктердің алатын орны ерекше. Біздің халқымыздың өмірі өсімдіктермен тығыз байланысты, себебі қазақтың тарихи қалыптасқан дәстүрлі шаруашылық – көшпелілікке негізделген мал шаруашылығы екені белгілі. Қазақ тіл білімінде өсімдік лексикасы түрлі аспектіде қарастырылып келеді. Атап айтқанда, ономазиологиялық және уәжділік аспектісінде И. Ұйықбаев «Народные наименования растений» (1983); қазақ тіліндегі өсімдік атауларының жүйелік

байланысына қатысты Б. Қалиев «Лексико-семантическая и морфологическая структура названий растений в казахском языке» (1996); этнолингвистикалық аспектіде Ш. Сейітова «Өсімдікке байланысты тұрақты тіркестерінің этнолингвистикалық сипаты» (1999); уәжділікке қатысты У.Б. Әділбаева «Қазақ тіліндегі өсімдік атауларының уәжділігі» (2001); ономонологиялық және когнитивтік аспектіде Г.А. Омарбекова «Неміс және қазақ тілдеріндегі фитонимдерді құрылымдық, ономазиологиялық зерттеу» (2004) атты еңбектерін атауға болады. Қазақ тілінде өсімдік атауларын зерттеген ғалым Б. Қалиев өсімдіктер жөнінде былай жазады: «... өсімдіктерсіз өмір жоқ, олар біздің досымыз; тіршілігімізге тірек, өмірімізге нәр, күнделікті тұрмысымызда көрік. Өсімдіктер: кесең – киім, ішең – тамақ, жатсаң – төсек, жазсаң – қағаз». Дәстүрлі мал шаруашылығымен шұғылданған қазақ халқы жер бетіндегі өсімдіктер дүниесін тым ертеден бақылап, зер салып, көңіл қойған. Олардың қайсысы қай малға жұғымды екендігін, қай шөп олар үшін пайдалы, қай шөп зиянды (улы) екендігін ажырата білген және өсімдіктердің түр-түсін саралап, әрқайсысына жеке-жеке ат қойып, айдар таққан [5]. Сондықтан да тілімізде өсімдік атаулары өте көп. Бірақ олардың барлығы дерлік мәдениетке етене сіңіп, танымдық деңгейге көтерілген деп айта алмаймыз. Қазақ тілінде танымдық деңгейге көтерілген: *тобылғы, бетеге, жалбыз, қарағай, емен*, сынды өсімдік атауларының ішінде әсіресе жусанның алатын орны ерекше. Біз бұл мақаламызда қазақ даласының символына айналған «Жусан» өсімдігін лингвомәдениеттанымдық аспектіде қарастырмақшымыз. Себебі жусан – концептілік талдаудағы (лингвомәдени) үш өлшемнің (бейнелілік, ұғымдық, құндылық) үшеуіне де сай келетін, қазақ мәдениетіндегі алатын орны ерекше өсімдік.

Жусан – концептілік деңгейге көтерілген фитоним. *Жусан* – «қазақ даласының», «туған жердің» символы. *Жусан* туралы айтпас бұрын ең алдымен бұл фитонимнің этимологиясына назар аударайық. Б.Қалиев М.Қашқаридің «Диванынан» түркі тілдеріне ортақ 30-дан аса емдік өсімдік атаулары кездесетінін айтады. Олар: иір (*egir*) «аир», андыз (*anduz*) – «девясил», жусан (*jarсан*) – *попынь* [5] т.б. Енді бір болжам жусан сөзінің түбірі жуса – жусау, малдың, қойдың жусауы дегенге келсе, - н – етістік жасайтын көне, мардымсыз жұрнақ болуы әбден ықтимал. Есім негізді етістіктерге өзге сөз таптарынан жасалатын етістіктер жатады, олар арнаулы жұрнақтар арқылы көбінесе зат есімнен, сын есімнен, үстеулерден, еліктеуіш сөздерден, әрідек одағайлардан жасалады. Соның ішінде тек белгілі бір есімдерден, кейбіреулері тек санаулы ғана есімдер мен етістіктерден

туынды етістік жасайтын әрі көне, әрі мардымсыз жұрнақтар бар. Оларға мыналар жатады: ... – ан, -ен, -ын, -ін, -н» [6].

Енді *жусанның* ғылыми анықтамасына назар аударайық: *жусан* – гүлді өсімдіктердің күрделігүлділер тұқымдасына жататын көп жылдық шөптектес өсімдіктер туысының атауы. Дүниежүзінде жусанның 500-ден аса түрі кездеседі, оның 81 түрі еліміздің далалы, шөлейтті және шөлді өңірлерінде өседі. Олардың сабақтарының биіктігі жеке түрлеріне сәйкес 10-60 см, кейде 1, 5-2 метрден асады. Сабақтары көбіне тік, кей түрлерінің сабағы жерге жайылып өседі. Қауырсын пішінді жапырақтары сабақтарына кезектесіп орналасқан және олардың жиектері тілімденіп келеді. Кей түрлерінің жиектері біркелкі тұтас тілімденбеген. Ұсақ гүлдерінің түсі ақшыл, сарғыш. Тамыз-қыркүйек айларының аралығында гүлдейді. Жемісі – тұқымша. Жусан – құнарлы мал азығы, дәрілік, бояғыш, тағамдық, витаминді, эфир майлы өсімдік [7]. Жусанның:

боз жусан – жусан тектес көп жылдық өсімдік;

ақ жусан (зат.бот.) – жусан туысына жататын, мал (қой, ешкі) жейтін көп жылдық шөптесін өсімдік;

арқар жусан (Жамб.: Шу, Мер.; Алм., Жам.) – таудағы жусан түрі. Арқар жусанды арқарлар күзде жейді (Жамб., Шу). Аздап қой мен түйе де жейді (Алм., Жам.);

қой жусан – (Көкш.) ақ жусаннан аласа, мық жусаннан биік түрі;

қаражусан – 1. (Сем., Ұрж.) жусанның аласа түрі. Қаражусан малдың аузына ілінерлік боп, аласа шығады (Сем., Ұрж.). 2. (Монғ.) қысы-жазы көгеріп тұратын жусан түрі;

желбас жусан – (Қост., Жанг.) ұзындау келген боз жусан. Желбас жусанды мал жақсы жейді;

жасыл жусан – (Сем., Мақ.) қара жусаннан биіктеу болып өсетін жусан түрі [8]. Ал ақбас жусан, көкбек жусан деген өсімдік атауларына қатысты ғалым Б.Қалиев: Ақбас жусан, көкбек жусандар жусан түрлері емес, біреуі алабота туысына, біреуі шөптесін өсімдіктер туысына жататын өсімдіктер, сондықтан олар біріктіріліп реестрге шығарылуы керек», - [5] дейді. Демек *ақбас жусан* мен *көкбек жусан* жусан тұқымдасына жатпайды.

Жоғарыда келтірілген ғылыми анықтамадан жусанның көп жылдық шөптектес өсімдік екенін, оның түрлері мен сипаттамасын білдік. Дей тұрғанмен бұл жусанның қазақ мәдениеті мен тұрмысындағы орнын ашып бере алмайды. Сондықтан жусанның халық тұрмысына енген мәдени семантикасын саралап көрелік. Біріншіден, «Қазақ жерінде жусанның көк жусан, бөрте жусан, боз жусан дейтін түрлері қыр-қыраттың төмендеу жерінде өседі. Олардың

ашылығы – бәсеңдеу, сәл тұщылау. Ал арқар жусан, қара жусан деп аталатын жоғарылау беткейде өсетін түрлерінің ашылығы басым. Жусанды жердің осындай ерекшелігін қой жайғанда малшы қауым ескеріп, өріс алмастырып отырады. Ащы-тұщы отқа алма-кезек жайған бұндай қойдың еті майлы, әрі өте дәмді болып келеді». Бұл жусанның қоректік қасиеті. Екінші – мәдени семантикасы: «Жусанның гүлінің кенені өлтіретін қуаты болғандықтан малдың үстіне себеді. Сонымен бірге, малдың ішек құртын түсіреді, қотырын кетіреді, қой жөтелін жазады деп халықтық ветеринарияда, жусанды емдік қасиеті бар өсімдіктердің қатарына жатқызады». Бұл жусанның емдік қасиеті. Жусанды дала. Атырау облысы. Атырау облыстық тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясы мен Атырау облыстық тарих және археология орталығының фотомұрағатынан Қазақ малшылары дала жусанынан құрт-құмырсқа, жылан, қарақұрт, шаян қашық жүреді деп есептеген. Олардың далада түнеуіне тура келгенде жусанды төсегендігі сондықтан. Байырғы дала тұрғындарының түсінігінде жусан көсіліп жатқан кең даланың ажырамас атрибуты болды [9]. «Ермен исі емдеп жазады, жусан исі жұбатады» деп, әсіресе, жанбырдан соң аңқыған жусан исіне көкірегін кере демалып ерекше рақаттанады. Ежелгі ел арасында айтылып жүрген тәмсілдердің бірінде ұзақ сапарға, алыс елге кеткен дала адамының алдымен жусан исін аңсайтыны сөз болады. Жусан исінің адамның бойындағы туған жерге деген сағыныш сезімін қоздыратын қасиеті жөніндегі бір аңыздың сюжеті төмендегідей өрбітіледі:

«Алыс елге кеткен бір жігіт жат жердің, кенішті тұрғындардың тұрмысына қызығып бөтен елде қалып қояды. Сол жердің қызын алып, балалы-шағалы болып, өз елін, ата-анасын, бауырларын ұмыта бастайды. Ары-бері өткен керуендерден әкесі сәлем хат жазып, анасының, іні-қарындастарының сағынып, сарғая күтіп жүргендерін айтып, үйіне қайтуын сұрайды. Неше мәрте сәлем айтқанымен, жігіттің қайта оралар ойы болмайды. Өзінің үйлі-баранды болғанын, жат елге бауыр басқанын, оның үстіне мұндағы баласы мен әйелін қимайтынын айтып, әкесіне сәлем хат жазады. Баласының туған елге қайтпайтынын білген әкесі «Балам, қайда жүрсең де аман бол. Біз сенің есен-саулығыңды тілейміз. Дегенмен туған жеріңді, даланды сағынсаң, сағынышыңды басарсың деп, орамалға бір түп жусан түйіп жіберіп отырмын. Басқа айтарым жоқ» деп, хат жазып, керуен басынан сәлем жолдайды. Даланың аңқыған жусан исі жігіттің туған жерге деген жүрек түбіндегі сағынышын оятып, жан-дүниесін елжіреткен екен. Көзінен алты парам жас парлаған жігіт, ерттеулі атына мініп, ешкімге

қайыр қош деместен жусанды далам қайдасың деп, туған жеріне қарай тартып кеткен екен» [9, 14-15 б.б.].

«Жусан» деген сөзде қазақтың жанын жадыратып, сағыныш, қимастық сезімдеріне бөлейтін ерекше күш бар. Халық үшін жусан – қасиетті өсімдік. Ел азаматтары алыс сапарға аттанғанда бір уыс жусанды өзімен ала кетіп, туған жерге деген сағынышын басады. Жусан туралы айтқанда біздің ойымызға ең алдымен көпшіліктің сүйікті жазушысы Сайын Мұратбековтің шоқтығы биік туындысы «Жусан иісі» оралады.

«Жусан иісі» шығармасында ешқандай басы артық сөз, орынсыз суреттеу жоқ. Оқып отырып, соғыс уақытындағы ауыл өміріне, көңілдері қырық жамау ауыл адамдарының, Аянның ертегісін бірге тыңдап жүрген ауыл балаларының тыныс-тіршілігінен өзінді де тысқары қалдыра алмайсың. Бұл шығарма жанымызға сондай жақын, соншалықты ыстық. Өйткені мұнда ауыл өмірі, туған жер тақырыбы қозғалады. «Жусан» – қазақ даласының символы: Түнде жатарда ағамның пальтосын басыма жастап, көпке дейін иісін иіскеп жатқам. Ағамның иісі сіңіп қапты. Бір түрлі жусанның иісі сияқты *жақсы иіс*. Мен бүйтіп жағасына мұрнымды тығып алдым да ұзақ-ұзақ иіскедім... Әжем ылғи: «ағаңды анау Жусантөбенің үстінде, мал қайырам деп жүргенде, айдалада тапқанмын» дейтін... Менің ағамда жусанның иісі содан қалған... Сөйтіп жатып ұйықтап едім, түсіме кірді... Және бір қызығы – көпшілігіміз ол иісті жусанның – дәл өзіміздің ауылдың іргесіндегі *жусанның* иісіндей дестік. Онан бір кезде Аян:

– Менен де *жусанның* иісі шығып тұрады, ағама тартқанмын.

Міне, иіскеп көріндерші, – деп өз омырауына тұмсығын тықты. Біз дереу кезектесіп оның омырауын иіскеуге кірістік. Өзі айтқаннан ба, әлде шынымен солай ма, әйтеуір, Аянның омырауынан бұрқырап *жусанның* иісі шығып тұрғандай көрінді бізге.

– Рас-ей, *жусанның* иісі шығады.

– *Қандай сүйкімді-ей, жусанның иісі...* – дестік бір ауыздан. Онан соң әрқайсымыз өз омырауымызға тұмсығымызды тығып, өзіміздің иісімізді өзіміз иіскеп, жаңалық ашқандай:

– Әй, менен де *жусанның* иісі шығады-ей.

– Менен де... Міне, иіскеп көрші... тура жаздыгүні Жусандытөбенің иісіндей... – десіп жан-жақтан шулап кеттік» (С.Мұратбеков «Жусан иісі»). Қазақтың әр баласынан *жусанның* иісі шығуы, балалардың *жусанның* ашқылтым иісін әлемдегі ең керемет иіске теңеуі – бұның барлығы қазақ мәдениетіндегі *жусанның* орнын, маңызын білдіреді. *Жусан* ең алдымен, балалық шақтың иісі. Бұл шығарма арқылы *жусанды* былайша тануға болады: *жусан – жақсы*

иіс, сүйкімді иіс, аиқылым иіс, туған жер, сағыныш, қимастық, үміт, ауыл, әр қазақ баласынан, әр қазақтан шығатын иіс.

Жусанның ерекше қасиетін, символдық мәнін көрсететін шығармалардың бірі ақын Темірхан Медетбек «Жусан» өлеңінде:

Тұнып тұр ғой түз деген,

Жусан болып мың аңыз.

Сондықтан да біз деген

Жусан аңқып тұрамыз.

Ойыма ащы мұң салар

Қапаланып тұрсам бір –

Жусан – күй мен *жусан* – ән,

Жусан сөз бен *жусан* – жыр... – десе, Ақын Нұрлан Мәукенұлы:

«Ермен-ай, ермен, ермен шөп,

Аңқиды иісің желмен кеп...

Ерменнің дәмін алғанмын,

Елжіреп жүрек қалғанмын», - деген жыр жолдарын жазады. Жусанды халқымыз *ермен, ермене, дәрмене* деп те атаған. Бұл келтірілген жыр жолдары – *жусанның* көркем сөзбен өрілген суреті. Асқан батырлығымен Мысырды билеген Бейбарыс бабамыз туған елден *жусан* мен *жусан* иісі бұрқыраған қымызды алдырып ішкен деген тарихи деректер де сақталған.

Жусан – өзге фитонимдермен салыстырғанда өрісі кең концепт. Бұл өсімдік бүкіл Қазақстанда өседі. Кез келген ауылда өскен бала оның иісін, түрін танып, есінде сақтайды. Сондықтан да *жусанды* жалпыхалықтық концепті деп айта аламыз.

Адамның белгілі бір қасиетін, мінез-құлқын, белгісін сипаттау тілдік жүйеде және жазушы мен сөйлеуші аталған тілді тұтынушылардың өмір сүру жағдайына, мәдениетіне, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына, дүниетанымы, таным-талғамына, күнделікті тұрмыс пен өмір тәжірибесінде бұрыннан қалыптасқан түрлі зат, құбылыстармен байланыстырылады. Тілімізде «Бетегеден биік, жусаннан аласа» деген мақал бар. «Ұлық болсаң кішік бол» деп қандай лауазымда болса да кара жұрттан бөлектенбеуге, менмендікке бой алдырмауға насихат еткен халқымыз әрдайым бетегеден биік жусаннан аласа орташа, қарапайым жолды қадірлеген, қоңырқай тіршілікті қош көрген. Ханы да, қарашасы да, байы да, кедейі де қарапайым, жұртшылықпен емен-жарқын араласқан. Мейманды күтіп, мұқтаждың қажетін өтеуге тырысқан.

Жоғарыда келтірілген мысалдармен материалдарды талдай отырып, *жусанның* концептілік деңгейге көтерілген фитоним екендігіне көз жеткіздік. Ойымызды нақтылай түсу үшін 2018 жылдың

қаңтар-ақпан айларында, лингвистика мамандығында оқитын 2-курс магистранттарынан, филология факультетінің 4-курс студенттерінен, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкерлерінен, бір сөзбен айтқанда, қазақ тілінде білім алған, қазақ тілді ортада өскен, қазақы тәрбие алған 19-56 жас аралығындағы 50 адамнан, 2-5 минут аралығында қысқаша сауалнама алдық. Сауалнаманың шарты бойынша қатысушы өзінің аты-жөнін көрсетпейді, тек жасын көрсетеді. Сауалнама сұрақтары А.И.Карасиктің лингвомәдени концептіні талдаудағы негізгі үш өлшеміне (бейнелі, ұғымдық, құндылық) орай құрастырылған.

Бірінші сұрақ (ұғымдық) – *Жусан* дегеніміз ...?

Екінші сұрақ (құндылық): Қазақ үшін *жусанның* қандай пайдасы бар?

Үшінші сұрақ (бейнелі) – «*Жусан*» дегенде көз алдыңызға нені елестетесіз?

Нәтижесінде реципиенттердің 20%-ы бұл өсімдікті білгенімен, оны малазықтық жағынан ғана таниды. 35 %-ы құндылығын білетін болса (көпшілігі дәрілік қасиетін көрсетіп, оның көп ауруға ем екендігін айтты), қалған 45 % адам бұл өсімдіктің үш өлшемін, яғни құндылығын, бейнелілігін, ұғымдық жағын да білетін болып шықты. *Жусан* дегенде көп реципиенттер көз алдарына ауылда қалған балалық шағын елестетіп үлгерді. Сауалнама барысында танымдық деңгейдің адамның жас шамасына да байланысты болатынын аңғардық. Адамның жасы ұлғайған сайын, қоршаған ортаға деген көзқарасы біртіндеп өзгеріп, дүниенің бейнесі көз алдында өз құндылығын арттыратынын байқадық.

Жусан заттық ұғымды білдіреді, сондықтан оны ұғымдық концептіге жатқызамыз. Оны көзімізбен көріп, қолымызбен ұстай аламыз. Бұл ұғымдық жағы болса, оның малазықтық, дәрілік қасиеттері *құндылығын* көрсетеді. Ал Қазақ үшін *жусанның бейнелік* жағы – оның балалық шақты, туған ауылды, туған жерді, әдемі қыраттарды көз алдымызға келтіруі. Міне бұл оның ең басты қасиеті. Оны өзге өсімдік атауларынан ерекшелеп тұрған да осы баға жетпес қасиеті.

Сонымен қатар *жусан* өсімдігіне қатысты мақаламызды тағы мынадай мақалдармен толықтыра кетуді жөн санадық. *Жусан* ең алдымен құнарлы шөп (малазықтық). Мал қоректенетін өсімдіктердің құнарлысы мен нәрлісін халқымыз «от» деп атайды. Мысалы, киік оты т.б. «*Жусансыз жерді от деме, көжесіз елді тоқ деме*», – деген халық нақылы соның бұлтартпас айғағы деп атап айтуға болады. Халық ұғымында «қара от» – «жусанды жер» деген мағынаны білдіріп, ондай

жер түйе мен қой үшін өте пайдалы өңір деп есептелінсе, «боз от» – бетегелі, қауданды, қияқты, бидайық өскен жерлерге айтылады. Мұндай жерлер жылқы түлігі үшін өте құнарлы азық болады деп тұжырым жасаған. «*Изен, жусан болмаса шөпте береке болмайды, ауыз бірлік болмаса, көпте береке болмайды*» деген Ескелді би бабамыздың даналық сөздері осының айғағы іспеттес.

Қорыта келе, «Жусан» концептісін құрайтын бірнеше фреймді (құрылымдық элементті) атасақ: *жусан* – Отан, *жусан* – туған жер, *жусан* – балалық шақ, *жусан* – ыстық мекен, *жусан* – сағыныш, *жуса* – қазақ даласы. Жалпыхалықтық концепті деңгейіне көтерілген *жусан* атауы әлі терең зерттеуді, толықтыруды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 12 сәуір, 2017 ж.
- 2 Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово // Русская речь. Новая серия. – Л., 1928. – С.С. 28-44.
- 3 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – 411 с.
- 4 Карасик А.И. Концепты – регулятивы // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей /Отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. М.:МАКС Пресс, 2005. Вып. 30. – 260 с.
- 5 Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 159 б.
- 6 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі, 1974. – Б.53
- 7 Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – Б.85
- 8 Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2005. - Б.45
- 9 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Энциклопедия 3 том. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграциясы, 2017. – 856 б.

Резюме

Национальная идентичность каждой нации особенно проявляется в фитонимах, числовых символах, родственных именах, зоонимах и т.д. В данной статье подробно анализируется фитоним «Жусан», символизирующий казахскую степь в лингвокультурологическом аспекте.

Resume

The national identity of each nation is particularly evident in phytonyms, numeric characters, related names, zoonyms, etc. The authors of this article analyze in detail the phytonim "Zhusan" symbolizing the Kazakh steppe in the linguistic-cultural aspect.

**ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ ТЕРМИНОВ
«ПРОСОДИЯ» И «ИНТОНАЦИЯ»**

Е.Н. НУРАХМЕТОВ

доктор филологических наук, профессор,
академик Академии педагогических наук Казахстана,
Евразийский национальный университет им. Л.Н Гумилева

К.С. КЕНЖИГОЖИНА

докторант кафедры иностранной филологии,
Евразийский национальный университет им. Л.Н Гумилева

Аннотация

Термин «просодия» получил свое распространение в 70-е годы прошлого века в связи с повышением интереса к фразе, тексту. Многие фонетисты употребляют термин «просодия» и «интонация» как синонимы. Терминологическая неясность усугубляется тем, что ученые не единодушны и в определении интонации. Под просодией мы понимаем супрасегментный уровень речи, то есть интонацию и ударение.

Ключевые слова: просодия, интонация, супрасегментный, речь, текст, фраза, сегмент, функция, стиль, жанр.

На протяжении многих лет не утихают дискуссии по определению дефиниции и раскрытию сущности терминов «просодия» и «интонация».

Термин «просодия» неоднозначен. Часть фонетистов употребляет термин «просодия» и «интонация» как синонимы. В то же время термин «интонация» синонимичен во многих работах термину «мелодика речи». Таким образом, может возникнуть серьезное разночтение. Терминологическая неясность усугубляется тем, что фонетисты не единодушны и в определении интонации. Одни ученые включают в интонацию ударение, другие рассматривают его отдельно. «Лингвистический энциклопедический словарь» дает следующее определение интонации: «единство взаимосвязанных компонентов: мелодики, интенсивности, длительности, темпа речи и тембра произнесения» [1, с.197]. Говорится также и о возможности включения паузы в приведенный перечень компонентов. Эта дефиниция дана с точки зрения восприятия.

С точки зрения акустики исследователь имеет дело с изменениями частоты основного тона и обертонов во времени с определенной интенсивностью звукового сигнала и перерывами в звучании. Соотношение акустических характеристик и восприятия речи человеком составляет отдельную проблему, но ясно, что и ударение, и интонация выражаются теми же физическими параметрами. Это дает возможность их объединения в теории и описания этих явлений в их совокупности как просодии или системы супрасегментных средств языка. При этом следует учитывать, что функции звуковых средств, входящих в просодию, могут быть различны.

Термин «просодия» получил свое распространение в 70-е годы XX века в связи с повышением интереса к фразе, тексту [2, с.4].

Под просодией мы понимаем супрасегментный уровень речи, то есть интонацию и ударение [3, с.41].

Отметим, что и термин "интонация" применим к тексту. Особую роль интонация играет в рамках целого текста: различным образом окрашивает тексты разных стилей и жанров, расчленяет текст на смысловые куски, осуществляя вместе с тем межфразовую связь, является активным фактором эмоционально-эстетического воздействия на слушателя. В художественном тексте интонация выполняет изобразительную функцию, рисуя некоторые элементы действительности.

Здесь уже идет речь о текстовых функциях интонации, нас интересуют стилистические функции: 1) оформление стиля и жанра, 2) эмоционально-эстетическое воздействие, 3) изобразительная функция.

Эмоционально-эстетическое воздействие равнозначно импрессивной функции П. Леона (от французского слова *impression* - впечатление) [4, с.185]. Проанализировав интонационные параметры некоторых стилей речи (поэтическая, ораторская, обиходно-разговорная и др.), П.Леон определил звучащий стиль как систему организационных повторяющихся моделей, которые могут воспроизводиться параллельно, в оппозиции, симметрично, асимметрично.

Особое внимание было уделено исследованию ораторского искусства президента Франции Шарля де Голля. В речи президента Ш. де Голля часто наблюдается подчеркивание. Яркий эффект достигается при помощи пауз, которые соединяют разнородные синтаксические группы и разбивают одну слитную синтагму на две. Необычность ритмического рисунка возникает в результате равноударности слогов, включая и нормативно безударные, например, личные местоимения.

Наблюдается параллелизм ритмического рисунка. Стилистический эффект достигается также за счет падения тона в середине фразы (там, где ожидается повышение) и наоборот, т.е. при помощи фонетической метафоры. Долгота пауз увеличивается, т.е. оратор, как актер, "держит паузу".

Фонетический идиолект оратора подчинен определенному социальному заказу и типу речи. Так, предвыборная речь президента Франции Жоржа Помпиду - это не только и не столько изучение личных фонетических параметров президента Жоржа Помпиду, сколько образец односторонней телекоммуникации [5, с.39].

Стилистические функции имеют определенное выражение при помощи просодии текста (т.е. сочетания ударения и интонации). П. Леон дает набор интонационных черт импрессивной функции: сверхвысокий мелодический уровень, имплицитивная интонация, интонационный контраст (отклонение в сторону повышения или понижения тона).

И. Фонадь также определяет просодию как ударение и интонацию. Упомянув, что ударение имеет смысловозначительную и демаркативную функции, т.е. организует речь, разделяя ее на сегменты [6, с.364],

Заметим, что то же самое происходит не только в рамках фразы, но и, как показали наши исследования, в рамках текста.

Ударение, по мнению И. Фонадя, есть дыхательное и артикуляторное усилие говорящего. Это определение было отодвинуто на задний план акустическими исследованиями, однако акустикой не были найдены устойчивые физические характеристики ударения. Поэтому И. Фонадь совершенно справедливо полагает, что ударение следует изучать прежде всего в плане восприятия. Это особенно важно для лингвистики текста, лингвостилистики, литературоведческой стилистики, где акустические характеристики отступают на второй план, а главным является декодирование информации слушающим.

Согласно теории И. Фонадя, выделение слога или слова находится на уровне бессознательного. Автор делает весьма интересное наблюдение о пространственном восприятии интонации. Дело в том, что человеческое ухо ясно различает изменение в частоте основного тона, которое соответствует количеству колебаний голосовых связок в секунду. Вопреки ожиданию, эти изменения частоты или напряжения отражаются в нашем сознании не как таковые, но в форме движения в пространстве. Тон "поднимается", когда колебания связок ускоряются, и "опускается", когда связки расслабляются и их вибрация замедляется. Такая пространственная

интерпретация изменений частоты основного тона распространена во многих языках, что свидетельствует о наличии идеи мелодической лестницы.

Изучив выражение различных эмоций, мы пришли к выводу о том, что при эмоциональных кризисных состояниях доминируют просодические элементы, в то время как грамматические структуры нарушаются, а слово отодвигается на второй план и служит лишь опорой интонации и ритмической схемы.

И. Фонадь обосновывает методы изучения просодий и считает правильным изучать просодию в исполнении, в чтении, т.е. тогда, когда мы имеем дело с сознательным выбором стиля и выражающих его звуковых средств, в то же время в этом случае уровень бессознательного вполне достаточен. Исследования же спонтанных текстов в реальной ситуации сталкиваются со множеством этических и технических сложностей.

Индивид способен варьировать звуковой стиль; стилистическая значимость варианта предопределяет его употребление. Индивид делает сознательный выбор в зависимости от ситуации общения или от содержания текста при его интерпретации. Существуют варианты эмоциональные, профессиональные, социальные, которые приобретают стилистический характер при определенном использовании их в речи.

Лексические и грамматические единицы конкретного языка являются произвольными знаками, т.е. не имеют естественной связи между содержанием и выражением. Мелодические формы не принадлежат к этой категории знаков. Естественная и живая связь характеризует эмотивные интонации; об этом свидетельствует типология: сходство модальных, вопросительных, побудительных и утвердительных интонаций в различных языках. Поэтому интонацию нельзя считать полностью произвольным знаком.

Во многих европейских языках одна и та же мелодическая форма или близкие формы выражают вопросительную и одновременно утвердительную модальность. В то же время различные формы мелодики могут указывать на одну и ту же модальность. Например, мелодика общего вопроса во французском языке.

Интонация может не соответствовать синтаксической структуре, и это также создает стилистический эффект. Так, интонация перечисления там, где его нет с точки зрения содержания, производит впечатление усталости и скуки. Вторичное, имплицитное высказывание оказывается более важным, чем то, что передано словесным рядом.

Наряду с мелодикой, тембром, паузой, длительностью фонетисты традиционно включают ритм в круг просодических компонентов речи. В этом случае ритм должен пониматься в узком смысле, т.е. как некоторая периодичность в речи (чередование гласных и согласных, ударных и безударных слогов и т.п.). Однако ритм как эстетическая и философская категория имеет более широкое толкование - это способ организации пространственно-временного континуума.

В этой связи представляется необходимым уточнить, что ритм все же не является компонентом системы языка и не повторяет иерархии уровней этой системы (фонема, морфема, лексема и т.д.). По нашему мнению, ритм является принадлежностью не единиц языка, а единиц речи (слово, фраза, сверхфразовое единство, текст) и упорядочивает их структуру с целью оптимизации восприятия.

Действительно, сегменты текста организованы способом включения, и ритм - это способ превращения хаоса в порядок. Наиболее ярко ритм выступает в поэтическом тексте (стих, заговор, обряд, ритмическая проза и т.д.), менее ярко - в научном и обиходно-разговорном стиле. На основании речевых сегментов можно построить ритмические схемы.

А.М. Антипова права в том, что ритм может как бы манипулировать с различными компонентами (регулярная повторяемость звука, звукосочетания, мелодического подъема, интенсивности произнесения, регулярная смена тембра), но думается, что эти компоненты нельзя включать в ритмическую систему как таковую [7, с.119]. Мы придерживаемся той точки зрения, что существуют различные элементы языка, периодическое повторение которых в тексте создает его ритм.

Цельность текста во многом определяется его ритмической организацией. Это организация формы (просодической) и содержания (семантическая сторона). Первая выражается в распределении ритмических схем в тексте, вторая - в распределении изотопий [8, с.73].

Итак, просодические средства организуют речь, повышают эффективность звукового кода, передают эмоциональные состояния, авторскую оценку. Их повторение создает звуковой стиль и способствует осуществлению эстетического воздействия на слушающего.

Особое место занимает ударение: именно через него определяется ритм и именно в ударении реализуется совокупность просодических параметров (высота тона, интенсивность, длительность). Ударение есть просодическая характеристика слова, в слове существует одновременно безударность и ударность. Сущность

ударения состоит в линейной организации высказывания, его частей (ритмических групп, синтагм) и целого текста.

Ударение – это квантование текста на некоторые предельные коммуникативные единицы, как утверждает В.Б. Касевич и др. [9, с.141].

Функция квантования предполагает выделение одного из сегментов, что, в свою очередь, ведет к ослаблению остальных слогов. Это и создает *просодический контраст*. Последний необязательно сопровождается максимализацией просодических параметров, возможен и спад тона, то есть уменьшение тональных характеристик на ударном слоге.

Особое внимание в теории интонации уделяется паузам, которые возникают в речи далеко не случайным образом. Паузы различной длины могут изменить смысл последующего высказывания, создают психологическое напряжение.

Как показывают наши эксперименты, паузы в прочтении текста имеют разнообразные функции. Наиболее длинные паузы подчеркивают и обрамляют ключевые слова или фразы текста, указывают на смену временного плана. Паузы осуществляют демаркативную функцию, показывают на ослабление смысловых связей. Согласно экспериментам, краткие паузы соотносятся с эмоциональным наполнением текста. Это сильное выразительное и изобразительное просодическое средство, действующее наравне с мелодикой и ударением, а также изменением темпоритма.

Как пишет И. Фонадь, паузы показывают поворотные моменты текста. Он утверждает, что в драматическом произведении и при чтении поэтических текстов существует особая стратегия расстановки пауз. Он полагает, что в поэзии происходит борьба паузы со словом, что создает драматическое напряжение.

По сравнению с лекцией чтение характеризуется значительным удлинением ритмических групп, которые обычно совпадают с синтактико-семантическими единицами текста. Что же касается количества слогов в единицу времени (темп), то в чтении оно выше. В. Люкси полагает, что именно чтение представляет собой просодическую норму речи. Его заключение свидетельствует о важности обучения чтению при усвоении иностранного языка [10, с.41].

Стиль диалога просодически характеризуется отсутствием стабильности, индивидуальной вариативностью, частыми паузами. Наблюдается ускорение темпа в долгих ритмических группах и замедление в коротких, что позволяет говорить о изохронизме

ритмических групп во французском диалоге. Распределение пауз также носит ритмический характер, что свидетельствует о степени владения индивидом механизма вербализации.

При восприятии текста индивид прогнозирует появление ударения, так как находится во власти заданной текстом ритмической структуры и сосредотачивает заранее внимание на сегменте — носителе ударения. По нашему мнению, не сами ударения, но те единицы, которые несут ударение, являются важными для восприятия.

Функции ударения в тексте различны. Различают словесное, ритмическое, синтагматическое, фразовое ударение, которые соответственно действуют на разных сегментах и образуют иерархическую систему ударений в тексте.

Фразовое ударение квантует текст на высказывания, синтагматическое - на синтагмы, словесное - на слова или фонетические слова, ритмическое - на ритмические группы.

Просодическая выделенность, связанная с усилением, подчеркиванием, передачей смысла высказывания в последнее время получила название «акцентное выделение» (АВ) - термин Т.М. Николаевой [11, с.70].

Список литературы

- 1 Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1990.-685 с.
- 2 Барышникова К.К. Уровни анализа просодии и ее функции// Сб.: "Экспериментальная фонетика"-Минск, Минский ГПИИЯ,1975. -С.4.
- 3 Нурахметов Е. Супraseгментная фоностистика. Астана, изд.«Елорда», 2007. -С.41.
- 4 Léon P.R. Essais de phonostylistique.-Montréal: Didier, 1971. -185p.
- 5 Duez D. Etude du débit et des pauses d'un discours politique //Bulletin de l'Institut de Phonétique de Grenoble.-1976. -P.39.
- 6 Fonagy I. Le statut de la phonostylistique //Phonetica. -1977. -P.1-18.
- 7 Антипова А.М. Ритмическая система английской речи.-М.: Высшая школа, 1984.-119 с.
- 8 Romportl M. Synonymy and homonymy // Studies in Pronetics.-Academia,Prague, 1973. - P. 127.
- 9 Касевич В.Б., Шабельникова Е.М., Рыбин В.В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. - 246с.
- 10 Lucci V. Etude phonostylistique du rythme et de la variabilité de la longueur en français parlé et français lu. II Bulletin de l Institut de Phonétique de Grenoble.-1973,-Vol. 11 .-P.139-181.
- 11 Николаева Т. М. Семантика акцентного выделения.- М.: изд.Наука, 1982.-104с.

Түйін

Көп жылдардан бері екі термин синоним сөз ретінде ғылымда қатар қолданылады. Кейбір зерттеушілер екпінді интонация құрамында қарастырады.

Ондай жағдайда ол сөз әуенімен сәйкестенеді. Просодия сөздің көп дейгейлі бөлшектер (супрасегмент) құрамын зерттейді, демек интонация мен екпін және сөздің маңызды фонетикалық элементтерін қарастырады.

Resume

Some phoneticians use the term «prosody» and «intonation» as synonymous terms. At the same time the term «intonation» is synonymous to the term «melody of speech». Thus, some misunderstanding in using terms can appear. There is no one definition for this term among phoneticians. Some scientists include stress in intonation, others observe it separately.

ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ЖАНРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қ.М. БАЙТАНАСОВА

филология ғылымдарының кандидаты, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Н.Қ. БӘШПРОВ

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының
2-курс магистранты, № 68 мектеп-гимназия мұғалімі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Адамзаттың даму процесімен бірге дамып, жетіліп келе жатқан адамдардың қарым-қатынас әрекеттері тек ауызша ғана емес, жазбаша да заман талабына сай қарым-қатынас жолдары арқылы жүзеге асады. Қарым-қатынас әрекеттерінің бірі – хат жазу дәстүрі. Хат жазу ертеден бүгінгі таңға дейін әлеуметтік жағынан алғанда мәдени және тарихи мәні зор жанрдың, жазба тілдің ежелгі формаларының бірі болып табылады.

Түйін сөздер: эпистолярлық жанр, әдеби ескерткіштер, хат, жазу дәстүрлері, эпистолярлық әдебиет, ашық хат, памфлеттер.

Қазіргі әдебиетте хат мәтіндері зерттеуді қажет ететін тақырыптардың қатарына жататын тың және көкейкесті мәселелердің бірі болып отыр. Қазақ халқының біртуар азаматтары мен қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылардың хаттарын, қолжазбаларын зерттеп тану, стилін, мәтін құрылымын көркемдік тұрғыдан қарастыру, ерекшеліктерін зерттеу – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Яғни мұндай ұлттық құндылықтарды зерттеудің, бүгінгі таңдағы көзқараспен алып, бағалаудың, саралаудың, талдаудың мәні зор.

Бүгінгі таңдағы эпистолярлық жанр әдебиет тарихында бірден пайда бола қойған жоқ. Эпистолярлық жанрдың тууының өзі көне дәуірлердегі адамдардың бір-бірімен ақпарат алмасуынан бастау алады. Сонау ерте замандарда адамдар арасында ақпараттық қажеттілік пайда болды. Бір адам екінші адамға, бір адамдардың тобы екінші адамдар тобына өз ойларын жеткізгісі келді. Бұл алғашқы қауымдық құрылыс кезіндегі тілдің пайда болуымен тікелей байланысты еді. Сөйтіп адамдар санасындағы идеялар, көзқарастар мен ойлар тіл арқылы басқаларға таралып, іс жүзіне аса бастады.

Адамзат қоғамында қарым-қатынас құралы тілдің пайда болуы – хат жазуға дейінгі алғашқы құбылыстардың бірі еді. Сонау көне замандардан бастап қазірге дейінгі адам ақыл-ойының маржандары сөз арқылы бізге жеткен болатын. Бір адам екінші адаммен тілдесіп, бір адамдардың тобы екінші адамдар тобына өз ойларымен бөлісу арқылы жеткізген. Әр қилы замандағы оқиғалар мен өмірде болып жатқан құбылыстарды, тіршіліктің алуан түрлі түсті бояулары мен тарихи ақпараттарын келер ұрпаққа жеткізетін де сол өлмейтін сөз бен тіл.

Эпистолярлық жанрдың шығу тарихына үңілетін болсақ, эпистолярлық әдебиет, эпистолиграфия (грек. *epistole* – жолдау, хат) – хат түрінде жазылған шығарма [1, 34 б.]. Эпистолярлық әдебиетке ірі қоғам қайраткерлерінің өзара жазысқан, тарихи мәні бар, әдеби мұраға айналған хаттары жатады. Эпистолярлық әдебиет жанр ретінде көне дәуірден басталады. Хат мәтіні замандар бойы қалыптасып, тұрақты нормаға түсіп, ішкі даму процесі негізінде сыртқы қоғамдық-элеуметтік өзгерістерге лайық икемделіп дамып отырды.

Н.И. Гайнуллина эпистолярлық жанрдың даму тарихында құрылысы жағынан, жазылу мәнері, талаптары жағынан т.б. өзгеріске түскендігі жайлы ғылыми еңбегінде талдап береді: «В исторической перспективе эпистолярный жанр претерпел существенные изменения на всех уровнях структурном, содержательном, экспрессивно-эмоциональном, функциональном.

В этой парадигме не менее существенные изменения находим в нем и на уровне наименования. И здесь частное письмо не оказалось статичным и неизменным, а меняло или расширяло круг своего наименования в зависимости от внешних обстоятельств и места, которое занимал данный жанр в целом в системе функциональных жанров в разные периоды истории русского литературного языка» [2, 426 б].

Даму сатысының алғашқы кезеңдеріндегі хат жазудың ең негізгі материалы ретінде пайдаланылған папирус біздің жыл санауымызға дейінгі үшінші мыңжылдықтан басталып өз мәнін біздің дәуірімізге дейінгі IV жүзжылдықтың классикалық және эллиникалық кезеңдеріне дейін сақталғанын «Кітаптың шығу тарихына» байланысты зерттеу жұмыстарынан көреміз.

«Хат» көне уақыттардан бері Грек, әсіресе Рим әдебиеттерінен бастау алады. Цицерон, Гораций, Сенека, кіші Плиний хаттары (өлең жолдаулары) – ерте эпистолярлық әдебиеттің үлгілері болып саналатындығы белгілі.

Мысалы, әлемдегі эпистолярлық жанр сипатын танытатын, құнды жазбалар сырына үңілсек, хат мәтінінің тарихи даму жолын аңғаруға болады.

«Цицерон хаттары сақталған, хаттарында қоғамдық мәселелерді талқылайды. Ол «ашық хаттар» – хат түріндегі публицистиканың қайнар бастауы. Кіші Плиний, керісінше өз хаттарына жеке мән береді, күнделікті өмірдегі қызық құмар эпизодтар, өзі туралы мәліметтер, кез келген оқиғалар туралы жазады, бірақ Плинийдің хаттары көбінесе «хат» сияқты шығарылған әдебиеттік миниатюралар түрінде жазылған. Хат жазу үшін өсімдіктің талшығының өзекшесі қолданылды. Өзекшелер жұқа кесіктерге бөлініп, қатты тақтаға салынып бір-біріне желімделді. Осылайша жұқа ұзынша келген орамдардың ішкі жағы хат жазу құралына айналды. Плинийдің айтуы бойынша, орамдар жиырмадан аспайтын парақтардан тұрды. Папирус дайындау Грецияда, Арабияда пайда бола бастады. Гректер папирусты біздің дәуірімізге дейінгі X ғасырдан бастап пайдаланған, VII ғасырда папирус орамдары кітап дайындау, жазу, сызудың негізгі материалына айналды. Папирустың ең көп көлемі 1877 жылы фаюмадағы ежелгі Арсинада және Ашмунинада табылған.

Ал Арабияда бүкіл әлемдік кітапханалар мен музейлерде сақталған араб папирустарының жиынтығы және қамту кезеңі 700 жылға жуық. Әлем бойынша бұл жиынтық Орта ғасырлардағы араб тарихын зерттеу жұмыстарындағы атқаратын рөлі мен маңызы ерекше [2, 112-б].

Антикалық дәуір әдебиетіндегі мәліметтер сол кездің өзінде хат жазу этикеті болғанын көрсетеді. Мысалы: сол дәуірдегі хаттарда алдымен жіберушінің аты, одан кейін алушының аты, амандасу формалары мен түрлі тілек мәнінде жұмсалатын сөздерден кейін барып хат мәтіні жазылатын болған.

XVIII ғ. еуропалықтар хатты кеңінен жаза бастады; көп елдерде пошталық байланыс тәртіпке келді, хат жалпыға қолайлы ақпарат құралына, сондай-ақ бос уақытты өткізудің құралына айналды. «Хат мәнеріндегі роман» – психологиялық және әлеуметтік роман реализмінің даму жолында маңызды роль атқарды. Бірақ XIX ғ. роман тарихи хабарлау, жанұялы хроника негізінде дамиды, А.С.Пушкиннің «Роман в письмах» (1829), Ф.М.Достоевскийдің «Бедные люди» (1845) – дәуірдің ақырғы романдары.

Хат – публицистикалық және іс қағаздар прозасы үшін, шағын әңгіме түрінде баяндалатын үлгілер үшін маңызды. Сонымен қатар, тұрмыстық және әдеби эпистолярлық прозаның тіл ресурстарын

әзірлеуде маңызы зор. Ағарту дәуірінде хат ең маңызды жанрға айналып, «тәрбиелеу» мақсатында пайдаланылды.

Эпистолярлық әдебиет сол негізгі екі бағыт бойынша дамиды: «ашық хаттар» – памфлеттер және «новелла-хаттар», тұрмыстық хаттар мен сыр ашу хаттары.

Хаттың даму сатысына тікелей байланысты түрлеріне назар аударсақ, инициативтік хат сол кезеңдегі жеке хаттың үлгісі ретінде бірқатар жағдайлар мен себептермен айқындалады. Сол себептерге байланысты инициативтік хаттың ішінде мынадай түрлерін бөлуге болады:

Мысалы, Қайыпхан елшілерінің Ресеймен тату тұру тілегі туралы мәлімдемесі:

а) императивті-түрткі хаттар, олардың негізінде бұйрықтар, өтініштер жатады. Кіші жүз ханы Әбілхайырдың өзінің қол астындағы адамдарымен бірге Ресей бодандығына алуды сұрап әйел патша Анна Ионновнаға жазған хаты т.б. Бұл хаттарда тұрақты эпитеттер қолданылады, биік, зор, асқар, жоғары деген ұғымды беретін ғали сөзі жиі жұмсалған. Ғали хазіреттеріңіз – ұлы мәртебелілігіңіз т.б. Бір нәрсені сұрай, өтіне жазылған хаттар ғарыз, ғарыз наме, ғарыз ахуал, ғарыз хал деп беріліп отыратын болған.

б) Ақпараттық-инициативтік хат, оқиға, факті, іс туралы хабарлайды; хат алушыны хабардар ету, немесе хат алушыға коммуникативтік актінің екі мүшесіне маңызды ақпарат жіберу.

в) Қайталау-инициативтік хаттар хат жазушымен хат алушыға бір рет айтылған, бірақ белгісіз себептер бойынша хат жіберушінің бұйрық, өтініштері хат алушымен орындалмаған. Ондай хаттың лингвистикалық белгілері болып табылатын формула: бұрын + жазғам. Қайталау-инициативтік хаттың экспликациясын оларда кездесетін формулалар күшейтеді – растаймын, сондай-ақ хат жазушы өзінің хат алушысына хатты бірнеше рет жазғаны және оларға жауап алмағаны туралы хабарлайтын.

г) Орталанған-инициативтік хаттар, сол хаттарға себеп болған «эпистолярлық емес», қосымша көздер:

Жауап хаттары. Олардың жазылу себебі бір – алынған хатқа жауап беру немесе хабар беру. Бұл хаттарда: Сіздің хатыңыз, менің хатым, Сізден алынған хат, мен алған хат және т.б. сөздер жиі қолданылады.

Қызметтік хат жазу мәдениетінде әлі этикет формаларын қолдану, дұрыс қолдану бірден қалыптаса қойған жоқ. Мысалы: ресми қарым-қатынас барысында жазылған түрлі хаттарда дер кезінде жауап қайтарғаны үшін немесе дер кезінде шара қолданғаны үшін, мекемеде

орын алған келеңсіз жағдайдан шығуға көмек көрсеткені үшін бір-екі ауыз рахмет айту дәстүрі қалыптаса қойған жоқ. Қызметтік хаттар қаншама бейтарап тонмен, ресми түрде жазылса да қарым-қатынасты реттеу, сақтау үшін қысқа, нұсқа, жылы реңкті тілдік этикет формаларын қолдану басымдау болып келеді. Қызметтік хаттардың құрылымы ғалым Л. Дүйсембекованың еңбегінде талданады және олардың төмендегідей сипаттары анықталған: тақырыбы, датасы, адресаттың аты-жөні, кіріспе сөз, хаттың мазмұны, негізгі мәтін, хат соңындағы сыпайыгершілік лексемалардың сақталуы т.б. [3, 125 б].

XVIII ғасырда қазақ даласында қолданылған ресми хаттарда түрлі дәрежедегі лауазымды адамдарды, әкімдерді дәріптейтін тұрақты эпитеттердің қолданылуы шартты және эпитеттерді қолдану сол кезеңдегі ресми хаттар тіліне тән. Мысалы: 1694 жылы қазан айында қазақ ханы Тәукенің Ресеймен достық қарым-қатынастарды жаңғырту туралы және Тобольскіде ұсталған Келдей мырзаны Қазақстанға жіберу туралы өтініп І Петрға жазған хатында: «...Асқан мәртебелі тақ иесі және аса жоғары мәртебелі әрі ұлы өкіл және ие әрі құдіреті күшті ұлы ақ патшаға» немесе осы хаттағы «...Барынша басымды иіп тағзым етемін, ал Сіздің аса қасиетті ұлы мәртебеңіздің қайырымдылығына тағзым еткеннен кейін мынаны хабарлағым келеді» деген дәріптеу эпитеттерін көреміз [4, 23 б].

Бұрынғы қазақ қоғамында элеуметтік жікті саралап көрсетудің өзіндік жүйесі болған. Мысалы: ханның әйелін – ханым, қызын – ханша, ұлын – ханзада, бидің әйелін – бекбике, қызын – бикеш, баласын – шора деген сөздер арқылы, қазіргі таңда қаратпа ретінде, лауазымын, түрлі атақ, дәрежесін эпитет түрінде айту мысалы, «жолдас», «мырза», «ханым» сөздері қазіргі тіл этикетінде қолданыс тауып отыр.

Сонымен, эпистолярлық стиль өзіндік ерекше табиғаты бар стиль болып табылады. Орыс тіл білімінде эпистолярлық жанр ретінде алынып зерттеледі.

Әр кезеңдерде жазылған хаттардың өзіндік дараландыратын ерекшеліктері бар. Ғалым Н.И. Гайнуллина эпистолярлық жанрдың әр кезеңге тән табиғатын қоғаммен тығыз байланысты қарайды. Элеуметтік жағдай, қоғамдағы өзгерістердің эпистолярлық жанрға, эпистолярлық жазбалардың әдебиеттің дамуына ықпал еткендігі жайлы айтады. Мысалы, «Эволюция эпистолярного жанра непосредственно связана с групповой дифференциацией общества, его сословным делением и общественно-политическими установками пишущего. И не последнее место в этом наборе причин занимает отдельная языковая личность, ее жизненная и общественная позиция,

ее влияния на общий ход развития не только в обществе, но и в языке в целом» [2, 428 б].

Қазіргі эпистолярлық жанр үлгілерімен өткен ғасырлардағы қазақ эпистолярлық жанрының сипатын танытатын құнды жазбалар арасында байланыс бар. Ол жазылу мәнерінен байқалады. Мысалы, қазіргі хаттар да амандық-саулық сұраудан құрметтеуші, сыпайыгершілік басталады, хат соңында сәлем жолданады.

Біздің жазба мәдениетіміздің құнды да, қомақты саласы болып табылатын эпистолярлық жанр – дамыған жанр. Хат түрі сан алуан, олардың мәтіндері, стильдік ерекшеліктері де әртүрлі. Солардың ішінде еліміздің, жеріміздің әлеуметтік-саяси, экономикалық жағдайына байланысты кешегі ел билеген хан, сұлтан болған ата-бабаларымыздан қалған әртүрлі тарих тереңінен сыр шертетін хаттары, ұлы ағартушыларымыздың, соның ішінде Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин секілді дараларымыздың, қазақ әдебиетінде өзіндік із қалдырған Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов, Ғабиден Мұстафин жазушыларымыздың хаттары, кешегі сұрапыл жылдардағы хаттар, бүгінгі хаттар бәрі-бәрі – зерттеуге сұранып тұрған бағалы да құнды дүниелер. Бұл дүниелерді талдау, оларды жан-жақты зерттеу жұмыстарын жүргізу эпистолярлық жанрдың сипатын тануға мүмкіндік береді. Қазақтың хан, сұлтан, старшындарының орыс империясының әкімшілік орындарына жазған хаттары мен белгілі қоғам қайраткерлері, ақын-жазушы, оқыған азаматтарының әлеуметтік мәні бар хаттарының тілі өзіндік ерекшеліктері көп. Хат мәтіндегі фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік ерекшелігін талдау арқылы хат мәтінінің табиғатын, сол кезеңдегі эпистолярлық стильді тануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Нысанбаев Ә. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 1998, X том. - 56 б.
- 2 Гайнуллина. Н. Эпистолярное наследие Петра великого в истории русского литературного языка. Дисс. док. фил. наук. – Алматы, 1996. – 494 с.
- 3 Дүйсембекова Л. Іс қағаздарын қазақша жүргізу. – Алматы, 2000. – 205 б.
- 4 Ешекеева Г. Хат мәтіні // Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы, 2007. - № 8. – Б.73
- 5 Балақаев М., Томанов М., Манасбаев Б., Жанпейісов Е. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 2005. – 254 б.
- 6 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 2004. – 282 б.

Резюме

Развиваясь в общем русле человеческого развития, развиваются и процессы общения современных людей, реализуясь, в соответствии с требованием времени, не только устно, но и письменно. Одним из способов общения является традиция

письма. С точки зрения социального значения, традиция письма с раннего периода до современных дней является важнейшей культурно-исторической формой общения.

Resume

Refining in the general course of human development, the processes of communication of modern people are developing, being realized, in accordance with the demand of time, not only verbally, but also in writing. One of the ways to communicate is the tradition of writing. From the point of view of social significance, the tradition of writing from the early period to the present day is the most important cultural and historical form of communication.

ЗАМАНАУИ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Қ.Т. МҰХАМАДИ

филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор
Сулейман Демирель атындағы университет

Г.С. САНСЫЗБАЕВА

«Тілдік білім беру» кафедрасының 2-курс магистранты
Сулейман Демирель атындағы университет

Аннотация

Мақалада бүгінгі ақпараттық қоғамда оқушылардың оқуға деген қызығушылығын, ынтасын арттыруда, білімін жетілдіріп, оқу сапасын жоғарлатуда жаңа технологиялардың, соның ішінде ақпараттық технологиялардың қызметі мен маңызы туралы баяндалады.

Түйін сөздер: педагогикалық технологиялар, ақпараттық технологиялар, бағдарламалық құралдар, техникалық құралдар, білім жүйесі.

XXI ғасыр – бәсекенің ғасыры. Қай елдің ғылымы, білім және мәдениеті күшті дамыған болса, сол елдің жағдайы жақсы, болашағы айқын. Осы кезде бізге туып отырған мүмкіншіліктерді тиімді пайдалану керектігін Елбасымыз үнемі халыққа арнаған жолдауында баса айтып келеді. «...Халықаралық тәжірибеге сүйеніп, жақсы технологияларды әкелу» [1] деген ұстанымы мемлекеттік тілді дамыту бағытында бар мүмкіндіктерді пайдалана отырып, жаңа технологияларды тиімді қолданып, білім алушыға нәтижелі жеткізе білуді талап етеді.

Қазақстан Республикасының білім беруді 2020 жылға дейін дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында ақпараттық және коммуникациялық технологияны білім беру жүйесін жеделдетіп дамытуға қолдану негізгі міндеттердің бірі ретінде көрсетілген. Ғылым мен техниканың жедел қарқынмен дамуы жылдан-жылға оқыту технологияларының жаңа, озық түрлерін ұсынуда. Жаңа педагогикалық технология баланың жетіліп, тұлға ретінде дамуы үшін маңызы зор [2].

Технология дегеніміз – материалды өңдеу үрдістерінің жиынтығы немесе материалды өңдеу тәсілдері туралы білім

жиынтығы. Мағынасы бойынша технология дегеніміз – түрлендіруді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тәсіл. Бұл бізге «технология» түсінігін тек өндірісте ғана емес, сонымен қоса басқа салаларда да, соның ішінде білім беру жүйесінде де пайдалануға мүмкіндік береді. Оқыту теориясында «технология» ұғымының үш жүзге тарта анықтамасы бар екенін айтып өткен жөн. Жаңа технологиялардың, ақпараттық технологиялардың арқасында білім алушыға тек дәстүрлі ақпарат көздерімен ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі емес ақпарат көздері арқылы да жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

«Ақпараттық технология» деген терминді В. Глушков енгізді. Ол оған былай анықтама береді: «Ақпараттық технология дегеніміз – ақпаратты өңдеумен байланысты үрдістер». В.Апатова В.Глушковтың берген анықтамасын жоққа шығармай, оны нақтылай түседі: «Ақпараттық технология дегеніміз – ақпаратты өңдеу үрдісі арқылы жүзеге асатын құралдар мен әдістер жиынтығы» [3]. Д. Матрос «жаңа ақпараттық технология» ұғымын қарастыра отырып, кез келген әдістер немесе педагогикалық технологиялар ақпаратты тәлімгерлер, оқушылар меңгеру үшін қалай өңдеу және жеткізу керектігін суреттейді, яғни, оның анықтамасы бойынша, кез келген педагогикалық технология дегеніміз – бұл ақпараттық технология.

Ақпараттық технологиялар – адамдардың білімін және олардың техникалық және әлеуметтік процестерді басқару мүмкіндіктерін жетілдіретін ақпараттарды сақтау, өңдеу, жіберу және көрсету құралы және әдіс-тәсілдер тұтастығы. «Ақпараттық» ұғымы өзіне компьютерлік те, телекоммуникациялық та құралдарды қамтиды.

Ақпараттық технологиялардың құралдарына микропроцессорлық техниканың негізінде жұмыс жасайтын және телекоммуникация арқылы ақпарат алмасудың бүгінгі құралдары мен жүйесін, аудио және видеотехникаларды т.б. ақпараттарды жинақтау, өндіру, сақтау, жөндеу, жіберу операцияларын жүргізетін бағдарламалық-аппараттық құралдарды жатқызамыз. Компьютерлік желілерді, интернет жүйесін, электрондық оқулықтарды, мультимедиялық технологияларды, қашықтан оқыту технологиясын пайдалану оқу орындарында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар кеңістігін құруға жағдай жасайды.

Оқытудың ақпараттық технологиясы – бұл ақпаратпен жұмыс жасау үшін арнайы тәсілдер, педагогикалық технологиялар, бағдарламалық және техникалық құралдар (кино, аудио және видеокұралдар, компьютерлер, телекоммуникациялық желілер).

«Оқытудың ақпараттық технологиясы – білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау, білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу-

тәрбие үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін ақпараттық технологияның қосымшасы деп түсіну керек» [4]. Бұл технологияны пайдаланудың тиімді тұстары мыналар:

1. Оқушының пәнге деген жеке қызығушылығын оятады;
2. Танымдық қабілеттілігін қалыптастырады;
3. Әлеуметтік-мәдени тәрбие қалыптастырады;
4. Оқушыны шығармашылық жұмысқа баулиды;
5. Оқытушының уақытын үнемдейді;
6. Қосымша мәліметтер береді;
7. Оқушыларға сенімділік білдіріледі;
8. Талантты, қабілетті балалар өздерінің қабілеті мен икемділігін одан әрі бекіте түседі, әлсіздер оқуға ниет білдіріп, өзіне деген сенімсіздіктен арылады.

9. Білім дәрежесі бірдей оқу топтарында оқу жеңілдейді.

Білім беру саласында түрлі технологиялар еніп жатыр, бірақ олардың ішінен қажеттісін таңдап, сабақтың әр кезеңінде тиімді қолдану басты талап. Мәселе технологияларды кеңінен пайдалану емес, мәселе – тұлғаны нәтижеге бағыттай білім беруде. Қазіргі таңда айтар болсақ, көрнекілік әдісі мен техникалық құралдарды қолдану әдісін ақпараттық-коммуникативтік технологияның бір өзі атқарады. «Қазіргі заманның ақпараттық технологиясы оқу үдерісінде білім сапасын арттыра ала ма?» деген сұраққа жауап беріп көрейікші. Ол үшін оқушыларды даярлауға төменгідей жұмыстар атқаруымыз қажет:

1. Оқушыларды ақпаратты қоғам жағдайында оқып, білім алуға, өмір сүруге бейімдеу.

2. Жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологияға бейімделген білім саласын білім жүйесімен байланыстыру.

3. Білім берудің иллюстративтік түсіндірмелі жүйесінен дамыта оқыту жүйесіне және оқыту үрдісіне оқушы шығармашылығына негізделген оқыту әдістерін пайдалануға түбегейлі көшу.

Ақпараттық технологияны қолдану арқылы оқушылардың білімдерін арттырып, шығармашылығын дамыта аламыз:

Ақпараттық технология – ақпараттарды жинау, сақтау және өңдеу үшін бір технологиялық тізбекте біріктірілген әдістер мен өндірістік және бағдарламалық-технологиялық құралдардың жиынтығы, бүгінгі таңда сабақ барысында ақпараттық технологияларды кеңінен қолданамыз. Шәкірт жақсы оқу үшін, оның оқуға деген ынтасы және қызығушылығы зор болуы керек. Жігерлі, әр нәрсені үнемі білгісі келетін, табандылығын, шыдамдылығын көрсеткен адам ғана дiттеген мақсатына жете алады. Оқушының сабаққа қызығуы мұғалімнің іс-әрекетінің жемісі болса, мұғалімнің іс-әрекеті осы жаңа технологияларды қолданып, тиімді пайдалана алуынан көрінеді.

Педагогикалық технологияны тек қана техникалық оқу құралдарын дамыту немесе компьютерлендіру емес, жоғарғы нәтижеге бағытталған біртұтас өзара байланысты әдістер, тәсілдер мазмұнының жиынтығы деп қарастыруға болады. Білім беру саласының қызметкерлеріне қойылатын негізгі талаптардың бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру, қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру [5].

Сонымен қатар оқу жоспарының жылжымалы бөлігі есебінен элективтік қолданбалы курстарды өткізу және сыныптан тыс жұмыстарды жүргізу ұсынылады.

Сабақтан тыс жұмыстар:

- зерттеу жобаларын дайындау және қорғау;
- олимпиадалар, конкурстар, тақырыптық кештер;
- таңдау бойынша элективтік курстар;
- онлайн режиміндегі конференциялар мен қашықтан жүргізілетін сабақтар, білім байқаулары;

– ақпараттық-коммуникативтік технологиялар ғылым мен өндіріс нысандарына таным-жорықтар түрінде.

Ақпараттық технологиялар арқылы оқытудың мынадай артықшылықтары да бар:

1. Кітаптар (электронды нұсқада);
2. Желілік оқыту құралдары;
3. Дәстүрлі және мультимедиялық нұсқадағы компьютерлік оқыту жүйелері;
4. Аудио оқыту-ақпараттық материалдары;
5. Видео оқыту-ақпараттық материалдары;
6. Зертханалық қашықтықтағы практикумдер;
7. Жаттығулар;
8. Қашықтықтан қолжетімді білім және деректер базасы;
9. Қашықтықтан қолжетімді электронды кітапханалар;
10. Тәжірибелік оқыту жүйесі негізіндегі дидактикалық материалдар;
11. Геоақпараттық жүйелер негізіндегі дидактикалық материалдар.

Мемлекеттік тілді оқытуда жаңа технологияларды, техникалық құралдарды сабақта жан-жақты қолдану, мұғалімнің көптеген қызметтерін жеңілдетеді. Ақпараттық технологияның тағы бір негізгі ерекшелігі – бұл оқушыларға өз бетімен немесе бірлескен түрде шығармашылық жұмыспен шұғылдануға, ізденуге, өз жұмысының нәтижесін көріп, өз өзіне сын көзбен қарауына және жеткен жетістігінен ләззат алуға мүмкіндік береді. Ол үшін мұғалім өткізетін сабағының түрін дұрыс таңдай білуі қажет.

Білім беру жүйесінде ақпараттандыру үрдісін дамыту үшін мынадай қағидаттарды атап көрсетуге болады:

1. Жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы қалыптасқан оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың формалары мен әдістерін, тәсілдерін жетілдіру.
2. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде қызмет атқаратын оқытудың әдістемелік жүйесін жетілдіру.
3. Пәндік ортада өзара ақпараттық іс-әрекетті жетілдіру [6].

«Қазіргі заманғы жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет», - [7] деп Елбасы атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде пайдаланудың маңызы зор. Соңғы жылдары ақпараттық-коммуникациялық заман ағымына сай күнделікті сабаққа компьютер, электрондық оқулық, интерактивті тақта қолдану айтарлықтай нәтиже беруде. Сондай-ақ

педагогтың компьютерлік сауаттылығы ақпараттық-коммуникативтік технологияны пайдаланудағы жеке тәжірибесін тұжырымдау есебінен сапалы түрде артады.

Қорыта келгенде, ХХІ ғасыр ақпарат ғасыры болғандықтан адамзатқа компьютерлік сауаттылық қажет екендігін өмірдің өзі дәлелдеп беріп отыр. «Ешбір адамға білім алу мен жетілу жай беріле салмайды немесе тек айтумен ғана іске аспайды. Оған қол жеткізуге тырысатын әрбір жан соған өз еңбегімен, өз күшімен ұмтылуы тиіс» деп Дистерверг айтқан болатын. Сондықтан ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуге жаңа көзқарас, жаңа тәсіл керек, жаңа педагогикалық ізденістер мен идеялар қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Назарбаев Н. Бәсекелестікке қабілетті Қазақстан үшін. Бәсекелестікке қабілетті экономика үшін. Бәсекелестікке қабілетті халық үшін. Қазақстан халқына жолдауы// Алматы ақшамы. – Алматы, 2004. – 2 б.

2 ҚР-ның білім беру жүйесін 2020 дейін дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы

3 Глушков В.М. Основы безбумажной информатики. – М.: Наука, 1982. – С.65

4 Аймуханова Г.М. Қазақ тілі сабағында ақпараттық технология негізінде оқушылардың шығармашылығын дамыту // Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы, 2012. – 3 б.

5 Құрманова Н. Қазақ тілін дамыта оқыту технологиясы. – Астана, 2007. – Б.34

6 Тәжіғұлова Г., Мәлібекова М. Ақпараттық технологиялар теориясы. – Қарағанды, 2002. – Б.61

7 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам»// Егемен Қазақстан. – Алматы, 2012. – 5 б.

Резюме

В статье рассматривается роль и значение новых технологий, в том числе информационных технологий, в повышении интереса студентов к обучению, мотивации, расширению их знаний и повышении качества их обучения в современном информационном обществе.

Resume

The authors of the article consider the role and importance of new technologies, including information technologies, in increasing students' interest in learning, motivation, expanding their knowledge and improving the quality of their education in the modern information society.

**ЖАНРОВЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ СВЯТОЧНОГО
РАССКАЗА («Рождественский рассказ» В.Токаревой,
«Капустное чудо» Л. Улицкой)**

Н.У. ИСИНА

кандидат филологических наук, доцент,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва

Қ.С. НҮРСАЛИ

магистрант 2-го года обучения
специальности «Филология: русская филология»,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва

Аннотация

Статья посвящена проблеме жанровой трансформации святочного рассказа в современной русской литературе. Литературный процесс конца XX – начала XXI вв. отмечен многообразием стилевых направлений и жанровых трансформаций. Взаимодействие литературных традиций разных эпох, интеграция классической и «массовой» литературы обусловили возрождение некоторых канонических жанров. Наибольшую популярность в современной литературе приобрел святочный (рождественский) рассказ. В этом жанре успешно творили российские писатели. Объектом анализа в аспекте избранной темы являются рассказы «Капустное чудо» Л.Улицкой и «Рождественский рассказ» В. Токаревой. Оба рассказа в целом соответствуют канонам жанра с незначительными отступлениями, связанными с сюжетной основой, своеобразием художественного пространства и времени.

Ключевые слова: жанр, святочный рассказ, трансформация, тема, образ.

Литературный процесс конца XX и начала XXI века характеризуется обновлением жанровой системы. С одной стороны, возникают совершенно новые жанровые формы, с другой – некогда популярные классические жанры вновь возрождаются. К числу последних относится святочный рассказ.

Изучению истории и поэтики жанра святочного рассказа посвящены труды современных российских исследователей: Душечкиной Е.В., Старыгиной Н.Н., Калениченко О.Н. [1]. Как литературный жанр он возник значительно раньше, однако

теоретическое изучение его началось гораздо позже, о чем свидетельствуют публикации последних двух-трех десятилетий.

В современной русской литературе конца XX – начала XXI века происходит процесс модификации жанра святочного рассказа. В связи с этим возникает необходимость создать типологию святочных рассказов для детей. Именно решению этой задачи посвящена статья Махиной Н. и Насрутдиновой Л. Анализируя современное состояние жанра, исследователи отмечают такую тенденцию, как «проникновение семантических и сюжетных коллизий святочного рассказа в иные литературные жанры» [2, с.201]. В связи с этим, подчеркивают Махина Н. и Насрутдинова Л., «назрела необходимость уточнить его жанровый канон и жанровые границы» [2, с.201]

Святочный (рождественский) рассказ - жанр устного народного творчества, относится к календарной поэзии. На основе устного святочного рассказа возникает литературный, который получил широкое распространение в русской литературе XIX века. Классическими образцами этого жанра являются «Ночь перед рождеством» Н.В. Гоголя, «Мальчик у Христа на елке» Ф.М. Достоевского, «Ангелочек» Л. Андреева, «Ванька» А.П. Чехова, «Христос в гостях у мужика» Н. Лескова и др.

Литературный святочный (рождественский) рассказ значительно отличается от фольклорного. Во-первых, он обладает строгой композицией. Предваряет сюжетное повествование экспозиция, в которой автор знакомит с героями рассказа. Во-вторых, особое внимание уделяется изображению внутреннего мира героев, их чувств, настроений и переживаний.

В истории становления и развития жанра святочного рассказа условно можно наметить несколько этапов: первый этап – вторая половина XIX века, второй этап – начало XX века, третий этап – конец XX – начало XXI века.

Как литературный жанр святочный рассказ обладает комплексом устойчивых признаков, определяющих его природу и внутреннее содержание. Выделим основные его признаки: приуроченность к событиям святочного вечера; наличие элементов чудесного, фантастического; главный герой – ребенок, младенец, дитя; христианско-нравственная проблематика; мораль, нравственный урок для читателя; духовное прозрение, нравственное перерождение; наличие автора-рассказчика; счастливый финал.

В современной литературе святочный рассказ в процессе взаимодействия с другими жанрами видоизменяется, приобретая новые

качества. В этом убеждает аналитическое прочтение рассказов В. Токаревой и Л. Улицкой.

Цель нашего исследования – раскрыть жанровое своеобразие современного святочного рассказа и трансформации канонического жанра. Объектом анализа являются «Рождественский рассказ» В. Токаревой и «Капустное чудо» Л. Улицкой.

Виктория Токарева – известная российская писательница, сценарист, литературный дебют ее приходится на начало 70-х годов прошлого века. настоящую известность получает в 90-е годы. Автор множества рассказов, в том числе: «Хэппи энд» (1995), «Вместо меня» (1995) и «Лошади с крыльями» (1996), «Римские каникулы» (1996), «Летающие качели» (1997), «Я есть» и др., пишет в основном жанре рассказа. В творчестве В. Токаревой заметно прослеживаются чеховские традиции, которые заметны как в выборе жанровой формы, так и в поэтике сюжетного повествования, системы образов, в приемах детализации и психологизма. Доказательством этого может послужить «Рождественский рассказ» современной писательницы, который представляет интерес с точки зрения жанровой формы и способа повествования.

Сюжетную основу рассказа составляет бытовой случай из школьной жизни, о котором вспоминает героиня спустя годы. Художественное время вбирает в себя время прошлое и настоящее. *«Сегодня тридцать первое декабря. Новый год»*. Композиционно рассказ можно разделить на две части: 1) случай в школе, 2) неожиданная встреча. Первая часть – это экспозиция, в которой автор знакомит нас с героиней, с участниками события, местом и временем действия. Основное событие – встреча героини с солдатом, в котором она узнает своего бывшего обидчика-одноклассника Борьку – составляет содержание второй части. Добро и зло – центральная тема рассказа. Тема зла связана с образом нечистой силы. В рассказе неоднократно упоминается эпитет «черный»: *«черный котенок прошмыгнул в квартиру»*, *«черный ангел дернул меня за руку»*, *«подошла к черному парню...»*, *«прощай, мой черный ангел»*. Данный эпитет указывает на присутствие сверхъестественной, мистической силы.

Центральный мотив рассказа – духовное прозрение героини – также свидетельствует о жанровой природе рассказа. Спустя годы, встретив своего обидчика, героиня В. Токаревой прощает его. *«Все пять лет я мечтала встретить этого человека и сказать ему сильные и жесткие слова упрека. Я даже приготовила эти слова. Но они предназначались другому Борьке – красивому и наглomu, хозяину»*

жизни. А не этому, в казенной шинели. В свое время я хотела, чтобы он чесался и мучился. И он, должно быть, мучился и катался по земле. Но меня это не обрадовало. Нет. Не обрадовало. Во мне разрасталась пустота, клонящаяся к состраданию» [2]. Чувство ненависти сменяется жалостью и состраданием к человеку. Это свойство восходит к христианской идее о любви к ближнему.

Героиня рассказа В. Токаревой преподает нравственный урок всем, кто не способен прощать, сострадать, сочувствовать другим. Склонность к философским размышлениям отличает автора-рассказчика, выстраивающего собственную теорию: «Моя теория: в природе существуют пораженцы и везунки. Белый ангел набирает свою команду. А черный ангел – свою. Ангелы – это чиновники в небесной канцелярии» [2]. На протяжении всего повествования героиня наблюдает, оценивает и делает умозаключения. К примеру, «у некрасивых девочек – покладистый характер. Видимо, все уродливое – неприхотливо, потому что у них нет другого способа выжить» [2].

Главным признаком святочного рассказа является чудесное явление. В «Рождественском рассказе» В.Токаревой этим чудом становится неожиданная встреча с бывшим обидчиком накануне рождества. На жанровую природу рождественского рассказа указывает и счастливый финал: «Дома меня встретили папа, мама, бабушка и кошка. Они удивились, но обрадовались. Мы успели проводить старый год и выслушать приветственную речь президента... было видно, что президент - не пораженец, а везунок. У него все получится, а значит и у нас. Потом забили куранты. Мы поднялись с бокалами и закричали "Ура!"...» [2].

Анализ рассказа В. Токаревой убеждает в том, что современный святочный рассказ соответствует канонам классического жанра. Отличительной особенностью «Рождественского рассказа» является композиционное построение рассказа, совмещение в одном лице автора-рассказчика и героя, наличие авторской иронии.

Имя другой писательницы, Людмилы Улицкой, также известно многим читателям по ее книгам «Искренне ваш Шурик», «Слуги нашего царя» и др.

В жанре святочного рассказа написано «Капустное чудо», впервые опубликованное в сборнике под названием «Детство-49». Центральная тема всего сборника – судьба детей послевоенного времени.

Сюжетную основу рассказа «Капустное чудо» составляет история двух девочек-сестёр – Дуси и Ольги, у которых отец «погиб на фронте, а мать умерла годом позже». Две маленькие девочки

попадают к родственнице – страухе Ипатьевой, по прозвищу Слониха, которая *«без большой радости»* согласилась оставить их у себя дома. Старшей девочке Дусе шесть лет, вместе с младшей Ольгой она помогает бабе Тане по дому. Ипатьева, она же баба Таня, *«уже привыкла, что почти всю домашнюю работу они делают сами - легко и без принуждения»* [3].

Действие происходит в послевоенное холодное и голодное время. Ипатьева, вручив девочкам *«замызганную десятку»*, отправляет их за покупкой *«морквы с килограмм»* и капусты столько, *«сколько унесёте»*. Самой ей *«таскать было тяжело, и ноги еле ходили»* [3]. Картина послевоенного времени подчеркнута выражена в описании осеннего холодного утра. *«Позднее ноябрьское утро уже наступило, но было сумрачно и хмуро, и в этой хмурости радовали только тяжёлые, темно-красные от сырости флаги, не убранные после праздника»* [3]. Упоминание о красных флагах указывает, что события происходят накануне праздника. В отличие от канонического текста, действия в рассказе Л. Улицкой развиваются в канун советского праздника – 7 ноября. Циклическое время – зима – вновь отсылает к классическому рождественскому рассказу.

Центральные героини рассказа Л. Улицкой *«Капустное чудо»* – две девочки-сёстры. В заглавии рассказа *«Капустное чудо»* выносятся главные свойства жанра. Чудо происходит с девочками: взамен на потерянную *«десятку»*, которая *«скользнула в дыру кармана и полетела вдоль по мостовой»*. Судьба посылает Дусе и Ольге *«чудо»* в виде двух больших кочанов капусты, которые выпали из машины, пролетевшей мимо них на огромной скорости.

Немаловажной представляется характеристика девочек-сестер. В портретном описании Дуси и Ольги подчеркиваются отличительные черты: *«умненькая Дуся»*, *«вострая»*, *«два светло-голубых глаза»*. А детали одежды: *«обутые в городские ботинки и по-деревенски повязанные толстыми платками»*, *«изношенные»*, *«дареные» ботинки, которые «тепла не держали»* - указывают на суровое послевоенное время.

Дети по христианским законам негласно вознаграждены за смирение. Живя в бедности, лишённые с самого детства радостей и достатка, Дуся и Ольга проявляют терпение, кротость и смирение. Эти качества проявляются и в долгом ожидании открытия ларька с капустой, и в потере денег. Девочки не проклинают свою судьбу, не жалуются на свою сиротскую жизнь.

Самое главное событие, составляющее содержание рассказа, - это совершение чуда. Потеря денег оборачивается неожиданным

обретением. *«Навстречу им неся грузовик, освещая фарами бежавший перед ним раскосый кусок брусчатки. Девочки стояли. Машина, не сбавляя ходу, резко повернула, под фонарем сверкнул бело-голубым сиянием ее груз - высоко вздыбившаяся над бортом капуста. Машина вильнула возле них, рванулась и поехала мимо, сбросив к их ногам два огромных кочана. Они крикнули, стукнувшись о дорогу. Один распался надвое, второй покатился, слегка подпрыгивая, прямо к ногам Ольги»*[3]. Чудесное ассоциируется с сиянием, которое в христианской традиции символизирует святость, чистоту, счастье и мир. И свет фар от машины отсылает к образу утренней звезды из библейской легенды.

Ипатьева, героиня рассказа, приютившая двух сирот, в свою очередь, переживает духовное перевоплощение. Прежде строгая и неласковая, она, потеряв девочек и оставшись одна, вдруг преображается: в ней просыпается материнское чувство, она обретает любовь в своём сердце. *«Девчоночки-то какие были! Золотые, ласковые... Как же они без меня то? А я-то, я-то как без них?»* [3]. Девочки, которых Ипатьева потеряла и искала везде в страхе, благополучно возвращаются домой. И это становится для одинокой женщины настоящим чудом.

Символичны и имена героев рассказа Л. Улицкой «Капустное чудо». Ипатьева в переводе с греческого языка обозначает «высочайшая». Действительно героиня решает судьбу девочек-сирот, которые становятся для неё родными (*«Господь с ними, пусть живут. Может, неспроста они ко мне на старости лет пристали...»*). Имена девочек также имеют глубокий смысл: Ольга означает «святая», Авдотья – «благоволение». За немое смирение маленькие дети получают «небесное» чудо. Мир, в котором обитают герои рассказа «Капустное чудо», живёт по христианским законам. Главной добродетелью выступает смирение, за которое героев поощряет всевышний. В характере маленьких героинь Дуси и Ольги подчеркиваются черты кротости, миролюбия, которые свойственны героям святочных историй.

Рассказ Л. Улицкой «Капустное чудо» повествует о двух девочках-сиротах, стойко переживших суровые годы послевоенного лихолетья, но при этом не утративших веру в чудесное. Более глубокий смысл рассказа заключается в том, что герои обрели семью, человека, который может дать им любовь и заботу. Духовное перерождение героев современного рассказа во многом роднит его с каноническим текстом.

Таким образом, «Капустное чудо» Л. Улицкой соответствует канонам рождественского рассказа. Главное свойство его – совершение чуда – выражается в том, что героиня Ипатьева переживает духовное прозрение, нравственное перерождение, обретает любовь к детям и смысл жизни. Счастливый финал рассказа также подтверждает сходство с рождественским рассказом. Анализ рассказов В. Токаревой и Л. Улицкой убеждает в том, что современный святочный рассказ соответствует канонам классического жанра. В нем выдержаны характерные для этого жанра свойства. Как литературный жанр святочный рассказа вполне вписывается в общую картину современного литературного процесса конца XX и начала XXI века.

Список литературы

1 Даниленко Ю.Ю. Трансформация жанра рождественского рассказа в современной литературе (Д. Быков, Л. Петрушевская). // Проблемы исторической поэтики. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2014. т. 12, С. 587–599; Пранцова Г.В. Жанр рождественского рассказа в современной русской литературе / Г.В. Пранцова // Литература в школе. 2011. № 11. С. 17-20; Старыгина Н. Н. Святочный рассказ как жанр // Проблемы исторической поэтики. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 1992. Вып. 2: Художественные и научные категории. С. 113–127.

2 Махина Н., Насрутдинова Л. Типология современного святочного рассказа для детей // Филология и культура. - 2018. - № 1 (51). – С. 200-203.

3 Токарева В. «Рождественский рассказ» // [Электронный ресурс] http://harmonie.al.ru/proza/vtok_rozjdest.htm.

4 Улицкая Л. «Капустное чудо» // [Электронный ресурс] <http://e-libra.su/read/323832-kapustnoe-chudo.html>

Түйін

Мақала қазіргі орыс әдебиетіндегі святкалық әңгіменің жанрлық трансформациясы мәселесіне арналған.

Resume

The article is devoted to the problem of genre transformation of the Christmas story in modern Russian literature.

ТЕОРИЯ БИОГРАФИИ КАК ЛИТЕРАТУРНОГО ЖАНРА

А.Т. ЖАМАНКОЗОВА

кандидат филологических наук, доцент,

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

М.Х. ЕРГАЛИЕВА

магистрант 2-го курса

специальности «Русский язык и литература»,

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Аннотация

В статье раскрываются жанровые характеристики, история возникновения, типология биографического жанра в русской литературе. Автор изучает жанр художественной биографии в контексте теории и истории литературы.

Ключевые слова: жанр, типология, новейшая биография, художественная биография, выдающийся деятель, гений, замечательный человек, образ.

Жанровая классификация литературы во все времена представляла интерес как для авторов художественных произведений, так и для исследователей литературоведения. Несмотря на достаточную научную изученность жанровой иерархии русской литературы, художественная биография представляет несомненный интерес в диахроническом и синхроническом развитии литературного процесса. Многообразие художественных произведений биографического плана изображения образов, а также популярность в читательской среде произведений о замечательных исторических личностях и современниках, подвижность определения границ жанра диктует необходимость проследить историю возникновения и жанровое определение «художественной биографии» на современном этапе.

Начало жанра художественной биографии исследователи единогласно видят в античной литературе. «Сравнительные жизнеописания» Плутарха, «Жизнь двенадцати цезарей» Светония и «Агриколе» Тацита представляют собой зачатки жанра биографии в мировой литературе. «Сравнительные жизнеописания» Плутарха стали классическим образцом зарождения жанра, о чем обстоятельно и доказательно изложил в своем труде известный ученый профессор

С.С. Аверинцев. В работе «Плутарх и античная биография» ученый раскрыл не только истоки традиции жизнеописаний, но и выделил композицию и художественные приемы. С.С. Аверинцев писал: «К биографическому жанру Плутарх перешел едва ли ранее последнего десятилетия I в. или первого десятилетия II в. ...осваивая новый жанр, Плутарх менее всего намеревался менять общие установки своего писательского труда. Его биографии преследуют те же моралистические цели, предполагают тот же тип читателя и ту же манеру чтения, что и его популярно-философские трактаты в форме диатрибы или диалога» [1, с.128]. Изучая стиль Плутарха, ученый обращает внимание на особенность жанра биографии - моралистические цели, поэтому художественная биография имеет специфический материал. Отсюда становится понятным тот факт, что композиция жизнеописаний Плутарха строится на доверительно-моралистической основе философских бесед, а героями становятся яркие личности с высокой гражданской позицией, такие как Цезарь и Антоний, образы законодателей Ликурга, Нума, Солона, а также Фокион и Катон младший (как пример излишней жестокости) или Никий (как пример излишней уступчивости) и др. Важным критерием отбора героев Плутарха по замечанию ученого становятся морально-оценочные критерии [с.183]. С.С. Аверинцев продолжает: «Когда писатель-моралист обращается к этому жанру, он может ожидать со стороны своих друзей, коллег, учеников и читателей некоторое недоразумение. Плутарх спешит предупредить это недоразумение: ни чистая фактография, ни чистая развлекательность, ни стилистические упражнения несколько его не привлекают ..., и он пользуется биографической формой лишь потому, что нашел в ней доселе не использованные возможности раскрыть все ту же популярно-философскую, моралистическую, психологическую проблематику, которая стояла в центре его предшествующего творчества» [1, с.129]. Плутарх первым сумел соединить в художественной биографии документальные начала, взяв за основу жизнь реальных людей, психологическую и философскую стороны, исследовал факты и события жизни ярких представителей своей эпохи, выделив из этого материала моралистическую сторону жизнеописаний. Определяя стиль, композицию, тематику, систему образов античного писателя профессор С.С. Аверинцев приходит к следующему выводу: «...завоевав биографию для моралистической литературы, он обогатил и самое биографию приемами последней. Отсюда специфическая техника «Параллельных жизнеописаний», не поддающаяся объяснению из истории античного биографического жанра, но

тысячами нитей связанная с моралистско-психологическими интересами Плутарха и идущая от греческой традиции непринужденных и неторопливых философских бесед. ...композиция и словесная ткань плутарховских биографий основаны прежде всего на принципе свободного ассоциативного сцепления тематических разделов; между тем этот принцип искони был достоянием диатрибы (и тем более диалога). В основе стиля Плутарха лежит интонация доверительной и раскованной беседы автора с читателем. Ключевым моментом, гарантирующим внутреннее единство каждой из биографий и всего сборника в целом ...является неутомимо поддерживаемая иллюзия живого голоса, зримого жеста и как бы непосредственного присутствия рассказчика» [1, с.258-259].

«Сравнительные жизнеописания» Плутарха стали примером биографического жанра для мировой литературы. На протяжении нескольких столетий жанр биографии развивался и закреплялся в мировой литературе, обретая специфические особенности и закономерности национальных литератур. В русской литературе жанр биографии берет начало с книги С. Ушакова «Жизнь графа Алексея Григорьевича Орлова-Чесменского», вышедшей в 1811 году. Появление такой книги С. Ушаков объяснил отсутствием работ биографий государственных мужей, трудившихся во славу отечества. Причину этого автор видел в том, что у писателей не было доступа к фактографическим данным жизни государственных деятелей, фактографические источники аккумулировались, как правило, в руках родственников. Тогда как назрела необходимость увековечить деяния государственных мужей на бумаге и оставить для последующих поколений россиян [2]. Однако, говорить о художественной биографии было рано. Появившийся в 1832 году труд В. Плаксина «Краткий курс словесности, приспособленный к прозаическим сочинениям» проливал свет на общую ситуацию проблемы того времени. В частности, В. Плаксин писал: «Хороших жизнеописаний на русском языке почти нет; и кажется самые лучшие, хотя и не конченные, Фон-Визина и Подшивалова, написанные ими самими. ...многотомное описание деяний Петра Великого, но это только материал для Истории, Биографии, Поэмы и Анекдотов о сем всеобъемлющем гении. ...жизнеописание Грибоедова – сочинения Ф.Б. Булгарина; но все ... сочинения односторонни и, кроме последней, которая оживлена чувством, холодны, сухи и не имеют целости...» [3, с. 5]. Рассмотренные В. Плаксиным произведения представляли собой описание государственной службы государственных деятелей, но не летопись частной жизни. Русская словесность XIX века не

представлена жанром художественной биографии в том смысле, который мы вкладываем в этот термин. Последующие работы «Начертание жизни князя Долгорукова» К.М.Бороздина, «О Богдановиче и его сочинениях» Н.М. Карамзина, «О жизни и сочинениях Фон-Визина» П.А. Вяземского несколько отошли от описания картины государственной службы и восхваления героев, но более походили на характеристику героев глазами писателя. Указанные произведения подготовили возникновение и развитие жанра художественной биографии в русской литературе, который получит свое развитие в XX веке.

Если в зарубежной литературе жанр художественной биографии возник в 1910-1920-х годах в произведениях А. Моруа «Олимпио, или Жизнь Виктора Гюго», С. Цвейга «М. Стюарт», то в русской литературе этот жанр активно развивается в 1920-1940-е годы. Появляются художественные произведения, в которых подчеркивается значение исторической эпохи и роли личности в ней. Советская русская литература выделяет биографический жанр в форму историко-биографического романа, героями которых становились революционеры и исторические деятели. Здесь следует отметить следующее. Жанр художественной биографии исключает художественный вымысел и основан на документальном повествовании. Историко-биографические романы о революционерах допускали вымысел, создавая идеальный образ борцов русской революции, чем несколько отходили от требований жанра. Но произведения такого рода породили интерес исследователей к проблеме. Появились серьезные научные работы. Так, в 1927 году вышла монография Г.О. Винокура «Биография и культура», позже с 1933 года в советское время выходит серия «Жизнь замечательных людей». Появляются романы о Грибоедове, А.С. Пушкине, Ф. Достоевском.

Во второй половине XX века исследователи проявляют серьезный интерес к жанру художественной биографии в литературе. С этого периода появляются монографические работы ученых, в которых очерчиваются границы жанра, дается определение, сравнительный анализ пограничных жанров в литературе. Появление таких произведений как «Материалы для биографии А.С. Пушкина» П. Анненкова и «Биография Федора Ивановича Тютчева» И. Аксакова позволили утверждать об окончательном формировании и закономерностях жанра художественной биографии. На материале этих произведений исследователи доказали принадлежность биографии выдающейся личности к художественным жанрам. Назрела

необходимость анализа документальной природы повествования и художественного вымысла, роль автора в создании образа героя, поскольку автор в жанре художественной биографии выполняет функцию писателя, психолога, публициста, биографа, историка, очевидца событий одновременно. В свете сказанного, в литературоведении появился термин «новейшая биография», который научно обосновал и раскрыл в своей статье «Биография и биограф» исследователь Я. Кумок, обращая внимание на активное и подробное использование документов в произведениях жанра. Этот процесс произошел, по мнению ученого, в начале XX века, что вполне закономерно [4]. В научной среде определение жанру биографии одним из первых дал И. Андроников. Ученый писал: «Биографический жанр – понятие сложное хотя бы уже потому, что обнимает собою сочинения *различных жанров*. И действительно: разве строго научная биография и пьеса, скажем, о Бернарде Шоу? Или биографический фильм? Это очень разные вещи и все – биографический жанр. Средства – разные. Цель одна – жизнь гения» [5, с.203]. Отмечая тот факт, что у каждого писателя или поэта своя «большая судьба», ученый выделяет типы биографии в литературе: научную, художественную и полунаучную. И. Андроников писал: «Автор строго научной биографии не только не ставит перед собою цели создать художественный образ, а, наоборот, старательно *избегает* его. Примером такой биографии представляется мне жизнеописание Пушкина, принадлежащее перу замечательного пушкиниста Б.В.Томашевского...При чтении обращает внимание почти полное отсутствие эпитетов и вообще каких-либо оценочных слов. Но есть и другой тип научно-обоснованного повествования, когда автор *стремится* к созданию художественного образа. Тут можно было бы назвать немало работ, вышедших в серии «Жизнь замечательных людей». И прежде всего книги академика Е.В. Тарле «Наполеон» и «Галейран». Иные считают, что биограф создает не образ, а биографическую правду. Между тем тот же академик Е.В. Тарле, воссоздавая биографическую правду, создает образ. И не один Тарле. Биографическая правда отнюдь не мешает созданию образа. ...

Существует третий вид биографического повествования – я назвал бы его полунаучным. Это – последовательное изложение реальных биографических фактов, беллетризованное по манере с добавлением никогда не бывших в истории диалогов и внутренних монологов героя, для которых строительным материалом служат раскавыченные цитаты из писем, дневников, мемуаров и даже переведенных на язык прозы стихотворных цитат» [5, с.203 - 204].

Следует отметить, что типология биографического жанра, предложенная профессором И. Андрониковым, легла в основу классификации жанра биографии в современной литературе. Кроме того, весьма ценные замечания ученого о жанре актуальны и сегодня. В частности, рассматривая биографический жанр в литературе и драматургии, ученый приходит к важному выводу: биографический жанр не просто раскрывает особенности биографии и жизненного пути гения или выдающейся личности, но он показывает, «как формируется гений, побеждая внутренние противоречия, как преодолевает сопротивление» [5, с.206]. Русское литературоведение 70-ых годов XX века обозначило проблему развития и типологии биографического жанра. Работы исследователей, литературоведов, ученых были посвящены поискам времени возникновения жанра биографии в русской литературе, стилю текстов, жанровой классификации произведений. Анализ этих работ сделал исследователь С.В. Панин в диссертации «Жанр биографии в русской литературе XVIII– первой трети XIX вв.: Истоки, формирование, типология» на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Кандидат филологических наук, доцент С.В. Панин дает теоретическое определение и типологию биографического жанра, различая «научную, научно-популярную, научно-художественную и художественную биографии» [6]. Он пишет: «Биография ...буквально – описание чьей-либо жизни, жизнеописание. ... Художественная биография, построенная по законам художественного (эпического) произведения, допускающим в соответствии с замыслом писателя нарушение хронологии при освещении тех или иных фактов жизни и деятельности реального человека, включение в повествование вымышленных персонажей, описание встреч с людьми, которые жили в те годы, но встречи героя повествования с которыми нигде и никем не зафиксированы, или же они вообще не могли произойти по ряду объективных причин, однако их изображение помогает писателю нарисовать правдоподобную картину эпохи и создать зримый, художественно полноценный образ исторического лица как человека своего времени с присущими ему и веку страстями, слабостями, личными и общественными интересами и т.д.» [6, с. 17].

Таким образом, жанр художественной биографии возник во второй половине XX века. Жанр построен на документальной основе, но предполагает включение художественного вымысла и нарушение хронологии реальных событий. Это обусловлено, прежде всего, тем, что автору важно показать образ замечательного человека, его судьбу и жизненные ценности, чтобы он мог стать примером для

последующих поколений людей. Философское осмысление жизни гения, определение его смысла жизни помогает любому человеку в преодолении трудностей и сложных перипетий собственной судьбы.

Список литературы

1 Аверинцев С.С. Плутарх и античная биография: К вопросу о месте классика жанра в истории жанра. – М.: Наука, 1973.- 279 с.

2 Ушаков С. Жизнь графа Алексея Григорьевича Орлова-Чесменского, почерпнутая из достоверных Российских и Иностраных источников С.Ушаковым: [в 3 ч.]. – СПб.: Изданием Ивана Заикина; отпечатано при Императорской Академии Наук, 1811. – С.53

3 Плаксин В.Т. Краткий курс словесности, приспособленный к прозаическим сочинениям. – СПб.: Типография Х.Гинце, 1832. – 197 с.

4 Кумок Я. Биография и биограф // Вопросы литературы. – М.: 1973. - № 10. – С. 18-33.

5 Андроников И. О биографическом жанре // Избранное в двух томах. Том 2.- Москва- Augsburg: ImWerden-Verlag, 2001. – 217 с.

6 Панин С.В. Жанр биографии в русской литературе XVIII– первой трети XIX вв.: Истоки, формирование, типология. ...Автореферат дис...на соискание ...кандидата филологических наук. – Москва, 2002. - 18 с.

Түйін

Мақалада көркем өмірбаян жанрының даму кезеңдері мен теориялық жұмыстардың маңыздылығы көрсетілген. Орыс және қазақ жазушыларының көркем өмірбаян жанрында жазылған романдары мысал ретінде берілген.

Resume

This article shows the period of development of the importance of theoretical works in the genre of artistic biography. For an example of this genre, there are novels of the Kazakh and Russian literature.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕ АЛЛАНЫҢ 99 АТЫМЕН ЖАСАЛҒАН АНТРОПОНИМДЕР

А.А. ЖАЛМЫРЗА

филология ғылымдарының кандидаты

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

А.Ж. СҮЙІНДІКОВА

II курс магистранты

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Мақаламызда қазақ және түрік халықтарындағы балаға есім берудің этнолингвистикалық ерекшеліктері қарастырылады. Әсіресе ислам дінінің қабылдануымен бірге басталған діни құндылықтарға байланысты кісі аттарының көптігін, мағыналық ерекшеліктерін, танымдық негіздерін көруге болады. Зерттеуімізде Алланың 99 сипатымен жасалған антропонимдер қазақ және түрік тілдеріндегі мысалдармен салыстырыла талданды.

Түйін сөздер: Алла, Алланың 99 есімі, ислам діні, қазақ антропонимикасы, түрік антропонимикасы, этнолингвистика.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы «Ұлт тарихындағы кеңістік пен уақыт» және «Тарихи сананы жаңғырту» атты тарауларында көтерілген мәселелердің бірі тілімізде қолданылып жүрген сөздердің шығу төркінін білу арқылы мемлекеттік тілдің табиғатын терең танып, тарихи дамуы жолдарын білу болып табылады. Ұлттық антропонимия ұлттың тарихи, мәдени, рухани тіршілігімен, сонымен қатар салт-дәстүрі, әдет-ғұрпымен тікелей байланысты екені белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, үлес қосу мақсатында тіліміздегі антропонимдердің шығу төркінін, қазақ және түрік тілдеріндегі кісі аттарын салыстыра зерттемекпіз.

Тілімізде қолданылып жүрген антропонимдердің шығу тегіне қарай тек төл сөздерден ғана емес түрлі себептер арқылы тілімізге енген кірме сөздерден де құралғандығын байқаймыз. Атап айтқанда, ислам дінінің таралуы нәтижесінде қазақ халқы сияқты, көптеген түркі халықтарының тілдік қорында араб және парсы тілдерінен енген кірме сөздер нәтижесінде жасалған антропонимдер әлдеқайда көп.

Араб және парсы тілдерінен енген кірме есімдерді қазақ және түрік сынды түркі халықтарының қабылдап, өз ұрпақтарына осы

есімдерді беруі ислам дінінің түркі халықтарының рухани, мәдени және тарихи өміріне тигізген үлкен әсерімен байланысты.

Қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдердің шығу тарихын арнайы зерделеу – жалпы түркі халқына араб-парсы сөздерінің жаппай енуіне себепші болған тарихи және этнолингвистикалық себептерді анықтауға мүмкіндік береді.

XIX ғасырдан бастап тіл білімінің бір саласы ретінде қалыптасқан антропонимия ғылымы қазақ тіл білімінде XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қолға алынып, әсіресе ғалым Т. Жанұзақовтың есімімен тікелей байланысты. Ғалым тарихы шығу тегі мен лексика-семантика тұрғысынан зерттей келе қазақ антропонимдерін төрт кезеңге бөліп қарастырады [1, 12 б.].

Жалпы қазақ және түрік тілдеріндегі кірме сөздерден, атап айтқанда араб және парсы тілдерінен енген сөздерден жасалған антропонимдердің құрылымдық, тақырыптық сипаттарына қарап үш түрлі топқа бөліп саралауға болады: тек араб тілінің элементтерінен құралған антропонимдер, араб және парсы тілді элементтерден құралған антропонимдер, араб-парсы және түркі негізді элементтерден құралған антропонимдер. Ғалым Р. Сыздықова араб-парсы тақырыбына, қолданылу мақсатына, жалпыхалықтық және әдеби тілге ену, сіңісуі және лексика-грамматикалық сипатына қарай талдай отырып, тіліміздегі араб-парсы сөздерін мынадай тақырыптық топтарға бөліп жіктейді:

- оқу-ағартуға байланысты сөздер;
- тұрмыс-шаруашылыққа қатысты сөздер;
- ислам дініне қатысты сөздер;
- абстракт ұғымдағы атаулар [2, 88 б.].

Қандайда бір этностың рухани, мәдени өмірінде үлкен орны бар антропонимиялық үдерістерді зерттеу мен зерделеу этнолингвистикалық зерттеудің үлесіне жатады. Этнолингвистикалық зерттеудің өзіне тән ерекшеліктерінің бірі де тілді тек қатынас құралы деп қарамай, тілдік материалдарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін коммулятивтік қызметі де бар.

Жалпы антропонимдер көнеден келе жатқан тарихи категория болғандықтан әр ұлттың антропонимдерінен сол ұлттың өмірге деген көзқарасын, сана-сезімін, жан дүниесін, тарихи және мәдени даму сатысын, тіпті халықтың діни көзқарасы мен көрші ұлттармен болған қарым-қатынастарын көруге болады [3, 10 б.].

Жалпы ислам діні арқылы енген араб-парсы сөздерінің түркі халықтарының күнделікті өмірінде орын алуы ұзақ тарихи бір процестің нәтижесі. Ислам дінінің жайылуымен бірге ислами

құндылықтар да түркі халықтардың санасына сіңіп, олардың да құндылықтарына айналды. Әрине, бұл жерде Құран Кәрімнен бастап, Ислам дінін уағыздайтын көркем әдебиеттің де үлесі ерекше екенін атап өтуде пайда бар. Басқа да хадистер сияқты Тирмизи хадисінде де айтылғандай «Алланың 99 аты бар, кім бұларды санаса (атап шықса) жәннатқа кіреді (Tirmizî, De'avât, 83)» деп Алланың сипаттарын білудің маңыздылығын айтады [4]. Осының нәтижесінде ең баста Алланың 99 сипатымен, пайғамбарлар мен сахабалардың аттарымен және т.б. себептермен байланысты көптеген кісі аттарын түркілер де қолдана бастағаны белгілі [5, 115 б.]. Сонымен Тирмизиде білдірілген Алланың есімдері мыналар:

Алла. Қазақ тілінде: Аллаберген, Алдаберген, Алдажар, Аллаберді, Алдаберді, түрік тілінде: Abdullah, Feyzullah, Fethullah және т.б.

Әр-Рахман. Қазақ тілінде: Әбдірахман, Рахмантай, Рахманай, Рахманқұл, Рахманберді, Бердірахман болса, түрік тілінде: Rahman, Abdurrahman.

Әр-Рахим. Қазақ тілінде: Рахман, Әбдірахым, Рақым, Рақымтай, Рақымжан, Рахымбек, Рахима, түрік тілінде: Rahim, Rahime, Abdürrahim.

Әл-Мәлік. Қазақ тілінде: Мәлік, Мәлика, Әбдімәлік, Сейпілмәлік, Мәлікаждар, Мәлікбай, түрік тілінде: Malik, Melike, Abdülmelik, Abdülmalik.

Әл-Құддус. Құдыс есімі қазақ тілінде тек жазба мәтіндерде бар болса, түрік тілінде Kuddusi есімі қазіргі таңда да қолданылады.

Әс-Сәлам. Қазақ тілінде: Әбдісәлам, Әбсәлам, Сәламат, Сәлемжан, Сәлембике, Сәламғали, түрік тілінде: Selami, Selamiye.

Әл-Мумин. Қазақ тілінде: Момын, Момынбай, Момынтай, Момахан, Момынбек, Момыш, Мүмінбике, Мүмінай, түрік тілінде: Mümin, Müminhan, Mümine, Abdülmimin.

Әл-Мухәймин. Тек түрікте: Abdülmüheymîn, Müheyya [6].

Әл-Азиз. Қазақ тілінде: Әзіз, Ғазиз, Әзізжан, Әзізхан, Әзтай, Ғазизжан, Әзізбай, Әзкен, Ғазизхан, Әзізбек, Әзізтай, түрік тілінде: Aziz, Azize, Abdülaziz.

Әл-Жәббар. Қазақ тілінде: Жаппар, Жапар, Жаппаржан, Жаппарқұл, Әбдіжаппар, түрік тілінде: Cabbar, Cabbariye, Abdülcabbar.

Әл-Мутәкәббир. Қазақ тілінде де, түрік тілінде де кісі есімі кездеспеді.

Әл-Халиқ. Қазақ тілінде: Халық, Әбдіхалық, Ерхалық, Халықбай, түрік тілінде: Halik, Halük, Abdülhalik.

Әл-Бари. Тек түрік тілінде: Bari, Abdülbari.

Әл-Мусаууир. Тек түрік тілінде: Müsevver.

Әл-Ғаффар. Қазақ тілінде: Ғаффар, Қаппар, Қаппарбек, Қаппархан, Қапар, Қапартай, түрік тілінде: Gaffar.

Әл-Қаххар. Қазақ тілінде: Қаһар, Қаһарбек, Қаһарман, түрік тілінде: Kahar, Kahraman.

Әл-Уәххаб. Қазақ тілінде: Оқап, Уақап, Әбдіуақап, Оқап, Оқапбек, Оқапқали, түрік тілінде: Abdülvehhab.

Әр-Раззақ. Қазақ тілінде: Әбдіразақ, Разақ, Ризық, Ризықбай, Ризықжан, Ризыққұл, қазақ тілінде: Rezzak, Abdülrezzak.

Әл-Фәттах. Тек түрік тілінде: Fettah, Abdülfettah.

Әл-Алим. Қазақ тілінде: Ғалым, Ғалымжан, Ғалымбек, Ғалымғали, түрік тілінде Alimcan, Alim, Abdüalim.

Әл-Қабид. Қазақ тілінде: Ғабит, Ғабитхан, Ғабитжан сияқты есімдер бар болса, Алланың осы сыпатымен түрік тілінде кісі есімі жоқ.

Әл-Басит. Тек түрік тілінде: Basit [6].

Әл-Хафид. Тек түрік тілінде: Hafit, Hafide.

Әр-Рафи. Тек түрік тілінде: Rafi, Abdürrafi.

Әл-Му'из. Тек түрік тілінде: Abdülmuiz, Muiz.

Әл-Музил. Тек түрік тілінде: Muzi сынды есім бар [6].

Әл-Басир. Басыр есімі қазақ тілінде тек жазба мәтіндерде бар болса, түрік тілінде Basir, Basriye, Abdülbasir есімдері қазіргі таңда да қолданылады.

Әс-Сәми. Қазақ тілінде тек Сәмия есімі болса, түрік тілінде: Sami, Samiye, Samiha.

Әл-Хакем. Тек түрік тілінде: Abdülhakem, Hakem.

Әл-Адл. Қазақ тілінде: Әділ, Әділбек, Әділжан, Әділкерей, Әділхан, түрік тілінде: Adil, Adilgiray Adile, Adilhan.

Әл-Латиф. Қазақ тілінде: Ләтіп, Ләтіпбай, Ләтіпхан, Ләтипа, Ләтіпжамал, Ләтіпгүл, түрік тілінде: Latif, Latife, Abdüllatif.

Әл-Хабир. Қазақ тілінде: Қабира, Хабира, Хабир, түрік тілінде: Habir, Habire, Abdülhabir.

Әл-Халим. Қазақ тілінде: Әлім, Әлімжан, Әлімхан, Әлімбек, Әлімқұл, Әлімбай, Әлима, Әлимаш, түрік тілінде: Halim, Halime.

Әл-Азыйм. Өте үстем. Қазақ тілінде: Әзім, Әзімхан, Әзімбай, Әзімбек, Әзімжан, Әзима, түрік тілінде: Azim, Azime, Abdülazim.

Әл-Ғафур. Қазақ тілінде: Ғафур, Ғафура, түрік тілінде: Abdülgafur.

Әш-Шәкур. Қазақ тілінде: Шәкір, түрік тілінде: Şekür, Şeküre, Abdüşşekür.

Әл-Алии. Қазақ тілінде: Әли, Ғали, Әлихан, Әлібек, Әлия, Әлиябану, түрік тілінде: Ali, Aliye, Abdülali.

Әл-Кәбир. Тек түрік тілінде: Abdülkebir.

Әл-Хафиз. Қазақ тілінде: Қафыз, Қапиз, Қапизбек, Қапизжан, Қафиза, түрік тілінде: Hafız, Hafize, Abdülhafız.

Әл-Мукит. Қазақ тілінде: Мүкит, түрік тілінде: Muhit, Muhiddin.

Әл-Хасиб. Тек түрік тілінде: Nasip, Nasibe.

Әл-Жәлил. Қазақ тілінде: Жәлел, түрік тілінде: Celil, Abdülcelil.

Әл-Кәрім. Қазақ тілінде: Кәрім, Әбдікәрім, Қабдықәрім, Кәрімхан, Керімбала, Керімқұл, Керімгүл, түрік тілінде: Kerim, Kerime, Kerimcan, Abdülkerim.

Әр-Рақиб. Тек түрік тілінде: Ragıp, Ragibe.

Әл-Мужиб. Тек түрікте ғана Abdülmüсіб, Mucib, Mucibe.

Әл-Уаси. Қазақ тілінде: Уәсима, түрік тілінде: Abdülvasi, Vasi.

Әл-Хаким. Қазақ тілінде: Әкім, Әкімжан, Әкімтай, Әкімқұл, Әбдікәкім, түрік тілінде: Abdülhakim, Hakim, Hakimcan, Hakime.

Әл-Уәдуд. Тек түрік тілінде: Abdülvedud, Vedud.

Әл-Мәжид. Қазақ тілінде: Мәжит, Мәжитхан, Әбдімәжит, түрік тілінде: Abdülmacid, Macit, Macid, Macide.

Әл-Баис. Қазақ тілінде: Байыс, Байысхан, Бибайыс сынды есімдер кездесе, түрік тілінде Алланың осы сыпатымен кісі аты кездеспеді.

Әш-Шәһид. Қазақ тілінде: Шахида, түрік тілінде: Abdüşşahid, Şahid, Şahidüddin.

Әл-Хақ. Қазақ тілінде: Хақназар, Хақберді, түрік тілінде: Abdülhak, Hakgüzar.

Әл-Уәкил. Қазақ тілінде: Уәкілбай, Уәкілтай, Әкілжан, Әкілхан, түрік тілінде: Abdülvekil, Vekil.

Әл-Қауии. Тек түрік тілінде: Abdülkaviy, Kaviy [7, 118 б.].

Әл-Мәтин. Тек түрік тілінде: Metin, Abdülmetin, Metiner.

Әл-Уалии. Қазақ тілінде: Уәли, Уәлихан, Әбдіуәли, Уәлибе, түрік тілінде: Abdülvali, Veli.

Әл-Хамид. Қазақ тілінде: Хамит, Әбдіхамит, түрік тілінде: Abdülhamid, Hamit, Hamide.

Әл-Мухси. Қазақ тілінде: Мухсин, түрік тілінде: Muhsin, Muhsine, Abdülmühsi.

Әл-Мубди. Тек түрік тілінде: Muid, Abdülmuid [7, 128 б.].

Әл-Мухии. Тек түрік тілінде: Abdülmuhyi, Muhyi.

Әл-Хайи. Тек түрік тілінде: Abdülhay, Hay, Haya [7, 242 б.].

Әл-Қаййум. Қазақ тілінде: Қайым, Әбдіқайым, Әбілқайым, түрік тілінде: Abdülkayyum, Kayyum.

Әл-Уажид. Қазақ тілінде: Уәжит, Әбдіуәжит, түрік тілінде: Abdülvacid, Vacid, Vacide.

Әл-Уахид. Қазақ тілінде: Уақит, Әбдіуақит, түрік тілінде: Abdülvahid, Vahid, Vahide, Vahit, Vahittin.

Әс-Самәд. Қазақ тілінде: Самат, Саматбек, Әбдісамат, түрік тілінде: Samet, Abdüssamed.

Әл-Қадир. Қазақ тілінде: Қадыр, Қадырбай, Қадырбек, Қадыржан, Әбдіқадыр, Қадыржан, түрік тілінде: Abdülkadir, Kadir, Kadriye, Kadırcan, Kadirhan, Kadirşah, Kadirbillah, Kadire, Kadri.

Әл-Муктәдир. Тек түрік тілінде: Muktedir.

Әл-Мукадим. Тек түрік тілінде: Mukaddemun.

Әл-Әууәл. Қазақ тілінде: Әуелбек, Әуелхан, Әуелжан, Әуелбай, түрік тілінде: Abdülevvel, Evvel.

Әз-Захир. Тек түрік тілінде: Abdüzzahir, Zahir, Zahir.

Әл-Мутә’али. Тек түрік тілінде: Mutalif.

Әл-Мунтәқим. Тек түрік тілінде: Müntekim.

Әл-Афуу. Тек қазақ тілінде: Ғафу, Ғафубек, Ғафуғали.

Әр-Рауф. Тек түрік тілінде: Abdürrauf.

Әл-Муксит. Тек түрік тілінде: Muhsit.

Әл-Жами. Қазақ тілінде: Жәмия, Жамигүл сынды есімдер кездесе, түрік тілінде Алланың осы сыпатымен кісі аты кездеспеді.

Әл-Ғани. Қазақ тілінде: Ғани, Әбдіғани, Байғани, Ғанибек, Ғанижамал, Ғаникамал, түрік тілінде: Abdülgani.

Әл-Муғни. Қазақ тілінде кісі есімі кездеспеді, түрік тілінде: Münir.

Әд-Дарр. Тек түрік тілінде: Dar, Abdüldar сынды есім бар [7, 105 б.].

Ән-Нафи. Тек түрік тілінде: Nafi, Nafi Baba [7, 167 б.].

Ән-Нур. Қазақ тілінде: Нұрланбек, Нұрбек, Нұрбай, Нұрғиса, Нұрлыбек, Нұртай, Нұрғазы, Нұрғали, Нұрсұлтан, Нұржамал, Нұркамал, Нұрила және т.б., түрік тілінде: Nurahmet, Nurgül, Nureddin, Abdünnur.

Әл-Хади. Тек түрік тілінде: Hadi, Hidayet.

Әл-Бәди. Қазақ тілінде: Бадық, Бадиға, түрік тілінде: Bedi есімдері бар.

Әл-Бақи. Қазақ тілінде: Бақы, Әбдібақы, Нұрбақы, Оразбақы, Бақигүл, Бақия, түрік тілінде: Baki, Abdülbaki.

Әл-Уарис. Тек түрік тілінде: Abdülvaris.

Әр-Рашид. Қазақ тілінде: Рашит, Әбдірашит, Рәшітбек, Рашида, түрік тілінде: Reşit, Reşide, Abdürreşid.

Әс-Сабыр. Қазақ тілінде: Сабыр, Сабырбай, Сабыржан, Сабырбек, Сабырхан, Сабыралы, Сабира, Сабыргүл, түрік тілінде: Sabri, Sabriye, Abdussabur.

Көне замандардан өзгермей сақталып келе жатқан түркілердің өмірлік ұстанымдары, балаға ат қоюда да өзінің алғашқы болмысынан өзгермегендігін көруге болады. Тәңірілік дін мен Ислам негіздері арасындағы танымдар мен түсініктерде де ұқсастықтар көп болды. Осының нәтижесінде кең қолданысқа ие болған діни құндылықтардың өзіндік сырлары да бар. Біріншіден, ұлылықты мойындау – бабалардан қалған дәстүр, яғни ұлы қасиеттерді балаға қойылар есімнің мағынасына жүктеп, сол арқылы баланың болмысына сіңіру идеясы жүзеге асырды. Екіншіден, қоғамдық сана Исламдық құндылықтарды жатсынбай қабылдап, ондаған ғасырлар бойы үздіксіз бойына сіңіріп отырды [8, 9 б.]. Шынымен де, зерттеу объектіміз болып отырған Алланың 99 есімімен байланысты қазақ және түрік халықтарындағы кісі есімдерін салыстырмалы түрде талдай келе екі тілдегі ұқсастықтардың ерекше көп екендігін көруге болады.

Екі тілдегі Алланың есімдері арқылы жасалған есімдерді жіктей келе, қазақ тілінде Алланың 55 есімімен, түрік тілінде болса 85 есімі арқылы жасалған кісі аттарын таптық. Алланың есімдерінің ішінде әрі қазақ халқына, әрі түрік халқына ортақ 52 есімнің бар екендігіне көз жеткіздік [9, 323 б.]. Әрине, осы ортақ есімдер сол тілдің фонетикалық ерекшеліктеріне сай өзгерістерге түскенімен, сол есімдердің пайда болуына негіз болған Алланың есімдері болғандықтан осы ортақ есімдерді ортақ есімдер деп алдық. Екі тілде де бірнеше фонетика-лексикалық варианттары бар есімдердің көптігі анықталып, талдауда мүмкіндігінше беріліп отырды. Қазақ тілінде Алланың есімдері негізінен екі компонентті болып келсе, түрік тілінде негізінен тек компонентті екендігі анықталды. Қазақ тіліндегі екі компонентті есімдердің келесі сыңарлары көбіне төл түркі сөздері болып келсе, түрік тіліндегі екі компонентті есімдердің дені араб тіліндегі «Абду» компоненті арқылы жасалғандығы сараланды.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Жанузаков Т.Д. Основные проблемы ономастики казахского языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Алма-Ата, 1976. с.129
- 2 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 334 б.
- 3 Чобанов М.Н. Основы Азербайджанской антропониимики. – Баку, 1992.-С. 330
- 4 <http://www.islamveihsan.com/allahin-isimleri-ile-ilgili-hadisler.html>
- 5 Sakaoğlu S. Türk Ad Bilimi. Ankara: TDK yayınları, 2001. – 254с.
- 6 http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_kisiadlari&view=kisiadlari
- 7 Çağbayır Y. Büyük Türkçe Sözlük. 10 cilt. Ankara: Ötüken yayınları, 2016. – 326с
- 8 Түркі есімдері. I-II томдар. – Астана: Аджип ҚКО баспасы, 2012. – 287 б.

9 Yurtsever E. Türkçe Adlar Derlemesi// Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. Sayı 657, Ocak, 1996. – 523 P.

Резюме

В исследовании были проанализированы и приведены примеры антропонимов, сделанные из 99 имен Аллаха на примере казахского и турецкого языков.

Resume

In the article examples of anthroponyms, made with 99 names dedicated to the names of Allah, were considered in the Kazakh and Turkish languages and compared with each other.

**РЕКОНСТРУКЦИЯ ТЕМЫ РАСКУЛАЧИВАНИЯ В
РОМАНЕ Г. ЯХИНОЙ «ЗУЛЕЙХА ОТКРЫВАЕТ ГЛАЗА»**

М.Е. ЖАПАНОВА

кандидат филологических наук, доцент,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Ф.Т. УТЕГЕНОВА

магистрант 2 года обучения,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Аннотация

В статье рассматривается роман российской писательницы Гузель Яхиной «Зулейха открывает глаза», повествующий о событиях раскулачивания в истории XX века с позиции определения места народа в его трагической судьбе.

Ключевые слова: историческое событие, историческая личность, раскулачивание, коллективизация, метафора, сюжет, функция художественной литературы.

По мнению известного российского литературоведа С.И. Чупринина, «при желании к исторической литературе можно отнести едва ли не всю художественную словесность – разве лишь за вычетом фантастики, обращенной в будущее». Написанное же о сегодняшнем дне ко дню появления в печати тоже успеет стать прошлым, являясь «реконструкцией, воссозданием исчезнувшего» [1, с. 190]. Продолжая размышлять об исторической прозе, отмечает: «по «умолчанию» «рубежом, отделяющим историю как предмет описания от современности, обычно считают Октябрьскую революцию, либо все чаще Вторую мировую войну, а в отдельных случаях 1985-1986 годы, когда начались процессы, приведшие к краху СССР» [1, с. 191].

Действительно, в русской художественной литературе и литературе постсоветских государств («многонациональная литература») историческая тема занимает особое место. Художники слова осмыслиют «общие» исторические события, роль исторической личности и народа в произведениях самых различных жанров.

Роман «Зулейха открывает глаза» Гузель Яхиной, реконструирующий историю раскулачивания и коллективизации, является Лауреатом российских литературных премий «Большая

книга», «Книга года» и «Ясная поляна» в 2015-2017 годах. Высокую оценку и путевку в жизнь ему дала Людмила Улицкая. По ее авторитетному мнению, роман «обладает главным качеством настоящей литературы – попадает прямо в сердце» [2, с. 5], она ставит молодую коллегу по цеху в один ряд с писателями-билингвами Ф. Искандером, Ю. Рытхэу, А. Кимом, О. Сулейменовым, Ч. Айтматовым.

Роман, как и многие произведения на историческую тему, подвергся резкой критике, в большей степени татарскими литературоведами и историками, и это объяснимо. В основе сюжета – раскулачивание деревенской татарской семьи. Судьбу властной старухи Упырихи, ее сына – крепкого хозяйственника Муртазы и невестки, «мокрой курицы» Зулейхи, решает ее величество история. Конечно, читатель знакомится с историей, обычаями и традициями, бытом и мироустройством татарского народа, в воссоздании которых были обнаружены неточности.

Писатель и драматург РабитБатулла считает: «Писательница Гузель Яхина проявила себя, мягко говоря, несведущей в данном вопросе, поверхностно отнеслась к истории татарского народа... Поднятая в романе тема не нова: продрозверстка, раскулачивание, ГУЛАГ давно уже перемолоты в литературе» [3]. По его мнению, имеют место метаморфозы в передаче национального характера татар в романе, персонажи, выдуманные Яхиной, действуют по наущению автора, поэтому они неубедительны, словарь-перевод татарских слов сделанный рукой дилетанта.

Агдас Бурганов, историк, почетный член АН РТ, рассуждал о романе с позиций того, что фактов диктатуры, невежества и деспотизма не должно было быть в истории отечества: «Советская власть истребила класс, кормящий себя и общество, способный содержать государство...» [4]. Образ Зулейхи показался исследователю удачным и убедительным.

Произведение широко обсуждалось на разных уровнях. В читательской конференции по роману З. Яхиной в Башкирском государственном педагогическом университете имела место дискуссия, где доминировали отрицательные отзывы: «роман вторичный, не добавляет ничего принципиально нового к роману о коллективизации М. Шолохова «Поднятая целина», лагерной прозе Е. Гинзбург и А. Солженицына и деревенской прозе Ф. Абрамова, В. Белова и В. Распутина (профессор, историк М. Ямалов); «в большом романе нашлось немало языковых и фактических огрехов... увлекательная проза Яхиной позволяет сказать, что у нас в стране наконец-то

появилась своя качественно сделанная массовая литература...» (С. Вахитов, писатель); «из великолепной задумки романа об освобождении женщины получился заурядный комикс» (писатель С. Чураева); «указал на тенденциозность романа в освещении темы коллективизации» (историк И.Баишев) [5].

Представляет интерес диалог отечественного культуролога З. Наурзбаевой и переводчика З. Батаевой о романе российской писательницы. В целом, ими акцентируется внимание на недостатках художественного текста. З. Батаева, оценивая произведение с чисто литературной точки зрения, признает: «... автор написала увлекательный, интересно написанный роман, создала образ "татарской Скарлетт"». Она отмечает «очевидную гиперболизацию в образе матери Муртазы», «метаморфозу: превращение татарина Юсуфа в русского Иосифа» [6].

Несомненно, критика отметила и достоинства произведения, призвав к деликатному обращению с историей.

Известно, что, помимо данной художнику действительности, в которой он творит, и образ, который воссоздает в своих произведениях, он имеет дело также со всей предшествующей и современной ему литературой. В этом смысле для Г. Яхиной, безусловно, ориентирами были произведения русской литературы, хранящие историческую память, богатую на события: коллективизация, Великая Отечественная война, разруха, депортация, реабилитация и другие. Отправной точкой для создания романа явились не только воспоминания о «сибирском периоде» жизни бабушки и годы вынашивания его идеи, но и изучение материалов НКВД, научной литературы, чтение сценариев к фильмам по обозначенной теме, их просмотр.

Раскулачивание, как событие и художественный образ окружающего мира, органично вошло в плоть литературного произведения, стало не только исторической или политической его «затекстовой» основой, но и художественной тканью, «системообразующим» элементом структуры произведения. Композиция романа четырехчастная, названия глав указывают на динамичное развитие сюжета, словно направляя читателя по страницам художественного полотна: «Мокрая курица» (Зулейха) – «Куда» (направляется в неизвестность) – «Жить» (борется, прозревает) – «Возвращение» (независимость).

Название романа интригует, сразу вызывая вопрос у читателя: на что открывает глаза Зулейха? Безусловно, на мир. Но большой мир начинается для нее – жертвы кампании раскулачивания, с дороги из Юлбаша: «Она поворачивает голову вперед. С вершины холма

раскинувшаяся внизу равнина кажется гигантской белой скатертью, по которой рука Всевышнего разметала бисер деревьев и ленты дорог. Караван с раскулаченными тонкой шелковой нитью тянется за горизонт, над которым торжественно восходит алое солнце» [2, 88]. Везли их туда – куда послала партия... одно понимали – далеко, по извечным маршрутам: Колыма, Енисей, Забайкалье, Сахалин.

По автору, это событие приобретало вселенские масштабы, когда ручеек раскулаченных людей с просторов Казанской губернии превратился в могучую реку, сметающую на своем пути все устои... Полгода поезд «микромодель страны» [7] (Абашева М.П., Абашев В.В.), будет везти их в бескрайнюю сибирскую тайгу, Зулейха будет видеть мелькающие звезды в щели ... Раскулаченные болели, приспособлялись жить и выживать, умирали, кто-то начинал «новую» жизнь. «Микромодель страны» была представлена и «тюремным человеком с пёсьими повадками» – Гореловым, усугублявшим положение своих «попугчиков»: «Ну что притухли, хрустяне!.. – Не гоношись, буду вашим смотрящим. В обиду не дам – я бродяга честный, Горелова все знают» [2,165]. Необходимо отметить, что подобные герои, с кризисом сознания, прочно занимают место в произведениях на лагерную и военную темы.

По приезду в Красноярск стало известно, что убыль (смерть) «четыре сотни голов». Расстроенного Игнатова, видевшего причину мора в голоде, успокоил старший сотрудник особых поручений Красноярского отдела ГПУ Зиновий Кузнецов: «Кулачья много, от них не убудет... Натуральный фонд у них большой, сам видишь. Расплодятся – оглянуться не успеешь» [2, 207].

Предвидя возможность «сдохнуть» на новом месте жертв, которых полгода сопровождал, Игнатов оппонирует Кузнецову: «Точку на карте поставить хочешь?... Освоение берегов великой Ангары? А люди – черт с ними, новые народятся?» [2, 227].

Далее груз в определенном количестве «голов до места основания будущего трудового поселения» должен был быть доставлен в барже. Но «три сотни» голов, набитых в трюм «Клары», уйдет под воду, спасутся лишь те, кто находился на палубе. Без потерь до поселения доберутся вместе с Кузнецовым на его катере, «излишки», самые слабые, уставшие, негодные к побегу». За этим «стадом» будет присматривать «надежный» Горелов. Уничжительные зооморфные метафоры в этой беспощадной действительности, где люди не жили – выживали, являли результат воздействия целенаправленной государственной политики вытравливания нравственной вменяемости.

Вспомним повесть «Ночевала тучка золотая» (1987) А.И. Приставкина о том, как военное детство, беспризорность, депортация чеченов и ингушей (1944) при Сталине деформировало юное поколение того времени. Молодому поколению внушали: «из ничего вышли, в ничего ушли». Кстати, проводник Илья Зверек в тридцатом лишился раскулаченных родителей, а в начале войны вынужден был повторить их путь в товарняке в далекую Сибирь, и с тех пор жизнь его превратилась в бесконечные скитания [8].

Жертвой истребительной войны власти с собственным народом является герой новеллы «Бахчисарай» (2003) Бахытжана Канапьянова. В основе произведения лежит мотив потери исторической родины и трагедия «отрыва» от земли предков. Писатель изобразил трагическую историю жизни крымского старика-переселенца Кемаля, который со своей старушкой Ани вынужден был прожить двадцать лет из шестидесяти на чужбине, в Ташкенте, затем «здесь, на севере Казахстана». Он, как и многие его соотечественники, был депортирован в майские дни 1944 года [9].

Войны эти перевернули все и выкинули из привычного уклада жизни людей, превратив их в «тучки», «песчинки», «перекати-поле», чтобы покорные швыряющей их из стороны в сторону воле, безропотно влачили по «пустыне» необъятного отечества. Словно главным методом этой войны было тотальное выкорчевывание – всех и отовсюду, уничтожение социальной ниши и национальной почвы под ногами.

Стихотворение-молитва «Дай бог!» (1990) Е. Евтушенко актуально в свете обозначенной проблемы статьи. Лирический герой не хотел бы стать жертвой «политической драки», лишиться Родины, потеряв ее или оказаться изгнанным.

Дай бог поменьше рваных ран,
когда идет большая драка.
Дай бог побольше разных стран,
не потеряв своей, однако.

Дай бог, чтобы твоя страна
тебя не пнула сапожищем [10].

Действительно, собственная страна повернулась спиной к Зулейхе, питерскому ученому Константину Арнольдовичу и его супруге Изабелле, художнику Иконникову, профессору Лейбе и другим.

«В некотором смысле Зулейха – тоже сумма, результат культурных влияний-прививок людей, встретившихся на ее пути и сформировавших ее личность» [7]», – считают критики М. Абашева и В. Абашев. На самом деле сознание Зулейхи меняют не только ужасы лагерной жизни, но и окружение, не позволившее превратить себя в существо, раздавленное в условиях абсурда уничтожения человека. «Мокрая курица» научилась находить преимущества в своем положении и принимать решения, познала радость материнства, она любима.

В произведении значима часть «Возвращение». В ней, как признание политической близорукости государства, а возможно, продиктованный войной зазвучал вынужденный призыв трудпоселенцев на военную службу: «Шестьдесят тысяч бывших кулаков и их детей были призваны в Красную Армию – допущены к защите Родины... Из трудпоселков потек на Большую землю тонкий ручеек освобожденных "из кулацкой ссылки"» [2, 463]. Данный абзац отсылает к главе «Куда», когда ручеек из раскулаченных, став неуправляемой могучей рекой, сметал на пути к «новой неизвестной жизни» все.

Несмотря на перипетии жизни, герои Г. Яхиной не ожесточаются, демонстрируют нравственную устойчивость. Илья Петрович Иконников, «малевавший революционные плакаты», попавший неизвестно за что в лагерь, вызвался добровольцем на фронт. Вольфу Карловичу Лейбе доверили районную больницу.

Художественный текст позволил современным читателям за историко-политическим термином «раскулачивание», означавшего массовое преследование крестьян по признаку имущественного положения (1930-1954 гг.), узнать детали и откровения эпохи, благодаря творчески переработанным архивным документам, «сдобренным» художественным вымыслом.

Список литературы

- 1 Чупринин С. Жизнь по понятиям. Русская литература сегодня.- Москва, 2007. - 768 с.
- 2 Яхина З. Зулейха открывает глаза. - Москва, 2016. - 508 с.
- 3 Что увидела Зулейха, когда открыла глаза? Интернет-ресурс: <https://kazved.ru/article/68606.aspx>
- 4 Бурганов А. Несколько слов о романе «Зулейха открывает глаза». Интернет-ресурс: <http://www.mtss.ru/?page=/burgan/zuleiha>
- 5 Читательская конференция по роману Гузели Яхиной «Зулейха открывает глаза». Интернет-ресурс: <http://lib.bspu.ru/node/544>
- 6 Диалог З. Наурызбаевой и З. Батаевой. Интернет-ресурс: https://express.kz/news/kultura_expert/zuleykha_otkryvaet_glaza_roman_o_modernizatsii-107955
- 7 Абашева М., Абашев В. Книга как симптом // Новый мир. 2016. - №5. – С.32
- 8 Приставкин А.И. Ночевала тучка золотая.- Москва, 2004. - 268 с.

9 Канапьянов Б. Бахчисарай // Нива. 2003. - № 12. – С.74

10 Евтушенко Е. Стихотворение. Дай бог! Интернет-ресурс: [https://rupoem .ru/evtushenko/daj-bog-slepcam.aspx](https://rupoem.ru/evtushenko/daj-bog-slepcam.aspx)

Түйін

Мақалада Гузель Яхинаның байларға қарсы күрес және ұжымдастыру тарихын қайта жаңғыртатын «Зулейха открывает глаза» романы – халықтың XX ғасырдағы қайғылы оқиғасының орнын анықтау тұрғысынан қарастырылады.

Resume

The authors of the article analyze GuzelYahina’s novel «Zuleikha Opens Her Eyes» which depicts a reconstructed story of dispossession and collectivization viewed in the light of defining the role of the people in the tragic event of the XXth century.

КҮЛТЕГІН ЖЫРЫНДАҒЫ ЕЛДІК МҰРАТ

А.Е. АЛИМБАЕВ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақ әдебиеті кафедрасының PhD докторанты

Аннотация

Мақалада Күлтегін жырындағы елдік мәселелер қозғалған. Жырдың зерттелуі мен фабуласына шолу жасалған. Тарихшы ғалымдармен қатар түрколог, әдебиеттанушы ғалымдардың пікірі жүйеленіп, сараланған.

Түйін сөздер: Күлтегін, Орхон-Енисей, көне түрк.

Орхон ескерткіштері – сыр тұнған тарихтың жұмбағын шешіп жүрген рухани мұра. Бұл тарихи-мәдени ескерткіштер осы кезге дейін тарихи, әдеби, текстологиялық тұрғыдан көп зерттелді. Дегенмен, мемлекеттің саяси-әлеуметтік дамуы өзгерген тұста, яғни қоғамдық сананы қалыптастыру немесе өзгерту барысында зерттелген тақырыптарды жаңаша көзқарас тұрғысынан қарастыру маңызды. Көне жазба ескерткіштерді мазмұндық жағынан жаңаша пайымдау керек. Осыны ескере отырып біз «Күлтегін» жырындағы елдік мәселелерді қарастырмақпыз.

Халықтың әл-ауқатын материалдық, рухани тұрғыдан жетілдіру – барша әлем елдерінің басты мұраты. Бұл дегеніміз ел болып қалыптасқан халықтардың жағдайын көтерумен қатар жалпы әлемді ізгілікке насихаттау деп ұғыну керек.

«Түрк халқын құрып, іргелі ел еткен Елтеріс 693 жылы дүние салады. Елтерістің екі ұлы балиғат жасына жетпегендіктен билік басына інісі – Мочур (Қапаған) отырады. Қапаған 716 жылы көтерісшілердің қолынан қаза табады. Бұл жағдай Елтеріс ханның буыны бекіп, бұғанасы қатайған заңды екі мұрагері – Білге мен Күлтегінді таққа әкеледі.

«Кішісі – Күлтегін ержүрек, батыл болған. Қарлұқтармен арада болған соғыста (711-715) даңқы жайылған жас батыр бұрыннан келе жатқан ата дәстүрін бұзбай, «Білге хан» деген ат беріп, таққа өзінің ағасын отырғызады. Ал, Білге хан болса, інісі Күлтегінді әскербасы етіп сайлайды. Басқаша айтқанда, бұл шын мәніндегі Қағанат иесі деген сөз еді» 731 жылы Күлтегін қайтыс болады. 734 жылы Білге Қағанды да у беріп өлтіріп тастайды. Таққа отырған Иолығ-тегін әкесі

Білге ханның және әскербасы інісі Күлтегінге арнап жыр жазады, оны тасқа қашап жаздырады [1, 25 б.]. Міне, түркі халықтарының ұлы тұлғаларының бірі Күлтегін жайлы тарихи оқиғалардың желісі осындай.

Тарихшы ғалым Л.Н. Гумилев «Күлтегін» жыры жайлы «Күлтегіннің үлкен жазуы екі тақырыптық баяндаудан: 550 ж. бастап 718 ж. дейінгі түркілер тарихынан және Күлтегінге арналған некрологтан тұрады. Баяндау Білге ханның өзінің атынан айтылады, оны Иолығ-тегін жазған. Идеологиясы жағынан алғанда үлкен және кіші жазуларының мағыналары біртектес.

Бірінші баяндау дүниенің жаратылуынан басталады: сонан соң алғашқы хандардың сіңірген еңбектері мен бірінші қағанаттың құлауы жөнінде еске түсіреді. Түркілерді Тан империясына бағындыру тарихы мейлінше қысқа, бірақ айқын айтылған және бір сөйлеммен Фунян көтерілісі жайында еске салынған. Осыдан кейін құтқарушы Ілгерісхан көрінеді; автор ол үшін мақтау сөздерін аямайды. Қапаған ханның соғыстары тым күшейтіліп жіберілген. Ал бұдан соң «қағанға байланысты опасыздық» жасаған, сөйтіп, оның «ұшып кетуіне», яғни өлуіне кінәлі болған халыққа ақыл айту орын алады. Мәтін Білгіханның өзінің сіңірген еңбектерін (әскери жағынан гөрі, ішкі құрылымы саласындағы) әңгімелеумен біткен. Тағы да 720 ж. Соғыс және басмалдар туралы бір ауыз сөз айтылмаған. Сондықтан мәтін 720 ж. дейін құрастырылған деп есептеу керек. Бірақ онда жаулардың қатарында қидандар мен татаптар еске алынғандықтан, үлкен жазу кіші жазудан Тоныкөк жазуларынан соң бір жылдан кейін, яғни 718-719 жазылған.

Бұл бөлігінде Күлтегін жазуы композициялық және идеологиялық жағынан Иолығ-тегіннің жазуын қайталайды. Сондықтан мұның біріншісі кіші жазу болып, оған Тоныкөк жауап қатқан-ау, ал жауап қату үшін оған үлкен жазудың тексі қарастырылып берілген шығар деген ой келеді. Алайда бұл тек болжам ғана» [2, 335 б.]. Жырға қысқаша фабуланы ғалым осылай баяндайды. Бұл мазмұндық баяндауға профессор М. Жолдасбековтің аудармасы дәл келеді.

Тәңірдей тәңірден жаралған
Түрк Білге, қаған,
Бұл шақта отырдым.
Сөзімді түгел естіндер:
Бүкіл жеткіншегім, ұланым,
Біріккен әулетім, халқым,
Оңымда шад, апа бектер

Солымда – тархан, бұйрық бектер
Отыз.

Тоғыз оғыз бектері,
Бұл сөзімді мұқият тыңда.
Терең ұқ.
Ілгері – күн шығысында,
Оң жақта – күн ортасында
Кейін күн батысында,
Сол жақта – түн ортасында
Осының ішінде халықтың бәрі

Маған қарайды халықты [1, 45 б.]. Бұл үзіндіден ұққанымыз ұлан-ғайыр жерді билеп, елді бірлікте, ынтымақта ұстау үшін сөзіне құлақ асуын сұрайды. Яғни, жыр басынан елдікке, мемлекетшілдікке үндейді. Мемлекет болу үшін оның нышандары болады. Атап айтсақ, елтаңбасы, туы, әнұраны және астанасы. Түркілердің де астанасы болған. Ол Өтүкен деп аталған.

Түркітанушы ғалымдар құнды еңбектерінде «Отыкен» немесе «Өтүкен» дейтін жер атауын көп қолданады. Өтүкен бұл жер – көне түркілердің ел болып, етегі жиналған, жұрт болып, жағасы құралған мекені.

Түркінің тоғызыншы қағаны Йоллығтегін бәдізінде: «...Өтүкен жерінде отырып, керуен жіберсең, еш мұңың жоқ. Сонда, түркі халқы, тоқ болатын едің...» десе, Шығыс Түркі хандығының іргесін қалаушылардың бірі – Тоныкөк абыздың күллі түркілерге қаратып айтқан атақты үндеуінде: «...Кім де кім бірлік байрағын көтеремін, ата жауға қарсы бірлесіп күресемін десе, Отыкенге келсін!» деген сөз бар.

Сонымен айтпағымыз: Өтүкен (Отыкен) түркінің алтын бесігі екен. Ол жер қайда қазір? Түркітанушы ғалымдардың пайымынша, «Өтүкен» дегеніміз – Моңғолия жеріндегі Қанғай жоталары. Осы өлкеде көне түркіге қатысты үлкен-кішілі тас жазулар, аса құнды ғұрыптық кешендер бар [3].

Осынша көп еттім. Егер қазір
баяғы кексіз түрк қағаны Өтікен
қойнауында отырса, (онда) елде мұң жоқ [1, 45 б.].
Өтүкен жерінде отырып
(қазынаға) керуен жіберсең,
еш мұңың жоқ.
Өтүкен қойнауында отырсаң,
Мәңгі елдігінді сақтайсың сен,

Онда түрк халқы тоқ [1, 47 б.]. Байқағанымыздай, ел астанасының ауқаттылығы елдің қаншалықты мықты екенін көрестеді. Ел астанасы мемлекеттің мәңгі болуын қамтамасыз етеді.

Ұлы Даланың ұшы-қиырсыз атырабында ұлы мемлекеттер құрған бабалардың мемлекетшілдік сананың қалыптасуында құтты қоныстардың рөлі айрықша болғаны белгілі. Көктің құты қонған, жаһанның жартысына әмірін жүргізген құдіретті қағандар берекелі мекен, жайлы қоныс іздеген кезде Жерұйық-Жиделі-байсын аңсарын алдыңғы қатарға шығарған. Сөйтіп есте жоқ ықылым заманнан бері жаттың аяғына таптатпайтын, өз бастарын бәйгеге тіксе де, өзгеге бермейтін киелі мекендерін сақтап келіпті.

Сакральды мекен бұл – өткен тарихымыз бен бүгінгі өміріміз, баянды болашағымыздың үйлесімді тоғысуы. Бұл тоғысу – тарих, тұлға және киелі жердің жарасымы арқылы баянды болмақ. Бұл тұрғыдан алғанда, киелі жер эпикалық санада айшықталады, туған жер қанымыздың түйіршігінде, жанымыздың түкпірінде, тарихи санамыз бен таным-түйсігіміздің терең қатпарында қатталады. Сондықтан тамырын тереңге тартқан біздің даңқты тарихымызда киелі жерлер, қастерлі өлкелер аз болмаған.

Тым көнеде, түркінің киелі мекендеріне Өтүкен, Ергенқон, Жерұйық, Жиделі-Байсын дегендей түрлі атаулар берілген. Дегенмен түркі жұрты үшін Өтүкеннің жөні бөлек. Өйткені бұл мекен түркілер үшін елдіктің алтын бесігі болған. Өтүкеннің мемлекеттілік тарихында орны ерекше болғанын байқатады. Біздің бұл сөзімізге тағы бір дәлел Тоныкөк жазуында сақталыпты. Абыздың күллі түркілерге қарата айтқан сөзі бітік тасқа былай қашалған екен: «Кімде кім, бірлік байрағын көтеріп, ата жауға қарсы бірлесіп күресемін десе Өтүкенге келсін!» [4].

Елдік мұрат, яғни халықтың баянды өмір сүруі. Бұған кепілдік беретін елдің басшылары. Жалпы адамзатқа тән қасиет – бірінен бірін асырмау, озып бара жатқанды кері жығу, кері кеткенді жою. Бұл да бір табиғат заңдылығы болса керек. Жойылу дегеніміз өзгеріп, басқа күйге ену десек болады. Бірақ тілі де, діні де, өмір сүру салты да басқа түркі тілдес халықтар бар. Ерте замандарда бір ел, бір халық болып өмір сүрген, уақыт өте келе бөлініп, жеке мемлекеттерге айналды. Дей тұрғанмен ата-бабадан қалмай келе жатқан наным-сенімдер, әдет-ғұрып, салт-сана күнделікті өмірде көрініс табуда. Сонда жойылудың өзі шартты түрде болмақ.

Бір елді жаулау үшін, оның мәдениетін, тілін, салт-дәстүрін игеріп, өмірдің барлық саласына дендеп кіруі керек. Осы әдісті табғаштар (қытай) жақсы қолданған. Бұл жөнінде ғалым С.Е. Малов «Иолығ-тегін былай деп жазады: Бізге сонша көп алтынды, күмісті,

спиртті (немесе астықты) және жібекті шектеусіз беретін табгач халқының сөздері тәтті, ал асыл заттары жұмсақ болды, тәтті сөздерімен және сәнді асыл заттарымен қызықтырып, олар шалғайда өмір сүрген халықтарды аса күшті еліктеушілікпен өздеріне тарта білді. Келгендер болса соларға жақын қоныстанып, сонан соң ақымақтық данасуларын бойларына сіңіре берді.

Бұл «данасу» дегеннің не екендігін Күлтегінге арналған жазуда түсіндірілген: «...табгач халқы тарапынан болған арандатушылықтың әрі алданушыларды алдаудың салдарынан және оның қызықтырып еліктіруінің салдарынан, сондай-ақ олардың (табгачтардың) інілерді ағалармен араздастырып қоюының және халық пен басқарушылардың бір-бірлеріне қарсы қаруландыруының салдарынан – түрік халқы өзінің өмір сүріп келген елін кері кетуге жеткізді» [2, 338 б.]. Мемлекетшілдік сананы мықты қалыптастырса жоғарыда айтылған арандатушылыққа түспейтіні анық. Мемлекеттік, ұлттық мәселелердің оң шешімін табу ел билеушілердің жеке көзқарасына байланысты. Яғни, ел билеуші хандар мен әскербасылардың еліне, жеріне деген шексіз сүйіспеншілігінің көрінісі. Жеке бас пайдасынан елдік мұратты жоғары қою көне түркі әдебиеті нұсқаларында анық байқалады.

Күлтегін жырының композициялық құрылысына да назар аударсақ. Профессор М. Жолдасбеков «Орхон жазуларын пәлендей тарауларға бөлу қиын-ақ. Дегенмен, олардағы оқиғаның баяндалуына қарай төмендегідей шағын бөліктерден тұрады дер едік.

Күлтегін (кіші жазу):

1. Қарамағындағы халыққа үндеуі;
2. Түрк қағанатының суреттелуі;
3. Әскери жорықтар;
4. Табғаш халқының араға іріткі салу әрекеттері;
5. Түрк халқының өзіне тағылар кінәлары;
6. Ескерткіштің қойылу себебі;

Күлтегін (үлкен жазу):

1. Түрк халқының ата-тегі жайындағы әңгіме;
 2. Табғаштардың түркілерді жаулап алуы;
 3. Елтеріс ханның тұсында ел тұрмысының қайта өрлеуі;
 4. Қапаған, Білге қағандар жайлы әңгіме;
 5. Күлтегіннің жорықтары [5, 84 б.].
- Үлкен жазу мен кіші жазудағы сюжеттер бір-бірін толықтырып жатады. «Күлтегін» жырының үлкен жазуы 40 жолдан, кіші жазу 13 қатардан тұрады. Жырда бастан-аяқ Күлтегіннің ерлігі айтылады. Жыр құрылысында бірізділікті де байқауға болады. Сөз болған оқиғалар мен

кейіпкерлердің бейнесінен тек қана елдік мұратты жоғары қойғанын анық көре аламыз.

«Күлтегін» жырының кіші жазуы мен үлкен жазуының композициялық түзілісінде де реттілік сақталған. «Күлтегін» (кіші жазу) жыры әрқайсысы өз алдына дербес әрі сюжеттік жағынан бір-бірімен тығыз байланысты сегіз бөлімнен тұрады. Әрбір бөлім – мазмұны жағынан бір-бір хикая.

«Күлтегін» жырының басты идеясы – түркі халқының мәңгілік ел болу үшін елін сыртқы жаудан азат етудегі күресін көрсету. Кейінгі түркі жұртына береке-бірлікті сақтап, тәуелсіз ел болуға үндеуі десек те болады. Күлтегін 10 жасында-ақ ер атанады. 16 жасынан бастап Табғаштарға қарсы күрес ашады, 47 жасында ерлікпен қаза табады. Күлтегін батыр қайтыс болғанда бүкіл түркі халқы қатты қайғырады. Жырда батырды жерлеуге жер-жерден көптеген атақты елшілер, батырлар, бектер, тас қашайтын шеберлер келгені айтылады. Ескерткішті тұрғызуға, оны өрнектеп, тасқа қашап жазу үшін мықты шеберлердің атсалысқаны туралы да анық жазылған.

Дастанда тек мемлекеттердің күресі ғана емес, сонымен бірге мәдениеттердің күресі, дүниені тану жөніндегі түсініктердің күресі. Ұлы даланы қытайландырудан сақтап қалуды мақсат етті. Қытайдың ырқына берілмеу үшін орасан зор күш-жігер жұмсады, соны Құтлұғ, Тонькөк, Күлтегін және Иолығ-тегін секілді көк түркілер жүзеге асырды.

Жалпы Орхон ескерткіштеріне тән бірізділік батырдың жорықтары, шайқастары, соғыс нәтижелері үнемі қайталанып отырады.

Демек, түркі елдері мемлекеттің ғасырлар тоғысында, ірі державалар арасында бәсекеге төтеп беріп, өзіндік қорғаныс саясатын ұстана білген. Ұлы Түрік қағанатын ешбір жау әскер күшімен жеңе алмағаны тарихта жақсы жазылған.

Түркі халқының өз алдына ел болып, елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасауды Көне Түркілер іске асырды. Сол идея, сол мұрат бүгінгі қазақ елінің бас ұранына айналып отыр

Көне замандардан келе жатқан күрес, бүгінгі ХХІ ғасырда да жалғасып келеді. Кешегі ХХ ғасырға дейін нақты бір елмен күресіп келген түркілердің жалғасы түркі тектес халықтар бүгінгі таңда жаһанданумен арпалысуда. Ата-баба жолымен жүрсек бұл сыннан да сүрінбей өтетініміз анық.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Жолдасбеков М. Асыл арналар. I том. Зерттеулер. Мақалалар. – Астана: Күлтегін, 2012. – 344 б.
- 2 Гумилев Л.Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. Алматы: «Білім», 1994 – 480 б.
- 3 <http://mazhab.kz/kk/maqalalar/din-men-dastur/otuken-oyulary-4546/>
- 4 <http://rgmedia.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=3&id=1824>
- 5 Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: Әдебиет Әлемі, 2012. Т.6: Көне түркі әдебиеті туралы зерттеулер. – 408 б.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы государственности в произведениях Кюльтегина, сделан обзор изучения и фабулы его поэзии. Наряду с учеными-историками систематизированы и проанализированы мнения ученых-тюркологов, литературоведов.

Resume

In the article the problems of the state system are examined in the works of kyulteghin, a review is done to the study and plot of a story of poetry. According to the scientists-historians opinions of scientists-turcologists, literary critics are systematized and analysed.

А.П. ЧЕХОВ И «НОВАЯ ДРАМА»

А.Т. ЖУМСАКБАЕВ

магистр педагогических наук, докторант,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Аннотация

Новаторская драматургическая система Чехова сформировалась не только под влиянием предшествующей классической литературы, но и под влиянием модернистских течений и тенденций. В данной статье рассматриваются пьесы А.П. Чехова и основные признаки «новой драмы» – уникального течения в драматургии на изломе XIX – XX веков, которое характеризуется радикальным обновлением канонов театрального искусства. У истоков «новой драмы» стояли Генрик Ибсен, Герхарт Гауптман, Август Стриндберг, Бернард Шоу, Морис Метерлинк и, конечно же, – Антон Павлович Чехов. Впоследствии традиции чеховской драмы повлияют на творчество многих писателей XX века.

Ключевые слова: Чехов, «новая драма», новый тип конфликта, психологизм, чеховский «подтекст».

На рубеже XX века в западноевропейской литературе происходит мощный подъем драматического искусства. Этот период был назван «новой драмой», что символизировало кардинальный характер свершившихся в ней перемен. «Новая драма» возникла на волне культа науки, который был вызван необычайно бурным развитием естествознания, философии и психологии. Открыв для себя новые сферы жизни, драматургия впитала в себя дух научного анализа. «Новая драма» восприняла множество разнообразных художественных явлений, испытала влияние различных идейно-стилевых течений и литературных школ, от натурализма до символизма.

Ибсен, Бьёрнсон, Стриндберг, Золя, Гауптман, Шоу, Гамсун, Метерлинк и другие выдающиеся писатели внесли неповторимый вклад в развитие «новой драмы». В истории литературы эта коренная деконструкция драматургии XIX века ознаменует начало XX века. Т.К. Шах-Азизова так описывает это время: *«Современники называли этот период «драматическим веком», а драматургию его – «новой драмой». Появившись в 1870-80-е годы, новая драма широко распространилась в Европе, от Франции до России, от Норвегии до*

Италии. Ее представляли Э. Золя, Г. Ибсен и Л. Толстой, Г. Гауптман и А. Стриндберг, М. Метерлинк и Б. Шоу – разные авторы; разные художественные течения; в каждой стране – свои традиции и культуры. И все же было нечто общее, что позволило соединить эти неоднородные и не одновременно возникавшие явления понятием новой драмы» [1, с.3].

Старые «классические», но далекие от жизни пьесы потеряли свою актуальность. «Новая драма» с самого начала постаралась привлечь внимание к наиболее злободневным вопросам и животрепещущим проблемам. Проблематика затрагивает те моменты социальной жизни, которые обычно замалчиваются, скрываются. Театр, по мысли теоретиков «новой драмы», не должен служить развлечением, он должен отражать социальные проблемы.

Например, в известном произведении Бернарда Шоу «Пигмалион» (1912) освещается проблема социального неравенства. В пьесе иронически переосмысливается древний миф, происходит парадоксальное преобразование образов. В роли Пигмалиона выступает профессор фонетики Генри Хиггинс, который ради интереса превращает грубую, неотесанную девушку-цветочницу Элизу Дулиттл в настоящую леди, с достойными манерами и речью. Однако в жестких условиях человеческого социума образованной, талантливой, духовно богатой женщине, лишенной капитала, невозможно достойно устроить свою жизнь. Ее дальнейшая судьба остается непредсказуемой. Биограф Эмрис Хьюз писал: «*«Пигмалион» был весёлой, блестящей комедией, последний акт которой содержал элемент истинной драмы: маленькая цветочница хорошо справилась со своей ролью знатной дамы и больше уже не нужна...*» [2, с.84].

Шоу выступает как представитель социально-философского направления в литературе, требуя освобождения общества от несправедливости и лжи, содействие духовному развитию и жизненному благополучию всех социальных групп. Его «Пигмалион» – это преодоление социальных пропастей.

Затрагивает актуальные (в то время) проблемы общества и А.П. Чехов. «Вишневый сад» – это социальная пьеса А.П. Чехова о гибели и вырождении российского дворянства. Идеино-тематический смысл пьесы «Вишневый сад» заключается в том, что Россия оказалась на распутье. Чехов показывает слабость и несостоятельность прошлого, пороки и убогость настоящего, а также веру в светлое будущее. Изображая представителей нового поколения, Антон Павлович предугадывает будущие перемены своей страны.

Шоу и Чехов видели свою задачу в том, чтобы изменять сознание зрителей. Своими пьесами они показывают необходимость изменения мира посредством человеческого разума. Таким образом, был заложен фундамент *интеллектуального театра*. Т.К. Шах-Азизова пишет: *«Главное проявление чеховского и главное условие его крепости, силы и широты – то, что было названо чеховской «школой мысли». Когда эта «школа мысли» с ее свободой от догм и кумиров, трезвостью и гуманизмом в жизни сильна – искусство тянется к Чехову и в самом себе вскрывает чеховские пласты»* [1, с.31].

«Новая драма» предлагает новый тип конфликта. Неизбежное столкновение личности и враждебной ему действительности искажает человеческий дух. Акцент идет не на внешнее действие, закрученную интригу, а на внутренний мир человека, конфликты его сознания и совести. В центре внимания оказывается разговор, оценки, рефлексия, анализ. Поэтому в «новой драме» особую роль играют паузы и ремарки, которые из исключительно вспомогательных средств превращаются в определяющие элементы драматического текста, функционально взаимосвязанные с диалогом.

Обилие пауз характерно для чеховской драматургии. Они передают и подчеркивают глубокие переживания героев. Паузы возникают там, где герои «уходят в себя». Они замыкаются не потому, что им нечего сказать, а потому, что не хотят говорить вслух о своих самых заветных, сокровенных мечтах, глубоких переживаниях.

Часто в «новой драме» используются ремарки. Они маркируют ключевые моменты в развитии диалогов и сценического действия, позволяют формировать подтекст. Точно так же обстоит дело и с чеховскими ремарками. Однако авторских ремарок у Чехова больше, чем у его предшественников, и они заметно отличаются.

О разнообразии чеховских ремарок в своей статье пишет Е.А. Позднякова: *«Вообще все чеховские ремарки условно можно разделить на три функциональные группы: ремарки, выражающие авторскую позицию, ремарки, создающие атмосферу, настрой отдельного эпизода и, наконец, ремарки, раскрывающие внутренний мир персонажей»* [3, с.93].

Паузы и ремарки в «новой драме» образует явление, называемое *подтекстом*. Одним из первых, кто объяснил сущность термина «подтекст» был бельгийский драматург Морис Метерлинк: *«Надо, чтобы было еще нечто, кроме внешне-необходимого диалога. Только те слова, которые с первого взгляда кажутся бесполезными, и составляют сущность произведения. Лишь в них заключена его душа. Рядом с необходимым диалогом идет почти всегда другой диалог,*

кажущийся лишним. Проследите внимательно и вы увидите, что только его и слушает напряженно душа, потому что только он и обращен к ней» [4, с.72].

У Метерлинка подтекст выступал в качестве основного принципа драматургической поэтики, организующего все действие. Слова, которые произносят герои его пьес, словно заслоняют некое другое, таинственное действие, происходящее в молчании. Литературовед Д.М. Урнов в своей работе «Мысль изреченная и скрытая» отмечал: *«Энергия классического подтекста в том, что скрытое гораздо сильнее» [5, с.63].*

Общеизвестно, что Чехов является мастером подтекста. «Чеховский подтекст», «подводное течение» – эти понятия прочно укрепились в литературоведении. Создать свой неповторимый подтекст Чехову помогло обращение к западноевропейской «новой драме» (в частности пьесы Мориса Метерлинка). Однако Чехов пошел по тому пути, который свойственен только ему. Он создал свои приемы и принципы художественного освоения внутреннего мира человека. Александр Скафтымов писал: *«К.С. Станиславский и В.И. Немирович-Данченко заметили наиболее существенный принцип в драматическом движении чеховских пьес, так называемое «подводное течение». Они раскрыли за внешне-бытовыми эпизодами и деталями присутствие непрерывного внутреннего интимно-лирического потока...» [6, с.404].*

В тексте чеховской драмы произносимые слова далеко не напрямую или даже совсем не выражают отношения героев или раскрывают суть происходящих действий. Психологическая, эмоциональная напряженность выражается в «случайных» репликах, разорванных диалогах. Герои чеховских пьес разговаривают особым языком. С одной стороны этот язык приближен к разговорному, с другой – символичен, поэтичен, многозначен.

Например, в пьесе Чехова «Три сестры» слова *«В Москву! В Москву!»*, помимо прямых значений, обогащаются дополнительными контекстуальными смыслами и значениями (данная реплика в пьесе выражает непреодолимое стремление вырваться за пределы очерченного круга жизни).

Близким для «новой драмы» можно считать понятие «символ», находящее различные художественные воплощения в произведении. Также в связи со стремлением к изображению глобальных, вневременных конфликтов в новой драматургии прослеживается еще одна характерная черта. Это использование мифа: античной трагедии,

языческой и христианской мифологии, средневековых сюжетов и т.д. «Новая драма» буквально пронизана символизмом и мифологизмом.

Например, пьеса Генрика Ибсена «Дикая утка», в которой духовный облик и судьба героев раскрывается с помощью поэтических символов. Раненая птица, живущая на чердаке в доме Экдалей, – это символ, с которым так или иначе связан каждый из персонажей. Коммерсант Верле подстрелил дикую утку на охоте, а затем подарил ее Ялмару. Точно так же он «передал» ему свою любовницу Гину. Обиженный на судьбу Ялмар безнадежно привязан к бесплодным иллюзиям, как утка к воде. Хедвиг связывает с дикой уткой ощущение внутреннего родства и невидимая нить общей судьбы. В финале пьесы она принимает смерть, предназначавшуюся дикой утке. Символичен и образ леса, устроенного на чердаке дома. Это символ призрачных надежд, которыми живут его обитатели.

Сложный многоплановый символизм присутствует и в пьесе Чехова «Чайка». Образ чайки восходит к народно-поэтическим представлениям о душе. Считается, что чайка служит вместилищем человеческой души. Поймать чайку – накликать беду, а убийство чайки считалось грехом, который приносит несчастье.

Чайка в пьесе Чехова – это убитая Треплевым из ружья птица и записанный Тригориным сюжет для небольшого рассказа. Это и сама Нина, которая, словно в бреду, повторяет «Я – чайка». Это, конечно, и Треплев, вначале мечтавший о большой любви и славе, а в конце застреливший себя из того же ружья, из которого он когда-то убил чайку. Таким образом, чайка проходит лейтмотивом через всю пьесу, соединяет в себе все образы произведения, дополняя их или окончательно зашифровывая. Образ вольной птицы стал символом свободы человека, выражение протеста против гнетущей действительности, намек на силу или слабость, незащищенность страдающей личности.

Таким образом, Антон Павлович Чехов является одним из ярчайших представителей «новой драмы». В своем творчестве Чехов не только продолжал и развивал традиции, заложенные в произведениях его предшественников, но вместе с тем, он открыл новые, совершенно иные пути развития драматургии.

Художественное своеобразие чеховских пьес делает их интересными и актуальными. Интерес к творческому наследию Чехова не угасает, а только усиливается, реализуясь в поиске новых направлений исследований.

Список литературы

- 1 Шах-Азизова Т.К. Пьесы Чехова и их судьба // А.П. Чехов. Драматические произведения в 2-х томах. – Том 1. – Л.: Искусство, 1985. – С. 3-32.
- 2 Хьюз Эмрис. Бернад Шоу. – М.: Молодая гвардия, 1968. – 288 с.
- 3 Позднякова Е.А. Реплика в пьесах А.П. Чехова // Вестник костромского государственного университета им. Некрасова. Кострома, 2013. – №2. – С. 93-96
- 4 Метерлинк М. Сокровище смиренных // Метерлинк М. Полн. собр. соч. / Под ред. Н. Минского. – Петроград: Издание т-ва А. Ф. Маркса, 1915. – Т. 2. – 248 с.
- 5 Урнов Д.М. Мысль изреченная и скрытая (О подтексте в современной прозе) // Вопросы литературы. – 1971. – №7. – С. 52-72
- 6 Скафтымов А.П. Нравственные искания русских писателей. – М.: Художественная литература, 1972. – 543 с.

Түйін

Чеховтың жаңашыл драматургиялық жүйесі бұрынғы классикалық әдебиеттің ықпалымен ғана емес, сонымен бірге модернистік ағымдар мен тенденциялардың әсерімен де қалыптасты. Бұл мақалада А.П. Чеховтың пьесалары мен «жаңа драманың» негізгі белгілері – театр өнері қағидаларының түбегейлі жаңаруымен сипатталатын ХІХ-ХХ ғасыр драматургиясының бірегей ағымы қарастырылады.

Resume

The innovating drama system of Chekhov was formed not only under the influence of the former classical literature, but also under the influence of modern trends and tendencies. In this article the author examines Chekhov's plays and the basic features of «a new drama»-the unique trend in drama at the end of the ХІХth and the beginning of the ХХth centuries, the time which is characterized by the innovation of the theatrical art.

«ШАЙЫРЛАР» ӘДЕБИ АҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗДЕМЕСІ

Ж.Т. КАРИПБАЕВ

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
докторанты

Аннотация

Зерттеуде қазақ әдебиеттану ғылымында «кітаби ақындар» деп аталып келе жатқан әдеби ағым туралы сөз қозғалады. Осы ағым өкілдері туралы зерттеу жасаған ғылыми еңбектерге шолу жасалады. Осы ағымның атауына байланысты сыни пікірлерді ескере келе, «кітаби ақындар» дегеннен гөрі «шайырлар» деп атау ұсынысы жан-жақты дәйектеледі.

Түйін сөздер: әдеби ағым, кітаби ақындар, қиссашы ақындар, шығыс әдебиеті, шайырлар, назирагөйлік.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында Қазақстанның оңтүстік өңірі, діні мен тілі бір, дәстүрі ұқсас Қоқан пен Хиуа хандықтарының ықпалында болды. Тұрмыс-салты ежелден отырықшылық пен егіншілікке бейім оңтүстік қазақтарының сол аймақ халықтарымен «ауылы аралас, қойы қоралас» жағдайда өмір сүруі бұл өңірдің дамуына өзіндік мәдени және рухани із қалдырды.

Оңтүстік өңірдің даму ерекшеліктері Қазақстанның басқа өңірлерінен оқшауландырмай, керісінше Орта Азия халықтарымен барлық қазақ халқының жақын араласуына мол септігін тигізді. Біздің халқымыз Бұхара, Самарқанд, Ташкент сынды т.б. ірі қалаларды баршаға ортақ рухани орталықтар ретінде қабылдады. Қазақтың өзбек, түркмен, қырғызбен саяси шекарасы бөлінгенімен, рухани шекарасы үзілмеді. Осы рухани ынтымақтастық пен қарым-қатынастың ең дәйекті дәлел ретінде қазақ әдебиетінде XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басында шығыстық негізде, айтарлықтай дамуын тапқан әдеби орта жайлы айтуға болады. Әдебиет тарихынан «кітаби ақындар» деген шартты атаумен белгілі бұл әдеби үрдіс тек Қазақстанның оңтүстік өңірінің ақын-жазушыларымен ғана шектеліп қалмады. Осы ақындар жайлы М.Әуезов: «Қаз-қалпынша тек ескі кітаби сюжеттерге жазған Ораз молла, Мұса молда, Майлы Қожа, Мәделі, Ақылбек Сабалұлы, Мәулекей, Шәді төре, Мақыш Қалтаев, Кашафеддин, Әріп және басқа кітаби ақындар болған. Олардың көпшілігі XIX ғасырдың аяғында XX

ғасыр басында жарияланып, олардан қалған мұра 120 поэманы құрайды» - деп жазып, осы әдеби үрдістің негізгі сипатын және ерекшелігін көрсете келеді. Олардың сол заманда белгілі болған мұрасының санын да, көлемін атап көрсетеді [1, 471 б.]. Содан бері, М. Әуезов атын атап, ерекшелігін айқындаған ақындарға байланысты тек жекелеген зерттеулер ғана бой көрсетіп келуде. Тұтастай, жан-жақты кешенді зерттеу төңірегінде «кітаби ақындар» деп аталып келген әдеби ортаға ықпал еткен шығыстық негіздердің тақырыптық, рухани, көркемдік-идеялық, жанрлық, стилистикалық, сюжеттік әсері, олардың ұлттық топырақтағы даму ерекшеліктері, тарихи, тілдік және әдеби салыстырмалы қағидаттар тұрғысынан әлі де кешенді зерттеулерін таппауда.

Кеңестік кезеңде, әдебиет тарихын жүйелі байыптауға қадам жасаған Бейсенбай Кенжебаев: «Қазақтың XX ғасыр басында аздықөпті өлең жазып, кітап бастырып, халық арасында атағы шыққан, шығармаларда ағартушылық бағыт, көзқараста болған ақын жазушылары Әбубәкір Шоқанов (1858-1912), Мақыш Қалтаев (1865-1916), Нұржан Наушабаев (1859-1919), Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1857-1931), Шәһді Жәңгіров (1865-1931) тағы басқалар. Бұл ақын, жазушылар оқулықтарда, кітаби, діншіл, ескішіл бағыттағы ақындар деп аталып жүр. Осымыз әбес. Өйткені олар Россияда, оның бір бөлігі Қазақстанда капиталистік қарым-қатынастың өркендеуі нәтижесінде, соның прогресшіл әсерімен оянады, әдебиет майданына келеді. Яғни, олар, кезінде өзінен бұрынғыларға қарағанда жаңаны, жаңа идеяны – оянушылықты, ағартушылықты жақтады, жаңалық үшін күресті. Бұл ақындар қазіргі Кеңестік Шығыстың ертедегі үлгілі, әдебиетінен нәр-азық, тәрбие-үлгі алды. Өздерінің шығармаларын соның дәстүрі бойынша, қисса, дастан, мысал, назым етіп жазды. Жалпы ізгілікті, адамгершілікті насихаттады. Ағартушылық бағытта қалып қойды» - деп жазғаны белгілі [2, 188-189 б.б.]. Ғалым XX ғасыр басындағы шығармашылық тұлғаларды: а) кітаби ақындар; б) ағартушы демократ ақындар деп шартты түрде бөліп көрсетсе де, бұл жіктеудің өзіне де негізінен келіспейді және оны қазақ ақын-жазушыларының шығармашылығына байланысты қолдануды орынсыз екенін де дәлелдейді. Шынында да «кітаби» атауы ертеде христиан діндарлары арасында діни кітап – Інжіл ережелерін бұлжытпай орындаған, көшіріп таратқан, уағыздаған кісілер жөнінде айтылған анықтама.

Рахманқұл Бердібай: «Бұрынғы қазақ ақын-жазушылары белгілі дәрежеде Шығыс әдебиетінің игі әсерін көрген. Бұл қатарда біз Абайға қоса Ақмолда, Майлы, Мәделі, Шәді, Молда Мұса, Нұралы, Жүсіпбек, Ақылбек, Ақыт, Тұрмағамбет секілді көптеген есімдерді атауымызға

болады»,- [3, 24 б.] деп қазақ әдебиетінің шығыс әдебиетімен байланысын көрсетеді.

Н. Келімбетов аталған мәселеге байланысты мынандай тұжырымдар жасайды. Біріншіден: «Негізінде қазақ ақындары Шығыс классикалық әдебиетінен алған әсері бойынша мүлдем жаңа шығарма жазды. Бірнеше ақын жырлап өзара шабыт сынауы, жырмен жарысуы, яғни назирагөйлік салты ғасырлар бойы өмір сүріп келгенін, ал назирамен жазылған шығармалар аударма емес, еліктеуде емес, нағыз қолтума, тың туынды екенін Е.Э. Бертельс те, М. Әуезов те ескереді. Шын мәнінде «кітаби ақындар» (бұл әзірше шартты термин) Шығыстың классикалық әдебиеті мен қазақтың ауыз, жазба әдебиеті арасындағы дәнекерлік жалғастырушысы, әрі көпір секілді қызметті атқарады. Олар «кітаби ақындық» дәрежеде қалып қоймай, қазақ әдебиетіне біршама назар аудартқандай жаңалық әкелді. Бұған Шәдінің шығыстық сюжеттегі дастандары толық дәлел.

Екіншіден, назирагөйлік салтты жете меңгеріп, кезінде көптеген шығармалар жазған қазақ ақын-жазушылары шығыс зергерлерінің қолынан шыққан сан түрлі бейнелеу, көріктеу, құралдарын – бейне жасау әдістерін, теңеулерді, өлең жүйесін кең шеберлікпен, шығармашылық тұрғыда пайдаланды. Сонымен ХІХ ғасырдың екінші жартысында әдебиет майданына келіп, прогрессивті-романтикалық, ағартушылық бағыт ұстанған қазақ ақындарының бір тобы дәстүрлі тақырыптарға шығарма жазудың назирагөйлік әдісіне көбірек көңіл бөлді» [4, 58-61 б.б.]. Сөйтіп автор қазақ әдебиетінің жазба дәстүрінің ХІХ ғасырда қалыптасу кезеңінде орын алған назирагөйлік дәстүрдің даму ерекшелігін әдеби үрдіс ретінде қарастырады.

«Кітаби ақын», «қиссашыл ақын» терминдерінің даулы екенін Ысқақ Дүйсенбаев та былай дейді: «Кейбір зерттеушілер «кітаби ақын», «қиссашыл ақын» деген терминдерді жиі қолданатын болып жүр. Айта салу салт болып кеткен сияқты. Осының салдарынан біріне бірі үш қайнаса сорпасы қосылмайтын, ақындық стилі жараспайтын, идеялық көзқарасы кейде алшақ авторлар бір топқа қосылып, әріптес болып келгенін көреміз. Тегі, «кітаби ақын», «қиссашыл ақын» деген оңай туған жасанды терминдерден бас тартып, әрбір ақын жазушыны, оның идеялық көркемдік қасиеттерін, лайық баға бере тұрып талдаған жөн болады» [5, 27 б.].

Шығыс әдебиетінің белгілі зерттеушісі Өтеген Күмісбаев: «Шығыс мәдениетінде, әдебиетінде атам заманнан етек алған «назирагөйлік» әдісі Қазақстанның, әсіресе оңтүстігінде жақсы жалғасын тауып дамығанын айта кеткен ләзім. Оңтүстік өлкесінен шыққан бір топ ақындар шығыс сюжеттерін қазақтың жазба әдебиетіне

алып келушілер еді. Олар әдеби байланыстардың алғашқы дәнекерлері, таратушылары болатын. Сөйтіп, «кітаби» немесе «қиссашы» атанып кеткен сол тұстағы қазақ шайырлары туған ауыз әдебиетінің дәстүрінен біржола қол үзіп кетпей, шығыстың классикалық поэзиясының өрнектерімен өз шығармаларын орынды көмкере білді. Ораз молда, Шәді, Майлықожа, Жүсіпбек, Мәделі қожа және т.б. ақындар қазақ әдебиетінің қолтығында, бауырында жүріп, өріс тапқанын ескере кеткен орынды. Шығыстан алынған әсер, әуендер, сюжеттер қабылдаушы әдебиеттің шекарасын, арнасын кемелдендіріп, байыта түсті. Олардың өрісті, өлең дастандары «кітабилік» дәрежеден анағұрлым биіктеу тұрады. Бұлардың басым салмағы, діни қисалар болса да, аракідік адал махаббатты аңсаған, халықтың ой арманын, тілек-мақсатын білдіретін шығармаларда аз емес», - [6, 57-58 б.б.] деген пікірін тұжырымдайды.

Тәуелсіздік жылдары Уәлихан Қалижан зерттеуінде қазақ әдебиетіндегі діни ағартушылық ағым жайлы сөз қозғады. Ол: «Бұл ағым өкілдеріне Ақмолла (Мифтахитдин) Мұхамедиярұлы, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Әбубәкір Кердері, Нұржан Наушабайұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы, Шәкерім Құдайбердіұлы, Мақыш Қалтайұлы сынды ақын-жазушыларды жатады», - [7, 15 б.] деді.

Байыптап қарайтын болсақ, жоғарыда айтылған пікірлер мен тұжырымдардың мынандай ортақтығы байқалады:

Біріншіден, кеңестік кезеңдегі қазақ әдебиеттану ғылымында «кітаби ақындар» деген атау аясында қазақ әдебиетінде шығыстық негізде әдеби шығармашылықпен айналысқан ағым өкілдеріне нұсқау үшін ғана аталды. М. Әуезовтен бастап, кейінгі зерттеушілерге дейін осы ағымға байланысты: Ораз молла, Мұса молда, Майлықожа, Шәді төре, Кердері Әбубәкір, Жүсіпбек Шайхисламұлы, Мәшһүр Жүсіп, Нұржан Наушабайұлы, Ақылбек Сабалұлы сынды ақындардың есімдерін атайды. Әдебиет тарихынан бізге осы ақындардың өзара, діни және жазба айтыстарының нұсқалары белгілі. Ал бұл, олардың өзара бірін-бірі жеке де жақсы танығаны және шығармашылық қарым-қатынастарының да болғанын көрсетеді.

Екіншіден, бұл ағым өкілдерін «кітаби» деген шартты атау аясы тарихи да, әдеби де тұрғыдан тар және орынсыз екенін барлық зерттеушілер де құптайды. Осындай атаумен атап, қазақ әдебиетінің тарихында осындай ағымның болғанын аңғартқан М.Әуезов, осы ағым өкілдерімен қатар Абай Құнанбайұлының да шығыстық кітаби сюжеттерді назирағөйлік дәстүр аясында дамытқанын да атап өткен.

Үшіншіден, бұл ағым өкілдері тұтастай зерттеліп жүйеленбегенін аңғарамыз. Әр зерттеуші өз пайымдауында ақындарды әртүрлі атаулармен атайды және бұл ағымды Ө.Күмісбаев Қазақстанның тек оңтүстік аймақтығымен байланыстырып географиясымен ғана шектесе, У. Қалижан діни-ағартушылық ағым деп атап, тек діни аясымен ғана байланыстырады.

Төртіншіден, ағым жайлы теориялық негіздердің тақырыптық, жанрлық, тарихи және әдеби сабақтастығы кемшін дәйектеліп, толықтай жүйеленбегені байқалады.

Аталған сәйкессіздіктер кеңестік идеология салдарымен байланысты кемшін зерттелгені де түсінікті. Ол заманда діни тақырыпқа қатысы бар ағым өкілдерін арнайы зерттемек түгілі, аттарын атап, шығармашылықтарына оң баға берудің өзі үлкен батылдық. Қазақ әдебиетінің тарихында шартты түрде «кітаби ақындар» деп аталып жүрген ағым өкілдерін, «шайырлар» деп атаған орынды көрінеді. Себебі, шайыр сөзінің шынайы астарында мектеп пен медресе білім алған, оқыған, тоқыған, тәжірибелі ақын деген ұғым жатыр. Бұл түркі тілдеріне ортақ қолданыстағы сөз. Шайыр – поэзиялық туындыны, қолма-қол ауызша суырып салып емес хат қағазбен жеткізетін жазушы ақын [8, 96 б.].

Бұл анықтамаға дәйек ретінде айтарымыз Шығыс әдебиетінің дамуына елеулі үлес қосқан Рудаки, Фердоуси, Низами, Науаи, Омар Хаям, Хафиз сынды көрнекті авторларды атаған кезде, «ақын» сөзінен гөрі «шайыр» сөзі жиі және орынды қолданылады. Кез келген оқырман санасы «шығыс шайырлары» деген кезде бірден шығыс классиктерін еске алатыны әбден сіңісті болып кеткен үрдіс. Ал оның ішінде «қазақ шайырлары» деген кезде, бірден олардың шығыс әдебиеті дәстүрін меңгергені, жазу оқу сауаты бар, жалпы қазақ ақындарына тән өлеңді суырып салып айтудан да құр алақан емес екені және қазақ арасында шығыстық негіздегі қисса, дастан, терме, насихаттарды қағазға түсіріп те, ауызша да айта беретіндігімен ерекшеленетіні де түсінікті. «Шайыр» сөзі білімдар, шежіреші, тарихшы, діни сауаты бар, араб, парсы, түркі тілдері мен әдебиеттерін білетін кісілерді айтады. Тіпті, зерттеушілердің еңбектерінде шығыстық дәстүрге жақын ақындар туралы айтылған кезде «Шәді шайыр» немесе «Мәделі шайыр» деген тіркестер ұшырасып жататыны да заңдылық. Мысалы, «зар заман ақындары» немесе «жыраулар» деп атаған кезде, санамызда бірден ғылыми ортада нақты белгіленген әдеби ағым мен соның өкілдері жайлы ассоциация пайда болады. Сол сияқты, «шайырлар» деген кезде де біртін-біртін санамызға сондай ой туатын да уақыт келеді. Ол уақыт келгенде, ғылыми орта да осы атауды қабылдап, өзінің толық

мағынасында сипатталған әдеби ағымға қолданатын да болады. Осы зерттеу шайыр сөзін ғылыми айналымға енгізудің қадамдарының бір ғана. «Қазақ шайырлары» ұғымында қандай дәуір ақындарын жатқызуға болатынын, ол ағымға тән қандай ерекшеліктердің барын, ол әдебиет қандай сипатқа ие екенін атап мәселелерді шешуге болатын сияқты. Оған мынандай негіздер бар:

Біріншіден, олардың барлығы сауатты және Орта Азиялық классикалық дәстүрдегі мектеп, медреселерде білім алған, осыған байланысты қадымдық көзқараста болып, белгілі діни ұстанымдары да бар кісілер;

Екіншіден, шығыс әдебиетінің үлгілерін қазақ топырағында дәріптеп жаңаша жырлаушы ақындар. Олардың шығармашылықтарында назирагөйлік дәстүрмен әдеби де, рухани да сабақтастығы айқын байқалады;

Үшіншіден, қазақ шайырларының шығармашылықтары діни-ағартушылық, жалпы ағартушылық, тәрбиелік, танымдық, тарихи бағыттарда дамуын тапқан. Қазақ сахарасында алғашқылардың қатарында кітап жазып және оны жариялаумен кәсіби тұрғыда айналысқан да осы ағым өкілдері. Былайша шайырлар жазушылықты кәсіп еткен ағым. Олар бір жағы жалпы ағартушылық пен халық тәрбиесін көздегенімен, екінші жағы шығармашылық олардың табыс көзіне де айналды.

Төртіншіден, олардың барлығы бірін-бірі жақсы біліп, жақсы танып өмірде тығыз қарым-қатынаста болған кісілер. Оған дәлел ретінде олардың қалған діни және жұмбақ айтыс нұсқалары бола алады. Мысалы, олар өз айтыстарында мұсылман нумерологиясы – эбжадты, фикх ілімін (діни ғибадаттарды орындау ережелері, мұсылман юриспруденциясы мен құқы), сиярлар (Мұхаммет (с.ғ.с.) пайғамбардың өмірбаяны) мен әнбиелерді (пайғамбарлар мен әулиелердің өмірбаяны), тарихи және әлеуметтік ақпараттарды орынды пайдаланғанын Кете Жүсіп пен Қуаныш Баймұхамедұлының, Шәді төре мен Тұрмағамбеттің айтыстары сынды бірталай жазба айтыс үлгілері арқылы да аңғара аламыз. Мазмұны мен мағынасы жағынан ауыз айтысынан әлдеқайда күрделі және жан-жақты білімпаздықты қажет ететін бұл айтыс үлгілері, қазақ әдебиетінің құнды жауһарларының қатарын еселеп толықтырды да деуге болады.

Бесіншіден, көзге бірден түсетін ерекшелігі бұл әдеби ағымның өкілдерінің дені XIX ғасырдың екінші жартысынан былай қарай өмір сүріп, замандас, тұрғылас, құрдас кісілер болуы;

Алтыншыдан, XIX-XX ғасыр тоғысында қазрақ фольклорының да дамуына зор ықпал етті. Тек шығыс әдебиеті ықпалында ғана кетіп

қалмай, көпшілігі өрістеп шыққан фольклор дәстүрін шығармашылықтарында орынды қолдана білді және фольклордың бет бейнесі мен пішіндерінің баюына да елеулі үлес қосты.

Шайырларды оқшаулайтын осы негіздердің ішінде, олардың шығармашылықтарына назирашылық дәстүрді арқау етулерін ерекше атауға болады. Өйткені, осы ағымға байланысты айтылған негіздер барлық шайырларға бірдей қолданылмайтыны да түсінікті, ал назирашылық сипат олардың туындыларының барлығында бар. Сондықтан, сол замандағы ақын-жазушыларды шайырлар ағымына жатқызар алды, олардың шығармашылықтарында назиралық сипаттағы туындының болуы осы ағымға жатқызудың негізгі белгісі ретінде танылу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Әуезов, М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Қазақстан мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 555 б.
- 2 Кенжебаев, Б. Әдебиет белестері: зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 389 б.
- 3 Бердібай, Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Гүлстанның бұлбұлдары. Жұлдыздар жинағы, 4 том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 448 б.
- 4 Келімбетов Н. Шәді ақын. Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1974. – 96 б.
- 5 Қазақ әдебиетінің тарихы. Т.2. 2-кітап. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1965. – 523 б.
- 6 Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – Алматы: Ғылым, 1994. – 320 б.
- 7 Қалижанұлы, У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы: Білім, 1998. – 256 б.
- 8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі//10 том. – Алматы: Ғылым, 1986. – 512 б.

Резюме

Исследование затрагивает так называемое в казахском литературоведении течение «поэтов книжников». Делается обзор научных трудов, посвященных представителям этого течения и критики по поводу названия этого литературного течения.

Resume

The study touches upon the so-called in the Kazakh literary criticism - the trend of the «poets of the scribes». A review of scientific papers devoted to the study of representatives of this trend is made, critical opinions about the name of this literary trend are also given.